

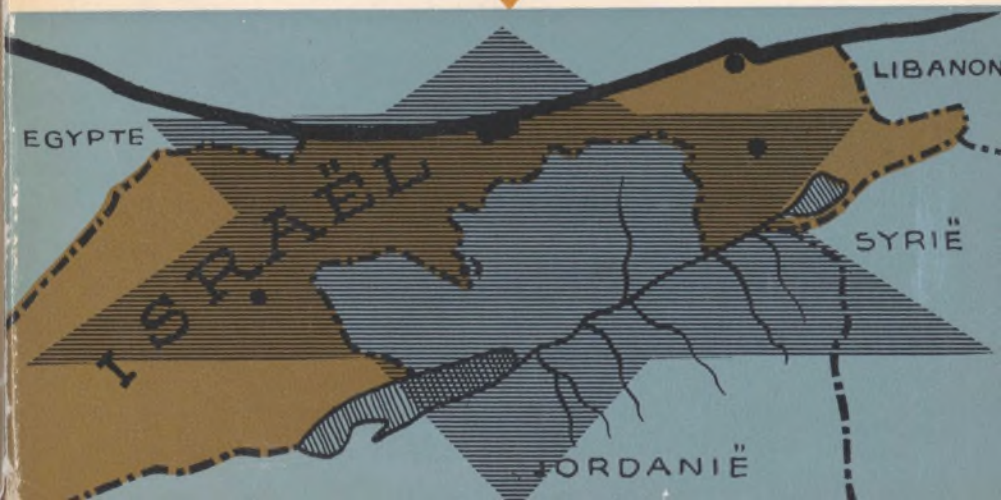
NC

Natuur en Cultuur

Van Israëlieten tot Israëliërs

Dr. Jaap Meijer

Anderhalve
eeuw
Joodse
geschiedenis
1815-1965

De jongste vorderingen van
de menselijke geest,
de laatst verworven inzichten,
de uit groeiende kennis
oprijzende problemen, geplaatst
tegen toelichtende achtergronden

Van Israëlieten tot Israëliërs

Natuur en Cultuur

De jongste inzichten, vorderingen en problemen
geplaatst tegen toelichtende achtergronden

Van Israëlieten tot Israëliërs

Anderhalve eeuw Joodse geschiedenis 1815-1965

Dr. Jaap Meijer Leraar Coornhertlyceum
Haarlem

LEIDEN / A.W. SIJTHOFF / 1965

Bockverzorging: Loridan Studio

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

*Gedrukt in Nederland door
A. W. Sijthoff's Drukkerijbedrijf, Leiden*

INHOUD

Inleiding	7
1 Het Joodse volk omstreeks 1815	9
2 Het Westen tot 1848	20
3 Een eeuw Oosteuropes Jodendom	30
4 Het Joodse vraagstuk in de tweede helft der 19e eeuw	40
5 De nationale gedachte	51
6 De diaspora tot 1914	64
7 Palestina tot 1914	75
8 Wereldoorlog I, 1914-1918	84
9 Na de oorlog	99
10 Tien magere jaren, 1929-1939	111
11 De Tweede Wereldoorlog	128
12 Israël	149
Literatuur	171
Beknopt register van personen	175

*Want bergen zullen wijken en heuvelen wankelen, maar mijn
goedertierenheid zal van u niet wijken ...*

Jesaja 54 : 10

De oprichting van de Staat Israël in 1948 heeft het Oude Volk opnieuw in het centrum der wereldbelangstelling geplaatst. Opnieuw! Want de grote Duitse Jodenmoord gedurende de Tweede Wereldoorlog had het zo genoemde Joodse vraagstuk toch reeds een betreurenswaardige populariteit bezorgd. Maar juist ná en naast deze catastrofe troffen de wereld het elan en de vitaliteit van deze kleine natie, die tussen 1940 en 1945 van haar 18 miljoen ongeveer een derde had zien vernietigen in gaskamers en concentratiekampen.

Het Joodse volk had dus de genocide niet alleen overleefd, maar het had ook de geestkracht behouden die nodig was voor een nationale wedergeboorte. En zo wierpen de schijnwerpers der publieke opinie wederom hun licht op *de Jood*. Sociologen en historici occupeerden zich met een van de raadselen der wereldhistorie en een onafzienbare hoeveelheid studies trachtte het wezen van deze groep te doorgronden.

Deze studie pretendeert slechts te zijn een verantwoord historisch overzicht over de ontwikkeling van de Joodse geschiedenis gedurende de laatste anderhalve eeuw. De schrijver gaat uit van de periode waarin de Emancipatie der Joden in West-Europa een feit is geworden of schijnt te worden. Hij analyseert de invloed die deze gelijkstelling van de Joden met de anderen heeft gehad op de interne evolutie der Joden, die – om de gelijkstelling te kunnen aanvaarden – zich moesten assimileren aan hun omgeving.

Hoe deze assimilatie tenslotte mislukte en *waardoor* dit het geval was, wordt in het verloop van deze studie duidelijk gemaakt. Een wonder manifesteerde zich! Het Joodse volk zou zich niet gelijkgeschakelen en evenmin gelijkgeschakeld worden. De ideëen van tolerantie, die in de tweede helft der achttiende eeuw waren gepropageerd, hadden geen rekening gehouden met instincten, die met name ten aanzien van de Joden gedurende de gehele vorige eeuw bleken voort te bestaan. Instincten, die naarmate de moderne tijd naderde zich steeds heviger schenen te uiten. Het was eerst in de tweede helft der negentiende eeuw dat het intussen maar al te populair geworden woord *antisemitisme* ontstond.

Uit de reacties hierop ontstond ook zijn tegenpool: het zionisme. De Joodse journalist Theodor Herzl vond in de Dreyfus-affaire, die hij als Weens journalist moest verslaan, de inspiratie voor een nieuwe renaissancebeweging, die haar verwezenlijking beleefde in de stichting van Israël. Ongeveer

vijftig jaar nadat Herzl zelf had geprofeteerd dat het Joodse volk in staat was wederom – na twintig eeuwen verstrooiing – zijn geschiedenis voort te zetten in het eigen land van herkomst.

Dit boek over 150 jaren Joodse geschiedenis wil demonstreren dat noch de gebeurtenissen gedurende de Tweede Wereldoorlog, noch de stichting van de Staat Israël coincidenties zouden zijn. Er is een historische evolutie die deze verschijnselen wetenschappelijk verklaarbaar en begrijpelijk maakt. Ook binnen het algemene raam van de Europese historie.

Kennisneming van deze hoofdstukken laat de Nederlandse lezer zien hoe uit *Israëlieten*, die omstreeks 1800 bedeesd klopten op de poorten van de Westeuropese maatschappij, stugge *Israëliërs* groeiden van omstreeks 1950, die in 100 uur opmarcheerden naar het Suez-kanaal – en die hun voorouders in de diaspora niet helemaal meer begrijpen. . .

Heemstede, maart 1964
 nisan 5724

J. M.

1. HET JOODSE VOLK OMSTREEKS 1815

Ook voorzetsels kunnen geschiedenis maken! Artikel 16 van de *Bundesakte des Wiener Kongresses* bepaalde dat de Duitse Joden alle rechten mochten behouden, die hun *door* de verschillende Duitse staten waren verleend. Oorspronkelijk had er gestaan: *in* de Duitse staten, en dat zou betekend hebben dat de Joden zonder meer de rechten zouden hebben behouden, die door de Fransen bijvoorbeeld in de Rijnstreek aan de Joden waren toegekend. De verandering van een voorzetsel had aldus een fatale betekenis, want de Joden werden met deze heel kleine pennestreek terugverwezen naar de moeilijke status waarin zij oorspronkelijk in de Duitse landen hadden geleefd, vóór de Franse Revolutie. En met dit begin zijn wij terstond midden in de vraagstukken der Joodse geschiedenis.

Joodse geschiedenis is voor buitenstaanders niet zonder meer begrijpelijk. De westerse mens is door zijn middelbare-schoolopleiding bekend met een stereotiepe indeling van de wereldhistorie, die er ongeveer als volgt uitziet:

Oudheid – van het ontstaan der vroegste voor-Aziatische beschavingen tot de val van het Westromeinse Rijk ($\pm$ 500).

Middeleeuwen (500–1500).

Nieuwe Geschiedenis (1500–1789).

Nieuwste Geschiedenis (1789–1870).

Allernieuwste Geschiedenis (1870–1914).

Contemporaine Geschiedenis.

De Joodse geschiedenis nu vertoont een ander beeld, dat op essentiële punten afwijkt van het genoemde schema. Tot goed begrip van het gehele verloop moet hierop allereerst de nadruk vallen. De eerste Bijbelse periode eindigt met de Babylonische ballingschap (586 voor C.). Tussen dit gebeuren en de afsluiting van de Babylonische Talmoed ($\pm$ 500 na C.) ligt een millennium, waarin het Bijbelse volk zich sedert het optreden van Ezra als het ware toerust voor zijn latere diaspora. Niet de verovering van Jeruzalem door de Romeinen in het jaar 70 vormt naar deze opvatting een snijpunt in de historie van het volk. Belangrijker dan de strijd in engere zin voor het nationale vaderland scheen de Joden reeds vroeg de inspanning voor het geestelijk bezit, waarin het eeuwige verbond was bezegeld tussen God en Zijn volk.

Na de afsluiting van de Talmoeed beginnen de Joodse Middeleeuwen, die duren tot het tijdperk der Verlichting, die het begin zou inluiden van wat met een simplificatie genoemd wordt: de Emancipatie der Joden. De eeuw van deze Emancipatie vormt de vierde periode. Daarna komt met het politieke zionisme het vijfde tijdvak binnen onze gezichtskring, dat met de stichting van de Staat Israël is beëindigd. Daarna neemt de contemporaine Joodse geschiedenis een aanvang.

Ons schema ziet er dus als volgt uit:

Bijbelse tijd – Babylonische ballingschap (586 voor C.).

Innerlijke consolidatie – afsluiting Babylonische Talmoeed (500 na C.).

Joodse Middeleeuwen (500–1750).

Tijdperk der Emancipatie (1750–1880).

De nationale Renaissance (1880–1948).

Contemporaine Joodse Geschiedenis.

Nu wordt het ook duidelijk waarom de periode der Franse Revolutie van zo grote betekenis is geweest voor de geschiedenis der Joden, waarbij wij dan voorlopig uitsluitend het oog hebben op die in West-Europa. Want tussen ongeveer 1790 en 1815 voltrekt zich het proces van hun Emancipatie, vlot vertaald: van hun burgerlijke gelijkstelling met de "anderen". Het is de tijd dat Gotthold Ephraim Lessing en zijn Joodse vriend Moses Mendelssohn elkander ontmoeten. Door het elimineren van godsdienstige vooroordelen en theologische dogmata zal een pad worden geëffend naar een verbroedering van alle mensen. "Alle Menschen werden Brüder." Van *zijn* kant probeert de Duitse denker het Christendom te bevrijden van alle irrationele momenten; Mendelssohn zal zich inspannen voor de afschaffing van alle "mystieke en bijgelovige ceremoniën en gebruiken" van het Jodendom.

Zo zullen in de boeiende eeuw van "Aufklärung" op de basis van het verstand verscheidene Joden en niet-Joden elkander ontmoeten. De Jood wordt ontdekt "als Träger einer tiefen geistigen und sittlichen Kultur", zoals het heet in een eigenlijk onvertaalbaar Duits, even onvertaalbaar als in wizen het begrip "Aufklärung". Met deze laatste term benaderen wij ook de eigenaardige Berlijnse salons, waarin even later Mendelssohns dochters zullen schitteren naast figuren van Europese vermaardheid als Rahel Varnhagen.

Men doet er goed aan al deze ontmoetingen in de geestelijke sector voorlopig niet anders te zien dan als een verschijnsel dat beperkt bleef tot een zeer kleine, geselecteerde, geprivilegieerde kopgroep van intellectuelen en maatschappelijk geslaagden. Geestelijke kleinkinderen van hofjoden uit de 18e eeuw, wier bevoorrechte posities uitsluitend bepaald werden door hun financiële hulp aan vorsten (wij denken aan Jud Süß).

De kier van de Europese deur werd opengezet voor Abrahams nageslacht. Maar – zoals Heinrich Heine het later treffend zou formuleren – er werd entree gegeven. En als entreebiljet voor de Europese cultuur gold al spoedig het "Taufzettel". Weliswaar erkenden figuren als Lessing *de Jood*, maar dit laatste begrip incorporeerde niet het Jood-zijn als zodanig. In Lessings werken is de "Edeljude" niet identiek aan een gemiddelde zoon van het oude volk, doch eerder een geconstrueerd ideaaltipe-Mendelssohn, een humanistische filosoof, die in geen enkel opzicht meer doet denken aan... Joden. In zijn blijspel *Die Juden* wordt de ontmoeting tussen de Duitse edelman en zijn Joodse redder bekroond door de enthousiasme, veelzeggende kreet van de dienaar: "Waarachtig, er zijn Joden die helemaal geen Joden zijn..."

Dit ook is bepalend voor de achtergronden van hun Emancipatie, die theoretisch op hoog niveau wel wordt geëist, maar die in de praktijk zeer moeizaam tot stand komt. Uitsluitend aan de toppen van het Joodse volk en de andere volken vindt de gedachte ingang. En wat naar de letter tenslotte wordt bereikt, blijkt al zeer spoedig veelal schrale winst. Voor Duitsland gold na 1815 na korte tijd de cynische waarheid van Ludwig Börne: "Meine Landsleute sind grosse Philosophen. Sie streben nach der Wahrheit, doch ertragen können sie sie nicht."

In andere landen van West-Europa (de Verenigde Staten waren ook in dit opzicht voorgegaan) bracht de Franse Revolutie hier en daar de officiële gelijkstelling en verleende men de Joden mensen- en burgerrechten. Het revolutieland zelf ging hiertoe reeds over in september 1791. Vijf jaar later volgde Nederland, d.w.z. de Bataafsche Republiek, en wel op 2 september 1796, toen het "Decreet over den gelijkstaat der Joodsche met alle andere Burgers" unaniem door de Nationale Vergadering aangenomen werd. De vaak felle en wijldopige discussies, die tussen 22 en 30 augustus over het probleem der Joden in Den Haag werden gevoerd en waaraan niet minder dan 30 afgevaardigden deelnamen, bewijzen een ook hier te lande bestaande discrepantie tussen verlichte denkbeelden en overgeërfd weerstanden.

Ook Napoleon slaagde er niet in dit netelige vraagstuk op te lossen. Niet dat de grote Corsicaan van nature aanvechtingen zou hebben gevoeld zich met het probleem der Joden te occuperen, maar zijn staatkundige ambities maakten het van tijd tot tijd gewenst na te gaan in hoeverre hij onderdrukte Joodse minderheden zou kunnen spannen voor zijn praktische staatkunde. Dat hij in 1799 een oproep de wereld inzond om de Joden op te wekken tot de wederopbouw van Palestina, is in dit verband opmerkelijk genoeg. Hij vertoefde toen in Egypte, van waaruit hij het Engelse Imperium (landweg naar Indië) wilde bestoken. Hij richtte zich tot de Joden van Azië en Afrika met het verzoek hem te willen helpen bij de verovering van het Heilige

Land op de Turken, met de plechtige belofte de Joodse Staat te herstellen. Er werd niet op gereageerd.

In de jaren na 1805 mengt de Keizer zich direct in de aangelegenheden van het Westeuropese Jodendom. Na Austerlitz en Jena voelt Napoleon zich als het ware aangewezen om het toenmalige Joodse Vraagstuk in de kern aan te vatten. Zijn initiatief tot het bijeenroepen van een Joodse Notabelenvergadering (1806), weldra gevolgd door een Groot-Sanhedrin (1807) – beide te Parijs – wijst in deze richting. De naam "Sanhedrin" en ook het *aantal van zijn leden* (nl. 71, t.w. 46 Rabbijnen en 25 leken) verplaatsen ons bewust naar een beroemde fase in de Joodse historie. Bonaparte treedt pathetisch het panorama van een eeuwenoud verleden binnen en neemt de groteske allure aan van een soort Messias. De encensering wijst geheel in deze richting. Als voorzitter, bekleed met de corspronkelijke titel "Nasie", fungeert de Elzasser Rabbijn David Sinzheim; de Italiaanse Rabbijn Josua Segre verkrijgt als eerste vice-president de klassieke titel van "Aw-Beth-Din"; voor de tweede vice-president Abraham Cologna uit Mantua wordt het aloude begrip "Chagam" uit het stof der eeuwen opgediept. De openingszitting voltrekt zich in de sfeer die vereist mag worden voor een congres, dat op het hoogste niveau zal zorgen voor het sluitstuk van een probleem waarmee al veel te lang is rondgestumperd. Met een Tora-rol in de hand spreekt David Sinzheim in het Hebreeuws een gebed uit voor "onze onsterfelijke Keizer" en ... voor de zege van zijn altijd zegevierende armeeën. Abraham Cologna belandt via zwerige Italiaanse volzinnen al heel spoedig in het bekende 37e hoofdstuk van Ezechiël. De dorre beenderen zouden tot leven worden gewekt door een homo novus onder de Profeten, "een scheppend genie, dat onder alle sterfelijke mensenkinderen het meest volmaakte evenbeeld van God mocht worden genoemd...".

Voor ons is het intussen belangrijk vast te stellen dat dit Sanhedrin van het Westeuropese Jodendom feitelijk alleen maar concessies eiste, die zich kwalijk verdroegen met de innerlijke structuur van een volk dat al vele eeuwen droomde van een volstrekt andere Verlosser en dat in grote geledingen bleef dromen. De "wakkeren", die achter Napoleons onwezenlijke Rechtbank machineerden en die het gezag van de machtige Keizer gebruikten om de Emancipatie der Joden naar binnen te consolideren, haalden in het Parijs van 1807 een twijfelachtige buit binnen, waarvan de innerlijke waarde al spoedig discutabeler zou blijken dan op het eerste gezicht te lezen viel uit de parmantige *Decisiën van den Grooten Sanhedrin, in 1807 te Parijs vergaderd geweest* en die overal in de diaspora werden gedrukt en verspreid.

Ook de Amsterdamse Joden werden gewaar dat zij in het vervolg Israëlieten zouden worden genoemd en dat er nieuwe dagen waren aangebroken

voor Nederlanders van het Israëlitische geloof. Het nationale begrip "Jood" had geen toekomst meer. Want op dit punt lieten de *Decisiën* niemand in het ongewisse.

"De Groote Sanhedrin beveelt aan alle Israëlieten van het Fransch Keizerrijk, van het Koningrijk Italië, en van alle andere landen, om met de onderdanen van elken der Staten, waarin zij wonen, als met hunne medeburgers en broeders te leven, dewijl zij God als Schepper van Hemel en Aarde erkennen; om dat het de letter en de geest van onze Heilige Wet aldus wil.

De Groote Sanhedrin gelast aan alle de Israëlieten, als een wezenlijk Godsdienstigen en tot hun Geloof behoorenden pligt, de aanhoudende en bestendige uitoefening jegens alle menschen, welke God als den Schepper van Hemel en Aarde erkennen, welken Godsdienst zij ook belijden, van alle de daden van regtvaardigheid en liefdadigheid, waarvan hun de vervulling door de Heilige Schriften wordt voorgeschreven.

De Groote Sanhedrin stelt vast, dat een Israëliet, in Frankrijk en in het Koningrijk Italië geboren en opgevoed, en door de wetten dier beide Staten als burger behandeld, Godsdienstiglijk verplicht is, dezelve als zijn Vaderland te beschouwen, dezelve te dienen, te verdedigen, derzelver wetten te gehoorzamen, en zich in alle zijne handelingen naar de bepalingen van het Burgerlijk Wetboek te voegen; dezelve verklaart daarenboven, dat elke Israëliet tot den krijgsdienst geroepen, gedurende den tijd van dien dienst, door de Wet, van alle Godsdienstige gebruiken, die met dezelve niet overeengebragt kunnen worden, ontslagen is.

De Groote Sanhedrin beveelt aan alle de Israëlieten, en in het bijzonder aan die van Frankrijk en des Koningrijks Italië, die tegenwoordig de burgerlijke en staatkundige regten genieten, de geschikte middelen op te spoor en bij de hand te nemen, om aan de jeugd de liefde tot den arbeid in te boezemen, en haar tot de uitoefening der kunsten en handwerken, als ook tot de vrije beroepen te leiden; dezelve noodigt, daarenboven, de Israëlieten der beide Staten, van Frankrijk en Italië, uit, grondeigendommen aan te koopen, als een middel om zich te meer aan hun vaderland te hechten; van bezigheden af te zien, welke de menschen in de oogen hunner Landgenooten verfoeilijk en verachtelijk maken, en alles te doen, wat van ons zal afhangen, om hunne achting en toegenegenheid te verwerven."

Als nog geen tien jaar later Napoleon al lang op St. Helena zit, worstelen in West-Europa de Israëlieten nog steeds met een vraagstuk dat met de dag scherper schijnt te worden. Anders geformuleerd: Europa had blijkbaar de Emancipatiedroom van de late 18e eeuw niet in reële categorieën verwerkelijkt. Er schortte iets! En een onoverzienbare hoeveelheid literatuur zal in de komende anderhalve eeuw tevergeefs proberen licht te werpen op de

JOODS

A/ B/ C/ Boek.

Seer nut ende bequaem voor de
jonge Jeugt der selver Natie.

Vertaelt uit den Hebrzeuse Originele/
door J. v. Maerßen, Jaarhe
School-Meester.

Den derden Druk.

In 's GRAVENHAGE,
By JAKOBUS KLIS, Boekverkooper
op 't Spuy 1770.

eigenaardige status van een uitermate klein volk, dat omstreeks 1815 op nog geen 3.000.000 kan worden geschat.

Bezien wij voor een snelle oriëntatie de volgende tabel, ontleend aan M. van der Heijden, *Joodse omzwervingen* (Amsterdam ± 1940):

Jaar	Totaal aantal Joden	Percentage van het totale aantal, wonende			
		in het nabije Oosten	in Oost- Europa	in de rest van Europa	in de landen van overzee
70	5.000.000	98.0	—	2.0	—
1000	2.500.000	80.0	2.0	18.0	—
1490	1.500.000	50.0	5.0	45.0	—
1800	2.500.000	40.0	44.0	15.0	1.0
1850	4.750.000	12.0	72.0	14.5	1.5
1880	7.750.000	8.0	75.0	13.5	3.5
1900	10.500.000	5.8	61.4	21.2	11.6
1938	16.700.000	8.2	46.0	13.5	32.3

Hierbij valt terstond o.m. op, dat omstreeks 1500 het totaal-aantal Joden wel uitermate gering was geworden! N.b. anderhalf miljoen! De vervolgingen waren ook toen niet zonder meer aan onze historie voorbijgetrokken. Daarna gaat het getal der Joden gestaag omhoog, doch omstreeks de jaren waarmee wij ons nu occuperen, vormt het Joodse volk nog een wel zeer kleine natie, die eerst omstreeks het begin van deze eeuw de 10 miljoen bereikt. Een uitbreiding, die zeker mede gezien dient te worden als een gevolg van sociale opbloei in de eeuw van Emancipatie.

En nog iets springt uit de cijfers naar voren: het oude Aziatische Israël was langzamerhand een Europees volk geworden (waarvan een belangrijk deel intussen nog in Oost-Europa gevestigd was). Zoals Mark Wischnitzer het niet ten onrechte formuleert: "Ein Europäisierungsprozess von ungeahntem Ausmasze hatte ein vorderasiatisches Volk in verhältnismässig kurzer Zeit umgeformt." Een bijzonder belangrijk aspect in de historisch-sociologische verhoudingen, dat eerst in onze tijd doorbroken wordt. Maar zover zijn we nog niet.

In elk geval zijn we met de twee en een half miljoen Joden weer in Europa en om het in 1815 precies te stellen: in Wenen, in het prachtige paleis Schönbrunn, waar "der Kongress" niet alleen "tanzte" maar ook nog gelegenheid vond door middel van één voorzetsel de Joden in de Duitse landen weer voor een halve eeuw achteruit te zetten. Was het niet symbolisch dat de Berlijnse Professor Friedrich Rühs in zijn *Über die Ansprüche der Juden auf das deutsche Bürgerrecht* (1815) protesteerde tegen Christian Wilhelm

Dohms boek *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden in Deutschland*, dat, in 1781 verschenen, helemaal de geest van de 18e eeuw ademde en in Joodse kringen terecht bleef gelden als een soort *Max Havelaar*?

Maar tussen de wereld van 1781 en die van 1815 gaapten afgronden. In de dagen van de ontluikende Romantiek, die de meesten zich wel herinneren uit de leerboeken van de middelbare scholen ("Burschenschaften", "Wartburgfest" enz.), kwam in vele Duitse steden een antisemitisme naar voren, dat wel zeer concrete herinneringen opriep aan diezelfde Middeleeuwen, die zo spraken tot de verbeelding van de Romantici. Heine formuleerde het aldus:

"Der Judenhasz beginnt erst mit der romantischen Schule, mit der Freude am Mittelalter, Katholizismus, Adel, gesteigert durch die Teutomanen (Rühs)."

In augustus 1819 trokken door vele Duitse steden burgers en studenten, die Joden molesteerden en in Joodse huizen binnendrongen onder de kreet: "*Hep-hep, Jude verreck*." Wat dat *Hep-hep* betekent is nog steeds niet helemaal duidelijk; sommigen denken aan een afkorting "*Hierosolyma est perdita*" (= Jeruzalem is verloren).

Nu, dat laatste scheen dan voorlopig ook wel het geval, want in de pogingen van Joodse zijde om zich tegen deze vijandschap (en haar neerslag in de geschriften van die dagen) te weer te stellen, bespeurt men in dit vroeg-negentiende-eeuwse Duitsland weinig positieve elementen. Hoe zou het ook mogelijk zijn geweest? Hadden zij, die hiervoor in aanmerking kwamen, niet allen (of bijna allen) reeds de uiterste *individuele* consequentie van de Emancipatie getrokken? Ludwig Börnes opstel *Für die Juden* (1819) verscheen een jaar na zijn doop. En hoe stond het met die andere publicist, Heinrich Heine? Zeker, ook hij was gedoopt, maar toch liggen de verhoudingen in dit geval wezenlijk anders. Werd zijn overgang (1823) – ook in de bewuste sector – reeds terstond door hemzelf aan gevoeld als een opportunistische "Joodsprong", ook zijn diepe verbondenheid met de "Jiddisjkat" plaatst hem boven Börne en al die andere renegaten van zijn generatie. Hij haatte de "sjmad" (= doop). Aan zijn vriend Moser schrijft hij naar aanleiding van de doop van Eduard Gans (14 december 1825):

"Es wäre mir leid, wenn mein eigenes Getauftsein dir in einem günstigen Licht erscheinen könnte. Ich versichere Dir, wenn die Gesetze das Stehlen silberner Löffel erlaubten, so würde ich mich nicht getauft haben."

Door de namen van Gans en Moser zijn we ongemerkt in contact gekomen met een van de weinige positieve Joodse bewegingen in het West-Europa van omstreeks 1815. In hetzelfde Hep-hep-jaar 1819 kwamen op een herfstavond drie jonge Joden tot de overtuiging dat het in deze moeilijke jaren noodzakelijk was de bestudering van het Jodendom op een niveau

Heinrich Heine (tekening van Gottlieb Gassen).

te brengen dat in overeenstemming zou zijn met de modern-wetenschappelijke eisen van het ogenblik. Naast de beide genoemden (Gans en Moser) stond Leopold Zunz, wiens begrip *Wissenschaft des Judentums* tot de dag van vandaag een program is gebleven in de gehele Joodse wereld.

"Aber gerade weil wir zu unserer Zeit die Juden – um nur bei den deutschen stehenzubleiben – mit größerem Ernst zu der deutschen Sprache und der deutschen Bildung greifen und so – vielleicht oft ohne es zu wollen oder so ahnen – die neu-hebräische Literatur zu Grabe tragen sehen, tritt die Wissenschaft auf und verlangt Rechenschaft von der *geschlossenen*."

Er was dus toch iets nieuws begonnen. Maar onder welke moeilijke omstandigheden! Hoevelen zouden de "Verein für Kultur und Wissenschaft der Juden" in de steek laten! Deed dat niet de briljante jurist Eduard Gans (die ook in het Tijdschrift van de "Verein" publiceerde) – en deed dat ook niet het mede-lid . . . Heine?

En toch – hij *was* en *bleef* anders – een Jood. De eerste moderne, gespleten Jood van West-Europa, die door de nationale Joden van de twintigste eeuw werd her-ontdekt. De Léon Polak van 1923 had gelijk, toen hij schreef:

"Eerst het Jodendom onzer dagen heeft het type doen ontstaan, dat door zelf-analyse en zelfbeinning over het materiaal leerde en durfde beschikken, een Heine juist te beoordelen, omdat men in hem zag en kon zien vlees van zijn vlees, bloed van zijn bloed en vooral geest van zijn geest. Heine heeft in zijn gedicht "Der neue Alexander" koning Friedrich Wilhelm IV van Pruisen eens met bitteren spot gekarakteriseerd met woorden, die ook op den dichter zelf konden worden toegepast:

*Ich ward ein Zwitter, ein Mittelding,
Das weder Fleisch noch Fisch ist,
Das von den Extremen unserer Zeit
Ein närrisches Gemisch ist.*

Welnu, in de moderne geëmancipeerde Westerse Jood van onze dagen, is Heine's "Zwitternatur", zijn "Zerissenheit" weer ten volle opgeleefd; helderder en bewuster zelfs dan in de grote dichter, die als een der eersten indrukken moest opdoen en verwerken, waaraan wij jongeren intussen gewend zijn geraakt."

Maar waarom dit hoofdstuk niet geëindigd met woorden van de dichter zelf en wel met de aanhef van zijn romanfragment *Der Rabbi von Bacharach*, dat – hoe pril, hoe aarzelend ook – aan het begin staat van de herleving van een positieve, nationale Joodse historie. Ook een product van diezelfde Europese Romantiek, die het kleine volk dreigde te verpletteren.

*Brich aus in lauten Klagen,
Du düstres Martyrerlied,
Das ich so lang getragen
Im flammenstillen Gemüt!*

*Es drängt in alle Ohren
Und durch die Ohren ins Herz,
Ich habe gewaltig beschworen
Den tausendjährigen Schmerz*

*Es weinen die Grossen und Kleinen,
Sogar die kalten Herrn,
Die Frauen und Blumen weinen,
Es weinen am Himmel die Stern'.*

*Und alle die Tränen fliessen
Nach Süden im stillen Verein,
Sie fliessen und ergiessen
Sich all' in den Jordan hinein.*

Ook voor de geschiedenis der Joden vormt het jaartal 1848 een caesuur, een snijpunt. Immers, met de opbloei van het Liberalisme als politiek systeem rijpt tegen het midden der eeuw in diverse landen het verlangen naar de gelijkstelling der Joden. Van binnen, maar ook *van buiten*.

Vóórdat wij het revolutiejaar hebben bereikt, zou echter op vele plaatsen het Joodse vraagstuk zich ongewoon scherp manifesteren. Ook in landen waar wij het niet zouden verwachten, ter illustratie van welke laatste woorden wij beginnen met Engeland. Na de verdrijving der Joden in 1290 was eerst door de activiteiten van de Amsterdamse Sefardische Rabbijn Menasseh ben Israël – tijdens Cromwell – aarzelend tot hun wedertoevlating besloten (1656). Sedert de succesvolle discussies in White-Hall tussen de Lord Protector en de Rabbi waren tot het begin der 19e eeuw evenwel niet zo heel veel Joden in Engeland geïmmigreerd. Men telde daar omstreeks 1815 ongeveer 30.000, waarvan twee derden in Londen gevestigd waren.

Voor hen allen bestonden toen nog de beperkende bepalingen van de conservatieve Engelse staatsregeling. Het voor alle burgers bindende eed-formulier (Ik zweer "upon the true faith of a Christian") beroofde ook de Joden van de meest essentiële burgerrechten. Tussen hen en de Engelsen stond als een onneembare barrière de Anglicaanse Staatskerk, waarvan de Joodse historicus Dubnow niet ten onrechte opmerkt dat zij misschien niet zo aggressief en strijdbaar leek als de Katholieke, doch nochtans in haar passieve taaiheid met niet minder koppigheid iedere anders gelovige (ook de anders gelovige Christen) het burgerrecht onthield.

Wilde de Jood doordringen tot het bestuur van stad en land, tot de advocatuur of de universiteit, dan stond hem als enige mogelijkheid de doop open. Hier denken wij aan mannen als de wereldberoemde econoom David Ricardo (afstammeling van een Sefardisch geslacht uit Amsterdam) en de schrijver Isaac Disraeli. De bekering van de laatste (1766-1848), die oorspronkelijk behoorde tot de vooraanstaande Sefardiem van Londen, zou voor de geschiedenis van het stroeve gastland gevolgen hebben. Zou Isaacs zoon Benjamin, als Benjamin Disraeli-Beaconsfield (1804-1881) niet de grondlegger van Englands modern Imperium worden?

Zo opent dit laatste curieuze doopgeval ons ongemerkt weer de weg naar het hart van de vroeg-19e-eeuwse Joodse historie. Evenals Heinrich Heine blijft immers ook Disraeli gedurende geheel zijn leven gebonden aan Joodse

levensinstincten. Over Benjamins oriëntalisme als rechtstreekse loot van Joodse oorsprong is een monografie geschreven. Is het niet tragisch dat het Joodse vraagstuk omstreeks deze tijd begaafde Joden geen reële toekomst-aspecten kon bieden als Jood? Romantische bespiegelingen van figuren als Heine en Disraeli – hoe hartstochtelijk ook beleden – ontberen iedere relatie tot een Joodse werkelijkheid. Hoeveel kansen verspeelde onze natie in dezelfde eeuw, die voor zovele volken op het continent van Europa leidde tot nationale eenheid en concentratie. Maar keren ook wij tot de – in dit geval: Engelse – realiteit terug!

Voor de eerste keer komt het probleem der Joden in het Engelse Parlement aan de orde, als in 1828 voor de Dissenters het formulier van de burgerreed wordt gewijzigd in: "Ik zweer voor het aangezicht van de Almachtige, volgens het ware geloof van een Christen." Het was bij die gelegenheid dat een voorstander van de Emancipatie der Joden, Lord Holland, tegen de formulering protesteerde, aangezien zij zich *tegen de Joden* richtte. Hem werd geantwoord dat het Parlement in het geheel niet de bedoeling had gehad in de toestand der Joden enige wijziging te brengen.

In de nu volgende jaren, vervuld van strijd voor de Emancipatie der Katholieken en Reform, werden intussen duidelijker geluiden vernomen met betrekking tot de gelijkstelling ook van Joden. In 1830 deed de liberaal Robert Grant in het Lagerhuis het voorstel alle *in Engeland geboren Joden* (de formulering is opmerkelijk) juridisch op één lijn te stellen met de geëmancipeerde Katholieken. Zijn voorstel stuitte op fel verzet van de conservatieven, tegen wie toen vooral de later als historicus beroemd geworden Lord Macaulay fulmineerde. Mede door zijn toedoen werd de omstreden wet in eerste lezing met 117 tegen 97 stemmen aangenomen.

Tussen de eerste en de tweede lezing werd echter een scherpe agitatie ingezet. De invloedrijke *Times* durfde schrijven dat de bedoelde wet de Emancipatie der Katholieken ad absurdum zou voeren, daar de Joden – als tenminste in hun tradities nog een glimpje van waarheid aanwezig mocht zijn – in ieder land buiten hun vaderland Palestina vreemdelingen moesten blijven. Het aloude argument!

Voor de toenmalige verhoudingen is het zeker niet oninteressant gewaar te worden dat de utopistische socialist Robert Owen voor de Joden in de bres sprong, terwijl de staatsman Robert Peel zich juist als tegenstander van de gelijkstelling deed kennen. Hoe dit ook zij, in tweede lezing werd het wetsvoorstel verworpen met 228 tegen 165 stemmen. En dit alles geschiedde in het jaar 1830, 34 jaar na het Emancipatiebesluit in Nederland.

In de komende jaren was vooral de actie van Macaulay van betekenis. Zijn essay over *De Joden en het Staatsrecht* behoort tot de klassieke voorbeelden van liberale opvattingen over het probleem der Joden in de vorige eeuw. Het

volgende citaat, ontleend aan Allard Piersons vertaling (Haarlem, 1860), moge dit illustreren:

"De heilige Schrift is vol van de verschrikkelijkste bedreigingen tegen de Joden. Het is voorzeggd dat zij zwervers zullen wezen! Is het dan goed hun een huis te bouwen? Het is voorzeggd dat zij verdrukt zullen zijn. Is het dan behoorlijk dat wij hen aan het hoofd plaatsen der bevolking? Met hun voorregten toe te kennen slaat men immers de goddelijke oorkonden in het aanzigt.

Voorzeker; eene profetie te logenstraffen die van God werd ingegeven, het zou een groote misdaad zijn. Gelukkig voor ons zwak geslacht, dat niemand bij mogelijkheid deze misdaad kan begaan. Laten wij de Joden toe in het parlement, dan bewijzen wij metterdaad dat de bedoelde profetie, wat zij ook beteekene, niet beteekent, dat de Joden uit 's lands vergaderzaal moeten worden gebannen.

Maar het is reeds uitgemaakt, dat de profetieën niet beteekenen hetgeen er uit afgeleid wordt door hen, wier bedenkingen wij nu beantwoorden. In Frankrijk, in Holland en in de Vereenigde Staten zijn de Joden reeds in het bezit van alle burgerregten. Een profetie derhalve die waarlijk inhield, dat de Joden in den loop van hun zwerftogten nooit en nergens burgerregten zullen bezitten, zou een valsche profetie zijn. De bedoelde voorzegging heeft dus een anderen zin.

Maar wij verzetten ons daarenboven tegen het vereenzelvigen van voorzegging en voorschrift, tegen het wederleggen van een zedewet die altijd duidelijk is met voorzeggingen, die het vaak volstrekt niet zijn. Als het karakter eener handeling daarvan afhangt of zij al dan niet voorzeggd zij, wat was dan ooit lofwaardiger dan de misdaad, waarop onze dweepers nu den nadruk leggen om er na achttien eeuwen nog een beschuldiging van te maken tegen de Joden; de misdaad, die de aarde beven deed en de zon aan den hemel verduisterde? Dezelfde redeneering, die nu de achterstelling van onze Hebreuwsche landgenooten moet regtvaardigen, maakt evenzeer de kus van Judas of het vonnis van Pilatus goed. "De Zoon des menschen gaat gelijk van hem geschreven staat, maar wee den mensch, door wien hij verraden wordt." En wee over hen, die waar of wanneer ook zijn menschlievende bevelen ongehoorzaam zijn, onder voorwendsel van zijne voorzeggingen te vervullen. Als dit argument de bepalingen billijkt, die nu tegen de Joden bestaan, dan wettigt het evenzeer al de wreedheden, die ooit tegen hen begaan zijn: verbanning en verbeurdverklaring, gevangenis, pijnbank en brandstapel. Hoe zijn wij te verontschuldigen, dat wij eigendomsregt toekennen aan menschen, "die hunne vijanden zullen dienen in honger en dorst, in naaktheid en in gebrek aan alles", dat wij bescherming verleenen aan de personen van hen, die "dag en nacht in vreeze moeten verkeerren, en geen

zekerheid mogen hebben van hun leven", dat wij de kinderen niet gevangen nemen van een ras, welks "zonen en dochters weggeschonken zullen worden aan een ander volk"?

Dat heeft Zijn woord ons niet geleerd, het woord van Hem, die ons gebood onzen naaste lief te hebben als ons zelve en die, toen men Hem vroeg: wie is de naaste, ons wees op een ketter en een vreemdeling. Niet lang geleden hebben eenige vrome Christenen zich vooral daaraan geërgd, dat het voorstel tot emancipatie der Joden juist in de lijdensweek zou worden ingediend. Een humorist onder hen stelde spottend voor, de conceptwet haar beslag te geven op Goeden Vrijdag. Op Goeden Vrijdag! Och of men het gedaan had; de dag had niet op waardiger wijze gevierd kunnen worden. Ons is geen dag bekend, waarop het beter voegt eeuwenoude twisten bij te leggen, en te herstellen het schreeuwendst onrecht, dan de dag waarop gesticht werd de godsdienst der liefde. Voor ons, geen dag waarop wij liever de laatste sporen van onverdraagzaamheid uit onze grondwet zouden wischen, dan de dag, waarop de geest der onverdraagzaamheid de schandelijkste wandaad pleegde; de dag, toen die edele lijst van namen, waaronder Socrates en More reeds worden gevonden, namen van de slagtoffers der onverdraagzaamheid, haar hoogste wijding ontving van een nog grooter en nog heiliger naam!"

Zeër geleidelijk volgde in de komende jaren – ondanks blijvende oppositie – de gelijkstelling der Joden. Wij zullen niet alle fasen op de voet volgen, doch ons tevredenstellen met het beslissende feit dat in 1847 in het Lagerhuis een liberale candidaat werd gekozen, die als lid van een vrij bekende Joodse familie tot de dag van vandaag vermaard zou blijven: Baron Lionel, de zoon van een niet minder beroemde vader: Nathan Mayer Rothschild.

Lionel nu weigerde de christelijke formulering van de eed uit te spreken. Hierop verzocht Prime Minister John Russel het Lagerhuis de laatste beperkingen ten opzichte van de Joden te laten varen. Dit voorstel werd in alle drie lezingen (december 1847 – mei 1848) door het Lagerhuis aangenomen. Het Hogerhuis volgde. De Emancipatie der Joden in Engeland was werkelijkheid geworden.

Nu terug over het Kanaal naar Parijs, waar alle grote omwentelingen der eeuw hun brandend centrum hadden gevonden. In het vaderland der Europese Emancipatie viel niet meer zoveel nieuws te beleven. Hoogstens leidde de Februari-Revolutie een periode in, waarin de politieke gelijkstelling sneller tot tastbare resultaten zou leiden dan voordien was gebleken. Dat een figuur als Adolphe Crémieux (1796-1880) in de kwaliteit van minister van justitie tot de provisorische Regering ging behoren, schijnt symbolisch voor het oprukken der Franse Joden naar de openbaarheid. Ook al bewezen daar-

naast antisemitische excessen in de provincie (vooral de Elzas) dat het papieren beginsel van gelijkheid nog niet altijd een halt zou toeroepen aan instincten, die leefden in een volk, dat gedurende eeuwen door vaak fanatieke geestelijken was opgevoed. Instincten, die tussen 1789 en 1848 vaker waren opgelaaid, ook in Frankrijk. Maar uiteraard in veel ernstiger mate in het land dat van oudsher op een slechte reputatie kon bogen ter zake van het vraagstuk der Joden. Wij bedoelen Duitsland.

Dat in Duitsland de periode na 1815 uiterst problematisch was, werden we reeds gewaar. De formulering van Artikel 16 der *Bundesakte* maakte het vrije steden als Frankfurt am Main, de Hansesteden Lübeck en Bremen mogelijk de klok terug te zetten naar de tijden van vóór de Franse Revolutie. Alles wat de Fransen (en vooral ook de door vele Joden bewonderde Napoleon) aan politieke en maatschappelijke vrijheid hadden gebracht, werd te niet gedaan.

Bovenal in Pruisen deed zich een felle reactie gelden. Het gold hier een relatief grote groep Joden, die zich, van ongeveer 120.000 in 1815, in 1848 tot ruim 200.000 had uitgebreid. Omstreeks dat laatste jaar telde alleen de gemeente Berlijn reeds 8000 zielen.

Kwetsende beperkingen knotten de Joden op schier ieder maatschappelijk terrein. De ons reeds bekende reacties daarop van mannen als Heine en Börne mogen karakteristiek heten voor deze periode van Romantiek en oplevend, van mystiek druipend, nationalisme. Eerst de liberale Juli-Revolutie van 1830 brengt ook hier wat frisse lucht. De greep van de Heilige Alliantie laat af. Een figuur als Riesser (1806-1863) is typerend voor deze fase der Joodse historie, die immers van een Jood eiste dat hij de status van zijn groep pasklaar maakte voor de nieuwe verhoudingen. Twee geschriften van hem verduidelijken dit reeds door hun titel: *Über die Stellung der Bekenner des Mosaischen Glaubens in Deutschland* en *Verteidigung der bürgerlichen Gleichstellung der Juden gegen die Einwürfe des Herrn Doktor Paulus*.

In het eerste riep Riesser op tot strijd tegen de Jodenhaat in naam van de hoogste idealen der mensheid. De late resten van zijn gesecculariseerd Joods ideaal krijgen gestalte in de woorden: "Der Glaube an die Macht und an den endlichen Sieg des Rechtes und des Guten ist *unser* Messiasglaube: laszt uns fest an ihm halten!" Dat van het *eigenlijke* Messiaanse Jodendom niet veel meer in zijn ideologie valt te bespeuren blijkt uit de tweede publicatie, die ontkent dat er nog zoiets als een Joods volk zou bestaan.

"Aber wo ist denn der andere Staat (neben dem deutschen), gegen den wir Pflichten zu erfüllen haben? Wo ist das andere Vaterland, das uns zur Verteidigung ruft? Uns vorzuhalten, dass unsere Väter vor Jahrhunderten oder vor Jahrtausenden eingewandert sind, ist so unmenschlich als es unsinnig ist. Wir sind nicht *eingewandert*, wir sind *eingeboren*, und

weil wir es sind, haben wir keinen Anspruch anderswo auf eine Heimat; wir sind entweder *Deutsche* oder wir sind heimatlos." En om maar snel iedere gedachte aan het "heimatlos" te elimineren, eindigt Riesser met een pathetisch slot, dat ons nu even vreemd aandoet:

"Die kräftigen Klänge *Deutscher Sprache*, die Gesänge *Deutscher Dichter* haben in unserer Brust das heilige Feuer der Freiheit entzündet und genährt; der Hauch der Freiheit, der über die *Deutschen Gaue* zog, hat unsere schlummernden Freiheit-Hoffnungen geweckt... Wir wollen dem *Deutschen Vaterlande* angehören."

Als vice-president van het Frankfurter Parlement zou deze Joodse apologete in het jaar 1848 nog van zich doen horen. Zijn hooggestemde rede formuleerde nog eenmaal het standpunt van een man, die werkelijk geloofde dat zijn Duitse ideaal synthetisch verbonden was met de vrijheid der Joden, zoals hij die zag.

"Bietet mir in der einen Hand die Emanzipation (der Juden), mit der anderen die Verwirklichung des schönen Traumes von der politischen Einheit Deutschlands, ... ich würde ohne Bedenken die letztere wählen: denn ich habe die feste Überzeugung, dass in ihr auch jene enthalten ist."

Nu durven neerschrijven dat wij helaas beter weten, zou onhistorisch zijn. Wij hebben slechts vast te stellen dat mede en vooral door Riessers toedoen ook in het Duitsland van 1848 "een" Emancipatie der Joden hortend tot stand kwam. Zij het dan ook dat de Joodse prijs, die zelfs daarvoor moest worden betaald, hoog lijkt.

En om de reis door Europa nu maar zeer in het kort te beëindigen: diverse centra bieden tussen 1815 en 1848 een zelfde beeld, terwijl in het revolutiejaar aarzelende Emancipatie-bewegingen tot zeer matige resultaten leiden. Wie dit het beste aanvoelden, waren uiteraard de Joden zelf met hun extra zintuig voor verschijnselen van antisemitisme, dat overigens toen nog niet zo heette. Op één bepaald moment in de eerste helft der vorige eeuw werd dit buitengewoon sterk ervaren. Wij doelen hier op de wereldberoemde Damascus-affaire, die in bepaalde opzichten vergeleken kan worden met de Dreyfus-affaire uit het Frankrijk van omstreeks 1895. Zij het dan dat Damascus in het Oosten lag. Waarbij echter terstond dient te worden aangetekend dat het de *Franse* consul Ratti-Menton bleef voorbehouden een dubieuze rol in deze aangelegenheid te hebben gespeeld.

Wat was geschied? Damascus met zijn 20.000 Joden kon voor die tijd een zeer groot Joods centrum heten. Tussen de Joodse bevolking en de Muzelmannen stond de Christelijke kolonie, die de bescherming genoot van Franse consulaire ambtenaren. Het stuk speelt in het crisisjaar 1840, toen de Levantmacht Frankrijk in de kaart van Mehmet Ali speelde en deze steunde in diens strijd tegen Turkije. Ongemerkt zijn wij de Oosterse kwestie der 19e

eeuw genaderd. En al lijkt dit uitstapje wat ver en schijnen de grote gebeurtenissen een wat vage achtergrond, tot goed begrip van dit stukje Joodse geschiedenis is dit alles noodzakelijk.

Want de Franse politiek in dit Midden-Oosten van 1840 mislukte. Frankrijk en Mehmet Ali vonden in hun strijd tegen Turkije Rusland en Engeland tegenover zich. Het enthousiasme in Parijs laaide hoog op. Het overbrengen van Napoleons stoffelijk gebeente zou dit nog aanwakkeren. West-Europa kwam in beweging; in Duitsland ontstond in die dagen de "Wacht am Rhein". Toen bleek spoedig dat Frankrijk zichzelf had overschat en verleende de burgerkoning minister Thiers zijn ontslag.

Op de vijfde februari van dit jaar verdween plotseling te Damascus een Capucijner monnik, Pater Thomas, die een grote bekendheid genoot als natuurgeneeskundige en inenter tegen pokken. Als zodanig bezocht hij dikwijls Joodse huizen, zoals blijkbaar ook geschied was des daags vóór zijn verdwijnen. Spoedig verbreidde zich het gerucht dat de pater zou zijn geslacht voor rituele doeleinden en dat met name zijn bloed zou zijn gebruikt voor het bakken van de rituele Paasbroden, matsoth (vulgo: matzes). Een oud sprookje begon een nieuwe historie.

Voor al de activiteiten van de reeds genoemde Franse consul – overigens een man van twijfelachtig allooi – leidden tot het opzweepen van alle anti-Joodse krachten onder de licht ontvlambare bevolking van de Syrische hoofdstad. Vervolgelingen en martelingen waren aan de orde van de dag. De kritieke fase, waarin zich de Franse politiek in het Midden-Oosten bevond, deed zelfs een man als Thiers vreemd omspringen met normen van fatsoen en redelijkheid. Hij nam de consul in bescherming toen het Joodse lid van de Kamer van Afgevaardigden Fould hem hierover interpeleerde. "Frankrijk is tegen ons," riep Crémieux vertwijfeld uit. En met deze kreet zijn we weer volop in het Westen, waar de Joodse fijnproevers allang begrepen dat er iets haperde aan de Emancipatie. Niet alleen in Parijs, waar de briljante journalist Heinrich Heine zijn vlijmende volzinnen aan deze aangelegenheid wijdde:

"Während wir in Europa die Märchen desselben als poetischen Stoff bearbeiten und uns an jenen schauerlich naiven Sagen ergötzen, womit unsere Vorfahren sich nicht wenig ängstigten; während bei uns nur noch in Gedichten und Romanen von jenen Hexen, Werwölfen und Juden die Rede ist, die zu ihrem Satansdienst das Blut frommer Christenkinder nötig haben; während wir lachen und vergessen, fängt man an, im Morgenlande sich sehr betrübsam des alten Aberglaubens zu erinnern und gar ernsthafte Gesichter zu schneiden, Gesichter des düstersten Grimms und der verzweifelnden Todesqual!"

In alle hoofdsteden van het Westen sprongen vooraanstaande Joden voor

hun broeders in het Oosten in de bres. Vooral in Engeland. Onder hun invloed trad ook de Engelse regering (toch al geïnteresseerd in de verwikkelingen en spanningen rondom de Oosterse Kwestie) voor de Damascener Joden in het krijt.

In Londen kwamen Joodse notabelen in een vergadering bijeen, waartoe ook Crémieux was uitgenodigd. Hij, de Franse staatsman, zou met Moses Montefiore (1784-1885) naar het Oosten gaan om ten gunste van hun ongelukkige stamgenoten ter plaatse te interveniëren. In Montefiore herkende de gehele Joodse wereld terstond de klassieke "Sjadtlan", de bemiddelaar, die zijn positie in de niet-Joodse wereld volledig benutte ten gunste van de Joden. Toen zij zich op weg begaven, was de Franse invloed in de Oriënt al gefnuikt. Begin augustus kwamen Crémieux en Montefiore in Egypte aan, waar hun actie tenslotte tot het succes leidde dat de nog in leven zijnde slachtoffers de vrijheid herkregen.

Het was deze Damascus-affaire, die het denkende deel der Joodse wereld wreed confronteerde met een Joods vraagstuk, dat door papieren formuleringen blijkbaar niet zo maar kon worden opgelost. De strijd om de Emancipatie ging wel verder, maar woorden als die van Heine konden een goed verstaander verplaatsen naar een sfeer van duistere, mythische instincten, die het vage beeld van de eeuwige Jood omgaven. Zeker, dit alles was geschied in het Oosten. Maar hoe zou het Israël vergaan in het Westen?

Zelfs in het bijna ingeslapen Nederland van Tollens en de dominees maakte de Damascus-affaire indruk. Bij de boekverkoper Carillon, in de Eerste Weesperstraat, verscheen in 1840 *Verzameling van stukken betreffende het gebeurde met Pater Thomas, verrijkt met nota's ten dezen, en voorafgegaan van eene memorie of uitboezeming van billijke verontwaardiging bij het lezen der barbaarsche en vreesselijke folteringën, die de eerbiedwaardigste mannen onder Israël, wegens eene even zoo valsche als ongerijmde aantijging, te Damascus en elders, hebben moeten ondergaan; toegewijd aan Nederlands bevolking van alle klassen en standen, door A. Cohen Carillon te Amsterdam bij Carillon, Boekverkooper op de Eerste Weesperstraat No. 19. 1840.*

Werden ze wakker door dit alles? Of scheen het antisemitisme hier zijn tijd te hebben gehad bij die ongeveer 50.000 Joden, die volgens de volkstelling van 1840 in Nederland woonden (52.245; 183 per 10.000)? Van fel gekleurde Jodenhaat waren er nauwelijks sporen. Toen in 1842 de Zweeds-Noorse consul te Amsterdam, Egidius, de Nederlandse Joden belasterde, was er nog altijd S. P. Lipman, die aan de redactie van de *Allgemeine Zeitung des Judenthums* een paar verklaringen deed toekomen, hem van regeringswege ter hand gesteld, waarin vleierende beoordelingen over Joden voorkamen, die later als bijlage zouden dienen voor de Jubileumbrochure bij het

halve-eeuwfeest der Emancipatie in 1846. Vooral Chassé's schrijven munt uit door vriendelijkheid:

Breda, den 25 April 1846

Mijn Heer!

Het strekt mij tot een wezenlijk genot, den wensch te vervullen, welke UEd in uwen brief van 23 dezer te kennen hebt gegeven, om namelijk mijn gevoelens over de Israëlitén, onze medeburgers, als soldaten, mede te delen. Gedurende twee jaar heb ik op de Citadel van Antwerpen een groot getal onder mijn bevel gehad. In al dien tijd hebben zij de beste bewijzen van moed, trouw, krijgstucht en volharding gegeven.

Als man van eer kan ik verzekeren, dat zo mijn leeftijd niet vervlogen ware, en ik op nieuw een veldtocht moest ondernemen, ik mij zeer gelukkig zoude achten, over eenige duizende dier brave soldaten het bevel te voeren. Ik hoop hiermede aan Uw verlangen voldaan te hebben, en ik verzeker U, dat deze gelegenheid mij zeer aangenaam was om in aanraking te komen met eenen man wiens naam als Gelcerde, Staatsman en Schrijver mij reeds vroeger bekend was. Ik bid U enz.

De Generaal der Infanterie,
(w.g.) *Baron Chassé*

Men was – in de sector van het internationale Jodendom – wel aan de rand komen te verkeren. Waarom men niet radicaal assimileerde? Er waren inderdaad velen die het deden. De doop werd ook in Nederland een gaarne gezocht middel om het Jodendom te ontlopen. Zelfs in massale vorm kwam het verschijnsel voor, getuige het geval Zalt-Bommel, waar in 1826 niet minder dan drie gezinnen (waaronder de met Karl Marx verwante familie Philips) tezamen tot het Christendom overgingen – ruim 20 personen! Hoewel in bepaalde gevallen een wetenschappelijke analyse van een doopcasus van principiële gezichtspunten dient uit te gaan, kan voor de hele eeuw – zonder risico – als eindoordeel worden uitgesproken dat de doop het assimilatie-verschijnsel bij uitnemendheid was en bleef. Naar buiten gemakkelijk geaccepteerd, naar binnen door de kern der Jodenheid ten diepste verfoeid. De problematiek van het volk in ballingschap deed van nature een minachting ontstaan jegens de “mesjoemad” (bekeerling), die verraad had gepleegd tegenover het volk. Hier ligt de verklaring van de ongewoon felle strijd tegen de zendelingen in het Amsterdamse Ghetto, waar in 1858 zelfs een moordaanslag werd gepleegd op de – van Joodse afkomst zijnde – zending Schwartz. Soms liep de massa te hoop om een gedoopte Jood letterlijk te stenigen.

Groter succes dan het Amsterdamse proletariaat blijkbaar bood, vonden

de zendelingen bij de burgers wier *Zukunft* (om het spottende woord uit Duitse kringen te citeren) letterlijk "auf dem Wasser" lag. Menige toekomst was ook hier inderdaad slechts mogelijk als men "de" stap wilde doen. Niet ieder was zo fier als de rebbe-zoon Izak van Deen – de eerste Joodse Hoogleraar in Nederland – die (vóór het zover was) iedere concessie van geloofsafval van de hand wees, zeggende: "Wat zou er van de achterblijvenden worden, als de meer begaafden weggingen?" Er waren er inderdaad die volhielden, om veelal imponderabele bindingen. Maar van hen waren de meesten toch ook al weer niet geneigd zo maar de traditie voort te zetten. Een eigenaardig – hoogst boeiend – spel van "geven en nemen" begon, met als inzet de waarden van een Jodendom dat pasklaar moest worden gemaakt naar de eisen van de tijd.

3. EEN EEUW OOSTEUROPEES JODENDOM

"Jodendom pasklaar maken naar de eisen des tijds..." Dit *moest* wel een leidraad worden voor het Westeuropese Jodendom, dat door de burgerlijke gelijkstelling onvermijdelijk in een tweeslachtige positie kwam te verkeren. Het nationale domein van het Bijbelse volk werd meer en meer teruggedrongen ten behoeve van Joodse burgers, die onder vele volken anderen heren zouden gaan dienen dan de oude Heer der Heirscharen, onder Wiens banier hun voorvaderen eenmaal waren opgetrokken. Wat nog restte van de oorspronkelijke, het gehele leven omvattende cultuur werd verschrompeld tot een "godsdienst", die de uiterlijke symbolen van de niet-Joodse, Westelijke religies zou overnemen. Het adagium "wees een mens in de maatschappij en een Jood (Israëliet) in de synagoge" geeft pregnant deze interne revolutie weer.

Van Duitsland uit was al spoedig een ingrijpende hervorming begonnen van wat nu algemeen "de Joodse eredienst" werd genoemd. Het Hebreeuws als gebedstaal moest het veld ruimen voor de landstaal. Onder bezielende leiding van een geleerde als Abraham Geiger (1810-1874) verkreeg de Reformbeweging (zoals naar haar Duitse oorsprong de beweging bekend bleef; ook wel kort "Reform") ook een ideologisch fundament. Het door Geiger geredigeerde "Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie" propageerde in plaats van de overgeërfde traditie het koele wetenschappelijk onderzoek als de basis van het Jodendom.

"Es gab eine Zeit in Israel in welcher Einträchtigkeit und Gleichsinntheit in religiösen Ansichten alle Glieder der Gemeinde durchdrangen... Man ererbte den Glauben; da bedurfte es für den Einzelnen keines besonders kräftigen Willens, um an den Glauben sich zu halten; die Glaubensgemeinde insgesamt hatte auch den Gesamtwillen; der geistige Führer zeichnete sich nur durch grözere Erkenntnis der Gesetze aus... Diese Zeit ist vergangen. Die Willenskraft der Gesamtheit ist gebrochen; der Willen des Einzelnen musz sich stählen... Die Überzeugungen sind häufig im Widerspruche mit dem Bestehenden... Es ist nicht zu leugnen, dasz jetzt einer der schwersten Standpunkte der des jüdischen Geistlichen ist. Er sieht zwei ganz unheilvolle Extreme vor sich, die einen verknöchert, die anderen von jedem Glaubensbande losgerissen; das sind diejenigen, welche betäubt worden sind von dem Donner der Zeit. In der Mitte stehen Leute, die eine Wunde und eine Sehnsucht im Herzen fühlen..., die vom Alten

losgetrennt sind und ein Neugestaltetes vermissen. . . Herz und Kopf ist in beständigem Widerspruch, und sie harren lange der Lösung. Was hat man nun vom Geistlichen zu verlangen? . . . Dasz er den Erstarrten zeige, dasz sie erstarrt seien und sich gewaltsam emporreissen müssen aus diesem Tode des Geistes und des Herzens; dasz er die Versunkenen und Glaubenslosen erschüttere und in ihnen errege das Sehnen und das Streben nach einem belebenden Glauben, dasz sie nicht zaghaft sich scheuen, sich von Gewohnheiten loszusagen und sich nicht begnügen mit Übertragung ihres warmen Gefühles auf leere Förmlichkeiten, sondern dasz sie die Wunde nur dann heilen, wenn sie die wunde Stelle völlig vertreiben und es so möglich machen, dasz gesundes Fleisch entstehe."

Tot zulk extremisme had de Emancipatie onweerstaanbaar moeten leiden. En wat kon hiertegen de orthodoxie ondernemen, die een legitieme voortzetting van het klassieke Jodendom pretendeerde? Ook *haar* aanhangers bevonden zich gedurende het grootste deel van het etmaal in ballingschap en ook *zij* hadden zich daar toch te gedragen als staatsburgers van een andere nationaliteit dan de Joodse, die alleen nog in de gebeden werd beleden – in huis en synagoge.

Geigers tegenpool in het Duitsland van de jaren veertig, Samson Raphael Hirsch (1808-1888), later de grote Rabbijn van Frankfurt am Main, formuleerde een antwoord dat niet minder van problematiek was vervuld.

Zijn beroemde slogan luidde: "Die Reform, deren das Judentum bedarf, ist eine Erziehung der Zeit zur Tora, nicht eine Nivellierung der Tora nach der Zeit." Zijn eersteling, de *Neunzehn Briefe über Judentum* verscheen in 1836 onder het pseudoniem "Ben Usiel" en maakte een diepe indruk, zelfs op . . . Abraham Geiger. Later werkte Hirsch zijn algemene principes uit in *Choreb oder Versuche über Jissroëls Pflichten in der Zerstreuung*. Dit werk, dat in 1838 verscheen, bevat een systeem van dogmatiek, ethiek en rituele symboliek van het historische, bijbels-talmoedische Jodendom. In dit alles manifesteerde zich voor alles een *theoloog* van onverdacht Joodsen huize. Volgens deze geleerde was het Jodendom (zolang tenminste de Mosjjeach nog niet gekomen was) geen natie maar een gemeenschap van gelovigen. De geestelijke inhoud van deze gemeenschap kan zich – naar zijn opvattingen – inschakelen binnen het verband van alle volkeren en nationaliteiten. Het Jodendom mag daaraan echter geen enkele concessie doen in de zin waarin de Emancipatie dit had vereist.

Geestdriftig Jood, toegerust met ongewone leiderskwaliteiten, oefende S. R. Hirsch een machtige invloed uit op een kring, die het streng-traditionele Jodendom zocht te verbinden met moderne vorming. Of, om het in zijn eigen woorden te formuleren, "Touro 'im Derech Erets". Eén stap verder en organisch zou zich uit deze ideologie de "Trennungsgedanke" evo-

lueren. De orthodoxe minderheden sloten zich af van de grote Joodse gemeenten en (het onmiskenbare resultaat) zij sloten zich *op*! Met alle gevaarlijke consequenties daarvan.

Tussen beide uiterste standpunten scheen één component weggevallen: de eenheid van het Joodse volk, de eenheid van de Joodse groep in ballingschap. De consequenties der Emancipatie traden op pijnlijke wijze aan de dag; in het Westen althans.

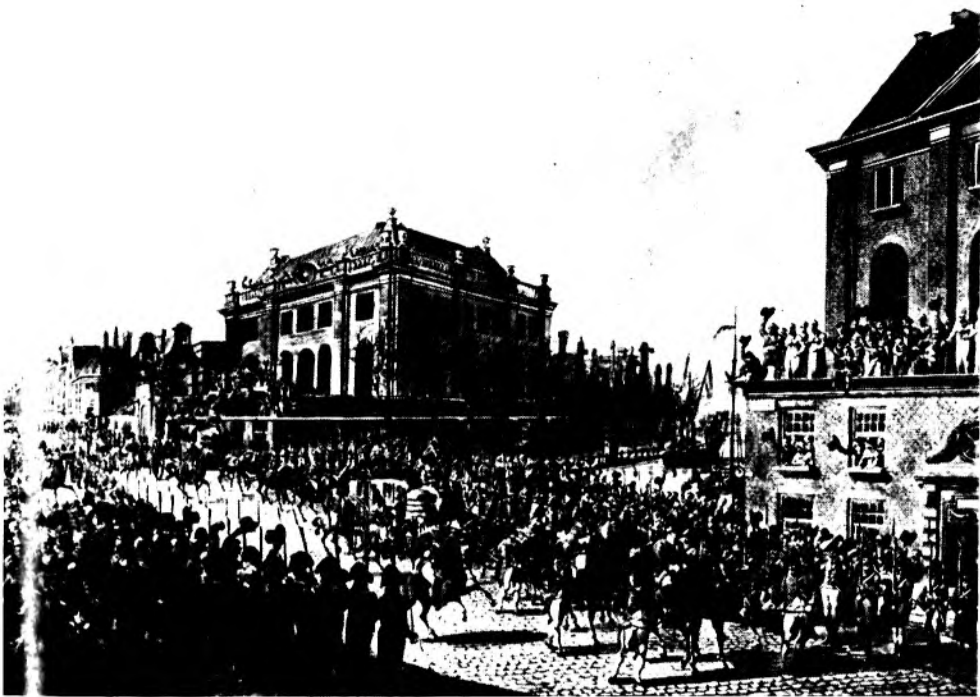
Wat Oost-Europa betreft lagen de verhoudingen wel anders. En dit is voor het vervolg van doorslaggevende betekenis, mede omdat het grootste deel van het Joodse volk *daar* woonde. Aan de vooravond van de belangrijke migratiebewegingen omstreeks 1880 zelfs 75%!

Zonder in te gaan op hun eigenaardige maatschappelijke status kunnen wij ons hier bepalen tot de grote lijnen, waarbij dan allereerst kan worden vastgesteld dat het Poolse Jodendom bij voortduring is gebukt gegaan onder vervolgingen, waarvan die van 1648 (verbonden aan de naam van de kozakkenaanvoerder Bogdan Chmilnickij) een berucht dieptepunt betekenden. Het Joodse vraagstuk bleef er de eeuwen door scherp en dit had zijn (ook positieve!) gevolgen voor de Joodse groep, waarvan de innerlijke weerstand werd gehard, hetgeen tot over de grens van de 18e naar de 19e eeuw vrucht zou dragen. Van een burgerlijke gelijkstelling, resultante van de Aufklärungsfilosofie met haar postulaten van tolerantie en menselijkheid was hier geen sprake.

De Jood bleef – naar de kant der maatschappij – object van economische naijver. Wat daarnaast – binnen de beperkte gezichtseinder der Kerk – mogelijk bleek aan ziekelijk fanatisme tegenover de kinderen van Israël tart iedere beschrijving. “Zoals de vrijheid van de “*schlachta*” (= Poolse adel) ondenkbaar is zonder het *liberum veto*, even ondenkbaar is een Joodse matse zonder Christenbloed”, aldus typeert een auteur in één lapidaire zinsnede de sfeer der Polen tegenover de Joden in de 18e eeuw.

Omstreeks het midden der eeuw bedroeg hun aantal meer dan een half miljoen. Hoe zou de toekomst van dit belangrijke Joodse centrum zich ontwikkelen in de komende honderd jaren (1750-1850), die voor het Joodse Westen zo ingrijpend bleken?

Het is hier de plaats in te gaan op hun interne organisatie, die ons voert naar het beginsel der Joodse autonomie in de diaspora. Want in Polen en Lithauen beleefde het zelfbestuur der Joodse gemeenten (Kehillot, meervoud van Kehilla, vulgo Kille) tot in de 17e eeuw een ware bloeitijd. Het volk in ballingschap kon op “eigen” territorium (Jodenwijken, Getti) leven naar eigen normen, onder eigen leiding. In het instituut der “Vier-landen-synode” (“vier”, d.w.z. 4 provincies: Groot en Klein Polen, Reuszen en Litauen) – het eerste grote landelijke verband van Joodse gemeenten sinds

De Emancipatie der Joden komt tijdens het Koninkrijk Holland in een beslissende fase. Plechtige intocht van Koning Lodewijk Napoleon in Amsterdam, 1808. Op de achtergrond de Ned. Isr. Synagoge. Naar een gekleurde tekening van J. A. Langendijk. *Prentenkabinet Amsterdam*

Joodse bruiloft. Door Jozef Israëls. *Rijksmuseum*

De Joodse schilder bij uitnemendheid beeldt hier de "choepa" uit: de huwelijksinzegening, waarbij bruid en bruidegom onder het Tallith — bidkleed — staan.

het begin van onze historie in Europa – beleefde het Oosteuropese Jodendom de triumpf van zijn ongeschonden volksbestaan. De Raad (Waad) van deze vier landen vormde een instantie, waarvan de invloed reikte tot in Amsterdam en andere grote centra in het Westen. Op alle gebieden – maatschappelijk zowel als religieus – drukte de Joodse leiding haar stempel. Dat hierdoor de conserverende kracht der Joodse traditie werd bevorderd laat zich gemakkelijk raden.

Het was daarom betreurenswaardig dat tegen het eind der 18e eeuw, toen de Poolse staat ten onder ging ("Poolse delingen"), ook deze organisatie in verval geraakte. Door Poolse regeringen toch al beschouwd als een gemakkelijk middel tot het innen van zware belastingen, ging de Joodse autonomie bovendien gebukt onder interne ondergangsverschijnselen als familieregeringen en hun al te autoritair gedragspatroon. Voeg daarbij de economische achteruitgang als gevolg van constante onderdrukking in de maatschappelijke verhoudingen – en ons is duidelijk dat omstreeks het eind der eeuw de situatie in het Joodse Polen er verre van rooskleurig uitzag.

Maar daarmee is ons verhaal eerst in zijn beslissende fase getreden voorzover wij ons nu gaan occuperen met de interne gedragslijn van deze Poolse Jood, wiens achtergronden een basis zouden vormen voor nieuwe Joodse inhouden. Ook in de beknopte balans die Dubnow van de Vier-landen-organisatie opmaakt, beluisteren wij terecht een positief geluid.

"Ungeachtet all ihrer Schattenseiten ist indessen der alten Kahal-verfassung das hohe historische Verdienst zuzuerkennen, dass sie die jüdischen Volksmassen als einen besonderen nationalen und kulturellen Organismus erhalten hat. Indem sie die Freiheit des *Individuums* beschränkte, rettete sie auf der anderen Seite die Freiheit und Eigenart der *nationalen Gemeinschaft*. Als Entschädigung für die Beschränkung seiner Gedanken- und Handlungsfreiheit bot sie dem jüdischen Menschen festen Rückhalt im sozialen Leben und moralische Befriedigung. Der von der christlichen Umwelt schwer bedrängte Jude fühlte sich in seiner Gemeinde und seinem Rathaus als Freier unter Freien; seine geistigen Interessen, die Thora und das Lehrhaus, waren es, die ihm Schutz und Zuflucht gewährten. Als Einzelner schwach und niedergedrückt, war er als Mitglied der Gemeinschaft stark und selbstbewusst."

Dit zou spoedig zijn illustratie vinden in de opkomst van een merkwaardige beweging. Omstreeks dezelfde tijd dat de gemeente-autonomie haar kritieke fase was ingegaan, stond een volksleider op, die de grote Joodse massa de weg zou wijzen naar nieuwe religieuze bezinning. Wij bedoelen Israël ben Eliëzer Baäl Schem Tov, in de gebruikelijke afkorting de Bescht genaamd. Hij leefde van 1700 tot 1764 en geldt als de stichter van het Chassidisme, hoewel hijzelf nauwelijks iets op papier heeft gezet en wij zijn denk-

beelden slechts kennen door de mededelingen van zijn rechtstreekse leerlingen.

Baäl Schem is eigenlijk in het algemeen iemand, die Gods naam gebruikt in magische wonderdoenerij; er waren er velen, die deze naam droegen. De toevoeging "*Tov*" betekent in ons geval waarschijnlijk dat Israël ben Eliëzer zulk een wonderdoener was, die zich een goede (*tov*) naam had verworven.

Aan de Bescht mag historisch een aantal grondelementen van de chassidische Leer worden toegeschreven, waarvan de diepere oorsprong relaties vertoont met de oorspronkelijke Joodse mystiek (Kabbala). Dat de diepe teleurstelling over de valse "Messias" Sabbatai Tswi (1666) in de eeuw daarna leidde tot hernieuwde bezinning op de innerlijke krachten van de Joodse mystiek, staat vast. Het Chassidisme bracht de massa, die in haar nood iedere valse Messias had willen volgen, tot een levensbeschouwing, die het Westen door Martin Buber leerde verstaan als een "Mystik des Alltags", een religieuze conceptie, die voor iedereen, ook de armste en simpelste Jood, zo maar te aanvaarden was en die hem uit de diepste vernedering van de dag voerde tot de hoogste bezieling der eeuwigheid. Miskotte heeft in een analyse van Bubers verhouding tot dit Chassidisme zijn inhoud aldus geformuleerd:

"De *grondwoorden* die het geestelijk leven van de chassidim aanduiden en die voor duizenden eenvoudige, arme, geplaagde mensen destijds de pijlers waren hunner verheffing, de draagkracht van hun onverstoorbaar vertrouwen, het venster naar de steeds hernieuwde vreugde – deze grondwoorden omschrijven geen zelfstandig object, God of de komende wereld, evenmin een staat der ziel. Het zijn heilige termen voor *verhoudingen*, voor gerichtheden. Hitlahawut, het branden, de extase, "das Gottumfängen" – Awoda, het buigen, de dienst der gebeden, "das Gott dienen" – Kawwana, "die Ausrichtung", het ethos, het geheim van de op een doel ("Ziel", niet "Zweck") gerichte geest – Schiflut, de toestand van het deemoedig ingeschakeld-zijn met alle creatuur, hoewel men zich enig en "eenmalig" weet. Tussen Hitlahawut en Awoda bestaat een dialectische verbintenis, ook, hoewel op andere wijze, tussen Kawwana en Schiflut. Altijd en overal kan *Hitlahawut* verschijnen, intreden: 'Jede Stunde ist ihr Schemel und jede Tat ihre Thronlehne'; want in de *extase* is de mens tegelijk vermengd met de (zuivere) creaturen en afgescheiden van de (gevallen) wereld. Afgescheiden echter alleen om der wille van Gods exiel; de door de extase ontvoerde is Gods vriend 'wie der Fremdling eines andern Fremdlings Freund ist, ihrer Fremdheit auf Erden wegen'. Maar juist dáárom slaat de Hitlahawut òm in *Awoda*, want deze dienst is tenslotte een zich ten dienste stellen van de Schechina (de Godsheerlijkheid in de verstrooiing), die door de "magische" kracht van de gebeden met Elohut (het Godswezen) kan herenigd worden. Dit is een *dienst* aan God in de letterlijke zin; dit volgt uit de polaire betrek-

king van God en mens, en toch kan ook (en ziedaar een hoofdfiguur uit het patroon der mystiek) gezegd worden, wat gezegd is door een bekende zadik: 'Die Menschen meinen, sie beten vor Gott, aber es ist nicht so, denn das Gebet selber ist Gottheit.' De joodse modificatie in de vulling van dit patroon heet *Kawwana*; het is de intentie mede te werken aan de verlossing der wereld; wanneer een mens in het gewone, verwarde leven zich uitstrekt met volkomen gerichtheid naar de Bevrijding, wordt hijzelf *met zichzelf één* (dat is "jichud"; dus geen unio mystica met God); en de zwervende vonken, die bedolven liggen en geklemd in elke vertwijfelde ziel, in elke doellose aandrift, in elk donker ding, worden teruggevoerd tot vereniging met het licht-hart in de Lichtgloed Gods. Wie eet en drinkt of zaken doet met deze naar Gods toekomstige Eenheid gerichte intentie, die is feitelijk een medeverlosser; hij wekt en vernieuwt en richt de ongerichte, onderste werelden (die wervelen in de typhoon van de chaos of verzinken in de leegte van het blote bestaan) naar de assumptie, de opname in de Schechina."

Hitlahawut, Awoda, Kawwana, Schiflut . . . wij zijn op weg naar een reactie op de verstandelijkheid van het Rabbijnse Jodendom, dat tot in zijn meest ideale vorm slechts een levenshouding kon worden van een betrekkelijk kleine groep. De Bescht knoopte zeer zeker aan bij de in de massa levende drang naar mystiek, maar zijn opvattingen leidden niet tot een eruptieve explosie naar de buitenkant à la Sabbetai-Tswi doch tot een verinnerlijking, die terzelfdertijd een *democratisering* inhield. Chassidisme werd – om het in 19e-eeuwse Nederlandse termen te vertalen: een bevindelijke vroomheid voor de doodgewone Jood ("posjeter Jied"). Zijn leiders waren dan ook geen geleerden doch mannen uit het volk, wier taal begrepen werd door eenvoudigen van geest, die snakten naar woorden die hen konden opheffen uit de afstompende werkelijkheid van Jodenleed en de deze begeleidende economische nood en ellende. De ware "chosed" kon reeds door zijn levenswandel God dienen. Door religieuze verdieping kon hij zelfs stijgen tot regelmatig verkeer met het Hogere, ja tot de gave van helderziendheid, profetische kracht en het doen van wonderen. Dit laatste presteerden de Tsaddikim (sing. Tsaddik), wier optreden voor de evolutie van het Chassidisme van betekenis zou zijn.

In het jaar 1750, toen de catastrofe der Haidamaken-benden het lijden der Joden in Podolië tot een weerzinwekkend dieptepunt bracht, zou de Bescht opnieuw tot het mysterie van de "alijat ha'nesjama" (het opstijgen van de ziel) zijn geraakt. In hemelse sferen ervoer hij dat Samaël (de koning der boze demonen) verlof zou geven hele gemeenten en provincies te vernietigen. Plotseling zag de Bescht zich geconfronteerd met de Masjicach, wie hij vroeg: "Zeg dan – o Heer – wanneer zult gij eindelijk verschijnen?" Het antwoord luidde: "Dit zij U een teken: als Uw leer algemeen bekend zal

zijn en de beken van Uw wijsheid buiten hun oevers zullen vlieden – als alle mensen de kracht zullen verwerven dezelfde wonderen te doen die binnen Uw bereik liggen, eerst dan zullen de horden van de duistere machten verdwijnen, eerst dan zal de tijd der verlossing aanbreken. . .”

Hier ligt – op het moment dat in West-Europa de Aufklärung furore zal maken – het prille begin van een nationale bezinning op oeroude Joodse idealen. De wervende kracht van dit woord hield een toekomstbelofte in, die niet kon worden misverstaan. Begaafde leerlingen van de Bescht als Rabbi Dow Bär van Mesritsch (hij heet *de* Maggid = prediker) droegen de boodschap verder. Van zijn volgelingen zijn – vooral door Martin Buber – bekend geworden Schmelke van Nikolsburg, Suszja van Hanipol en Jacob Jitzchak van Lublin. Het Chassidisme veroverde het Joodse Oosten. Maar zoals iedere religieuze volksbeweging van onder af – het werd verdacht. En wel door zijn natuurlijke tegenstander: het Rabbanisme. Dat alleen het Joodse geloof (hoe primitief ook beleefd) en niet het kennen en doorleven van de Wet (Halacha) de basis vormde van deze “Afscheiding” maakte de Rabbijnse autoriteiten achterdochtig en onder hen de grootste talmudische geleerde van zijn eeuw: Rabbi Elia uit Wilna (1720-1797), wie de titel van Gaon werd toegekend en die als *de* Wilnaër Gaon (vulgo: de Wilner Go'on) tot in onze dagen vermaard bleef.

Een dramatische strijd wachtte het Joodse Oosten, onbarmhartig fel, zoals alleen maar bij godsdiensttwisten pleegt voor te komen. In Lithauen begon het, waar al spoedig – in het geheim – chassidische gemeenten waren gevestigd. Een eigenaardige aanleiding leidde de uiteindelijke botsing in. Voor de grote sterfte onder de zuigelingen in Wilna werden nota bene de Chassidim verantwoordelijk gesteld! Hun toch al aanmatigend optreden tegenover de Gaon, gevoegd bij hun fanatisme (begrijpelijk binnen het kader van iedere secte, die van nature strijdbaar moet zijn), werd te veel voor de Rabbijnen, die naar het beproefde Joods-legitieme wapen van de “ban” grepen. Dat was in het jaar 1772. Dat daardoor de uitbreiding van het Chassidisme hoogstens zou worden bevorderd en zijn innerlijke weerstand versterkt, behoeft nauwelijks te worden vermeld. Maar voor ons is het thans nodig van de interne geschiedenis even over te stappen naar de externe; om het in de stijl van het Chassidisme te formuleren: van de hemel naar de aarde. En niet alleen naar de aarde van Polen, maar ook naar die van Rusland.

De ban, waarvan boven sprake was, werd dus uitgevaardigd in het jaar 1772, dat wil – vertaald in de geschiedenis van dit deel van de wereld – zeggen: in het jaar van de eerste der drie Poolse delingen. Tussen 1772 en 1796 (waarin de laatste der drie delingen plaatsvond) voltrekt zich de triumpf van het Chassidisme. Het is de periode, waarin vooral in Wit-Rusland zich een gesloten chassidisch centrum vormt onder de bezielende leiding

van de Tsaddik Zalmen Schneerson, de grondlegger van een chassidisch systeem, dat onder de term "rationalistisch" bekend bleef. Drie woorden werden zijn devies: *Chochma* (wijsheid), *Bina* (inzicht) en *Dea* (het kennen); vandaar dat wij spreken van *ChaBaD*-Chassidisme. Zalman Schneersons boek *Tanja* (1796) elimineerde bijgelovige aspecten uit het Chassidisme ten koste van het naïeve aspect, dat het oerbegin van de beweging zo fascinerend had gemaakt. Toen de *Tanja* verscheen, hadden de Poolse delingen het merendeel der chassidim onder Russisch bewind gebracht, waarmee een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis van het Oosteuropese Jodendom een aanvang neemt. Een hoofdstuk van exemplarische betekenis. Want de Tsaristische regering zag zeer ongaarne plotseling twee miljoen vreemdelingen binnen haar gebied, die het economische leven ter plaatse dreigden te ontwrichten. Zo ontstond – na actie van de Christelijke koopliedenstand – een reeks anti-Joodse maatregelen, zonder weerga, zelfs in de Joodse historie. De Joden werden slechts toegelaten in zogenaamde Ansiedlungsrayons. Deze bestonden uit 15 gouvernements in het westen en zuiden, benevens tien, die deel hadden uitgemaakt van het voormalige Polen. Doch zelfs op dit relatief grote gebied mochten de Joden zich niet op het land ophouden doch uitsluitend in de steden. Bij uitzondering mochten belangrijke kooplieden, intellectuelen of ook wel handarbeiders zich op beperkende voorwaarden daarbuiten vestigen. Deze maatregel is van ingrijpende betekenis geweest voor de gehele maatschappelijke en economische structuur van de Joodse massa in Rusland. De fatale beroepsverdeling, waarin deze maatregel resulteerde, zou tot ver in de eeuw haar gevolgen doen gelden. Hiervan zal later sprake zijn.

Op dit moment laten wij slechts het accent vallen op het verschil van de geschiedenis der Joden in het Westen met die in Oost-Europa. Daar een emancipatie of (eventueel mislukte) strijd ervoor; *bier* voorlopig geen enkel geluid dat in de verste verte naar zoiets scheen te kunnen verlangen. Hoogst merkwaardig schijnt ons in dit verband de houding dezer Oost-Joden tegenover Napoleon, wiens naam – hoe dan ook – in het Westen vaak werd verbonden met de begeerde gelijkstelling der Joden met andere burgers. Toen de Keizer in 1812 naar Rusland trok, stonden de Joden, die wij nu hebben leren kennen, ambivalent tegenover hem, van wie ze mochten verwachten dat hij (zoals in het Sanhedrin was gebleken) de laatste resten van de Joodse gemeente-autonomie (deze basis van het nationaal-Joodse leven) zou opruimen. Een der grote chassidim uitte zich aldus: "Als Bonaparte overwint, dan zal de welstand der Joden toenemen en hun maatschappelijke positie zal beter worden; terzelfdertijd zal echter hun hart zich afwenden van onze Vader in de Hemel. Als Tsaar Alexander overwint, dan zal de armoede

van Israël toenemen, de positie der Joden zal slechter worden, maar de Joodse harten zullen dichter komen bij onze Vader in de Hemel."

Hier ligt aldus een verschil tussen Oost en West dat voor het verloop der Joodse historie niet hoog genoeg kan worden aangeslagen. Dat intussen het chassidische gebed om armoede en nederigheid werd verhoord, waardoor – zo vertalen wij het nu maar – de innerlijke Joodse kracht niet verzwakte, dat bleef gelden tot ver voorbij het jaar 1848, dat noch voor Rusland en evenmin voor de Russische Joden een caesuur betekende. De laatste regeringsjaren van Nicolaas I (1848-1855) vormden integendeel een troosteloze voortzetting van absolutisme en willekeur. Dat zijn bewind in onze geschiedenis een bekendheid van de eerste rang zou blijven, dateert echter reeds van het tweede jaar na zijn troonsbestijging. Want in 1826 besloot Nicolaas de Joden via een gedwongen militaire dienst op wel zeer harde wijze "op te voeden". Een opvoeding intussen, die 25 jaar zou duren en die zou uitmunten door beestachtige strengheid. Nog afgezien daarvan dat de Joodse recruten op wrede en afdoende wijze zouden worden vervreemd van al datgene wat hun Joodse leven kleur had gegeven te midden van een sombere omgeving, die de Russische ballingschap nu eenmaal was. . . Wij zullen de tragische geschiedenis van deze oekase niet op de voet volgen. Wij volstaan slechts met het releveren van een enkele herinnering aan deze zwarte jaren, die in de Joodse groep bleef leven. Als weer een lichting Joden werd opgeëist, vluchtten velen de bossen in om aan de hel te ontkomen. Een Jiddisj volksliedje zingt:

*"Der Ukas is arobgekumen af jüdische Seldner (soldaten),
Seinen mir sich zuloffen in die puste (verlaten) Wälder...
In alle puste Wälder seinen mir zuloffen,
In puste Grüber seinen mir verlossen... Oj wej, oj wej!..."*

Kinderdeportaties waren het uiteindelijk gevolg. Een merkwaardig getuigenis over dit stukje geschiedenis vinden wij in de *Herinneringen* van de beroemde Russische revolutionair Alexander Herzen, die in 1835 (toen hij op weg was naar zijn verbanningsoord in de Oeral) een groep Joodse militairen ontmoette. Bij een of ander stationnetje ergens in de rimboe ontspon zich een gesprek tussen Herzen en de dienstdoende officier:

"'Wen geleiten Sie und wohin?' fragte Herzen. 'Sehen Sie' – erwiderte der Offizier – 'man hat eine ganze Menge verfluchter Judenbengel, mit acht, zehn Jahren angefangen, zusammengerafft und befahl zunächst, sie nach Perm zu treiben, dann kam aber ein neuer Befehl, und nun treiben wir

sie nach Kasan. Ich habe sie etwa hundert Werst von hier in Empfang genommen; der Offizier, der sie mir übergab, sagte, es sei ein wahres Malheur mit ihnen; der dritte Teil sei unterwegs stecken geblieben' (und der Offizier zeigte mit dem Finger auf die Erde). 'Kaum die Hälfte wird den Bestimmungsort erreichen'... Bald holte man die Kleinen – berichtet Herzen weiter – und stellte sie in Reih und Glied auf. Es war dies eines der fürchterlichsten Schauspiele, die ich je mitangesehen habe. Arme, arme Kinder! Die zwölf-, dreizehnjährigen Knaben konnten sich noch irgendwie auf den Beinen halten, aber die Kleinen von acht, zehn Jahren... Selbst der allerschwärzeste Pinsel wäre nicht imstande, dieses Grauen auf die Leinwand zu bannen. Bleich, ausgemergelt, erschrocken, standen sie da in ihrem schweren, schlecht sitzenden Soldatenmänteln mit den Stehkragen und sahen mit hilflosen, um Erbarmen flehenden Blicken zu den sie roh zurechtrückenden Garnisonsoldaten hinauf; die blutlosen Lippen und die blauen Ringe um die Augen zeugten von Fieber und Schüttelfrost. So schritten die armen, aller Liebe und Pflege beraubten, den vom Eismeer frei herüberwehenden Winden ausgesetzten Kinder dem Grabe zu. Ich faszte den Offizier bei der Hand, sagte ihm: 'Haben Sie Erbarmen mit ihnen!' – und sprang in den Wagen; einen Augenblick länger, und ich hätte mich nicht der Tränen erwehren können..."

Wat nu nog te denken van de eindfase van een zo barbaarse regeringsperiode? Politie maatregelen zouden ook in de jaren vijftig een "verbetering" in de positie der Joden moeten aanbrengen. Daarvoor werd in 1851 een "indeling van de Joodse bevolking in klassen" uitgevonden, met de bedoeling alle Joden zonder kapitaal of beroep in een deplorabele uitzonderingspositie te brengen. Het betrof hier kleine burgerlieden, die niet – zoals de andere Joden – konden beschikken over een gevestigde woonplaats. Zij waren gedoemd tot een paria-bestaan, maar werden voorlopig gered door het uitbreken van de Krimoorlog (1853-1855). Zó groot was echter de angst voor deze "Rasrjaden" (Klassen)-wetgeving, dat ook daarvan droevige volksliedjes in het geheugen der Joden bleven hangen, met refreinen als: "Oj, a Tsore (ongeluk), a Gesejre (ramp) mit die Rasrjaden!..."

4. HET JOODSE VRAAGSTUK IN DE TWEEDE HELFT DER 19e EEUW

Het valt ons thans niet moeilijk een overgang te vinden naar "het Joodse vraagstuk". We zijn er om zo te zeggen niet uit geweest. En de situatie zal zich in dit opzicht niet wijzigen! De positie der Joden in geheel Europa vormt ook tussen 1850 en 1914 één illustratie van de these, dat dit merkwaardige volk, dat sedert eeuwen in ballingschap is, omstreeks 1850 nog zeer werkelijk bestaat. Op dit moment geldt onze vraag waarom en in hoeverre door de buitenwereld het volk der Joden nog steeds als een vreemd element werd aangevoeld. Korter geformuleerd: het gaat ons om het verschijnsel van de Jodenhaat, dat in West-Europa populair bleef onder de term antisemitisme.

Het schijnt dat dit begrip voor het eerst in Duitsland is gebruikt door Wilhelm Marr, die in 1879 zijn *Antisemitische Hefte* uitgaf. Zou men het eenvoudig willen definiëren, dan kan men zeggen dat wij eronder hebben te verstaan: sentimenten van afkeer tegenover de Joodse groep en het Joodse individu als zodanig. Ons valt dan op dat het element "semitisme" in beperkte zin wordt gebruikt. Wie waren en zijn: Semieten?

In het tiende hoofdstuk van Genesis wordt een opsomming gegeven van de toenmalige volkeren op aarde, waarvan de herkomst wordt teruggevoerd op de zonen van Noach: *Sem*, Cham en Jafeth. De grondslag van deze driedeling is hoofdzakelijk geografisch. De zonen van Jafeth wonen in het Noorden van de voor-Aziatisch-Egyptische wereld, die van Cham in het zuiden en die van *Sem* daartussen. Aan het eind van de achttiende eeuw is men begonnen een aantal voor-Aziatische volkeren "Semieten" te noemen, omdat zij voor het grootste gedeelte zouden behoren tot dezelfde groep die in de volkerenlijst van Genesis als zonen van *Sem* worden beschouwd; hiertoe behoren de Arameeërs in het noorden, de Babyloniërs en Assyriërs in het oosten, de Arabieren in het zuiden, de Hebreeërs (Israëlieten) en de Phoeniciërs in het westen. Het criterium dat hierbij gold was de taal. Deze volkeren werden dus *Semieten* genoemd, omdat zij een Semitische taal spraken. Aan raskenmerken werd hierbij niet gedacht. Een Semitisch ras heeft dan ook nooit bestaan. In de term antisemitisme wordt echter niet aan "Semieten" in het algemeen gedacht, doch uitsluitend aan Joden. Dit is op zichzelf reeds een eigenaardigheid. Een andere eigenaardigheid is, dat het gevoel van afkeer dat door dit begrip wordt gedekt, zo oud is als het volk der Joden, zo lang dit zich buiten zijn eigen land vertoonde.

Hierbij moet van te voren een beperking worden gemaakt met betrekking tot het wezen van het antisemitisme. Te zeggen dat het antisemitisme kan bogen op een geschiedenis van tientallen eeuwen is niets anders dan het pomen van een gemeenplaats. Want de houding van Grieken of Romeinen tegenover de Joden is wel geheel anders dan de houding van moderne volken tegenover Israël. Een geschiedenis van het antisemitisme moet daarmee terdege rekening houden. Aan de andere kant is het verrassend te zien dat het Joodse volk gedurende tientallen eeuwen weerstanden heeft gewekt. Een analyse van deze weerstanden toont aan dat er in bepaalde opzichten toch sprake is van een zekere continuïteit in de evolutie van anti-Joodse weerstanden, ook al verkrijgen deze in alle perioden der geschiedenis een eigen reliëf. Is het in dit verband niet treffend dat moderne antisemieten uit Nazi-Duitsland zich hebben beroepen op uitingen van ... Tacitus?

Een onoverzienbare literatuur kan ons hier doen verdwalen. Vooral na 1933 hebben geleerden zich op dit thema geworpen, dat niet alleen hen verontrustte. Het heeft voor ons geen zin hierop in te gaan. Bovendien zal er in het volgende hoofdstuk toch gelegenheid zijn bepaalde theorieën nader in de beschouwingen te betrekken. Noemen wij voorlopig slechts kennis van de omstandigheden waaronder de Joden als gevolg van deze Jodenhaat hebben moeten leven en van de uitzonderingsposities, die hiervan altijd het gevolg zijn geweest. En dit dan allereerst voor Oost-Europa, waar Polen van de Europese landkaart was verdwenen en Rusland het grootste deel van deze Joodse erfenis had overgenomen. Hoe de Tsaren er zorg voor droegen dat de groep in een uitzonderingspositie bleef, hebben we al gezien. De samenspersing in de Ansiedlungsrayons deed in de loop der 19e eeuw een Joods grotestadsproletariaat ontstaan, dat zijn bestaan voornamelijk vond in huisindustrie en in kleinhandel. Volgens de volkstelling van 1897 was van de Russische Joden in handwerk 35,4% werkzaam en in de handel 38,6%; alle overige beroepen zonken hierbij in het niet. In de landbouw vond 3,5% werk en dat was dan nog voornamelijk op de domeinen van de Tsaar. De beroepsverdeling der Joden verschilde dus van die van het Russische volk, dat overwegend agrarisch was gebleven. En als dit anders wordt komen de wijzigingen zeker niet de Joden ten goede. Want toen na de oekase betreffende de opheffing van de lijfeigenschap (1861) de Russische boeren, mede als gevolg van de toenemende industrialisatie, naar de steden trokken, werden zij de concurrenten bij uitstek van de Joodse handwerker en handelaar. En toen daarna de industrie de steden verliet om zich op het platteland te vestigen (waar de bedrijfskosten veel lager waren), kreeg de Russische boer een nieuwe mogelijkheid als fabrieksarbeider, terwijl de Joodse stedelijke arbeiders door dit proces hun werk verloren. Met alle gevolgen daarvan als werk-

loosheid en verpauperisering. De contouren van de komende grote emigratie worden zichtbaar.

Daarnaast ging de Jood als zodanig ook nog gebukt onder de haat van een hem nauwelijks bekende niet-Joodse omgeving. De grote massa leefde zó afgesloten van de buitenwereld, dat van zijn kant ook het Russische volk de Jood slechts kende op afstand en zich van hem vage, duistere voorstellingen maakte, niet bevorderlijk voor een juiste beoordeling, die aarzelend zou kunnen evolueren tot iets, dat leek op wat in het Westen sedert enige decennia tolerantie werd genoemd. In de Russische literatuur uit de eerste helft der 19e eeuw vertoont de Jood alle cerebrale schablonen, die in de Middeleeuwen opgeld deden. Als het beeld dan in een later stadium werkelijker wordt, is het resultaat misschien niet altijd gunstiger, maar in elk geval is dan tenminste de afstand geringer geworden. Er staan dan Joden voor ons, die bespot worden of gehaat. Want dat vooroordelen tegen de Joden bestaan, kan wellicht het treffendst worden gedemonstreerd aan de grote Dostojewski, die een andere visie heeft op de houding der Russen tegenover de Joden dan die welke wij de lezers voorschotelden.

"In plaats nu van door hun invloed het ontwikkelingspeil te verheffen, de kennis te vermeerderen, de landbouwkundige bekwaamheden der landsbevolking te ontwikkelen, zoals de andere buitenlanders doen, hebben de Joden overal waar zij zich neergezet hebben, het volk nog lager doen zinken en nog meer verdorven, daar overal is de mensheid nog dieper neergedrukt en het ontwikkelingspeil nog meer gedaald, heeft de verschrikkelijke, hope-loze, onmenselijke armoede en met haar de vertwijfeling, zich nog meer uitgebreid. Vraag maar eens in onze grensdistricten aan de landsbevolking, wat de drijfveer der Joden is en zovele eeuwen lang geweest is? Men zal slechts één enkel antwoord te horen krijgen: 'De *onbarmhartigheid!* ... Hun drijfveer gedurende zoveel eeuwen was enkel hun hebzucht om zich met ons zweet en bloed te verzadigen.' Het hele bedrijf der Joden in onze grensdistricten is enkel geweest om de landsbevolking geheel in hun macht te brengen en dit onder een werkelijk bewonderenswaardig partij trekken van de omstandigheden. O, in dergelijke aangelegenheden hebben ze altijd de mogelijkheid weten te vinden om over *rechten* te beschikken. Zij hebben steeds de kunst verstaan om vriendschap te sluiten met hen, van wie het volk afhankelijk is; in dit opzicht hoefden ze tenminste niet over hun *geringe rechten ten opzichte van het Russische volk te klagen*. Die hebben ze bij ons al meer dan genoeg – van deze rechten over het Russische volk!

Wat in de tientallen en honderdtallen van jaren daar waar de Joden zich neergezet hebben, uit het Russische volk geworden is – daarvan getuigt de geschiedenis onzer Russische grensdistricten. Probeer nu maar eens een ander volk te noemen van de talrijke vreemde volkeren die in Rusland verblijf

houden, dat zich in dit opzicht met de Joden zou kunnen meten? Men zal er geen vinden. In dit opzicht handhaven de Joden hun ganse originaliteit, in vergelijking met de andere buitenlanders in Rusland, en de verklaring van dit feit moet men natuurlijk in dezen *status in statu* zoeken, welks wezen juist bestaat uit deze onbarmhartigheid tegenover een ieder, die geen Jood is, juist bestaat uit die verachting van ieder volk, ieder ras en elk menselijk wezen, dat niet Joods is. En wat is dat eigenlijk voor een verontschuldiging, dat in het westen van Europa de volkeren zich niet hebben laten overwinnen en dat daarom het Russische volk zelf de schuld ervan is, wanneer het door de Jood geknecht wordt? Omdat het Russische volk in de grensdistricten zwakker bleek te zijn dan de Europese volkeren – tengevolge van zijn vreselijke, vele eeuwen lange politieke onderdrukking – daarom dus moet men het tenslotte door uitzuiging helemaal wurgen, in plaats van het te helpen?”

En als dit de opvatting der intelligentia was, wat zou dan wel de houding zijn van het lagere volk, dat zo gemakkelijk kon worden opgezweept tegen anderen, die tot “anderen” waren gestempeld in een eeuwenlange uitzonderingsstatus en die in staat werden geacht de grondslagen van de omstreeks 1880 wankel wordende staat te ondermijnen? Vooral na de moord op Alexander II in 1881 werden Jodenvervolgingen gemakkelijker propageerbaar, aangezien iedere revolutionaire gisting als uitvloeisel kon worden beschouwd van internationale, duistere, ongrijpbare machten.

Zo werd de wereld kort na 1900 verrast door een Russisch geschrift, dat als *Protocollen van de Wijzen van Zion* geschiedenis zou maken tot over onze tijd. Toen lagen de pogroms van Kiew (1881/82), de pogroms van Kischinew en Homel (1903/05) al achter ons. Deze Protocollen bevatten een verslag van 24 zittingen, die door de grootmeesters van Joodse Vrijmetselaarsloges zouden zijn gehouden regelmatig met het eerste Zionistencongres in Bazel gedurende de herfst van 1897. Op deze zittingen zou een program zijn ontwikkeld tot het verkrijgen van de Joodse wereldheerschappij onder een koning uit het bloed van Zion. Door een toeval ontdekte de correspondent van de Londense *Times* in Constantinopel, dat deze Protocollen voor het grootste deel bijna woordelijk waren geplagieerd uit een brochure, die in 1864 anoniem en in 1868 te Brussel onder de naam van haar auteur – namelijk Maurice Joly – verschenen was onder de titel *Dialogue aux Enfers entre Machiavel et Montesquieu; ou la politique de Machiavel au XIX. siècle, par un contemporain*. De inhoud, gericht tegen Napoleon III, had niets te maken met Joden of Jodendom en was bovendien al ruim 30 jaar voor het Zionistencongres in Bazel gedrukt. Het artikel van de correspondent verscheen augustus '21 in de *Times*. Bij nadere analyse bleek ook de *vorm* geplagieerd. De geheime samenkomsten van de Oudsten van Zion werden ontleend aan een thriller van de Duitse romanschrijver Hermann Goedsche.

Het was intussen deze "internationale" Joodse samenzwering, die het antisemitisme ook in het Westen zou beïnvloeden en wel in een land, dat van oudsher als anti-Joods te boek stond en dat omstreeks 1848 zoals wij zagen aarzelend bezig was met het vraagstuk van de Emancipatie. In het *Duitsland* van de tweede helft der eeuw groeide immers het nationalisme, deze gevaarlijke potentie, die de eenheidsbeweging onder Bismarcks beproefde leiding stuwde naar de roem van het klein-Duitse keizerrijk, dat in 1871 in de Spiegelzaal van Versailles werd uitgeroepen. Het doet hier niet ter zake of de grote kanselier zelf een antisemiet was. De eigenaardige monografie van Dr. Otto Jöhlinger, Ministerialrat, die onder de titel *Bismarck und die Juden* (naar het bekende recept: ... und die Juden) verscheen met de obligate ondertitel: "Unter Benutzung unveröffentlichter Quellen", bewijst het misschien, tegen de zin van de auteur. Maar het doet weinig ter zake. Het Duitse volk *was* het en *bleef* het. En vooral na 1871 kwam dit duidelijk naar voren in de tot nog toe gevaarlijkste essentie van ons verschijnsel: het rassen-probleem. Dat overigens – evenmin als "der internationale Jude" – het "made in Germany"-stempel kan dragen, geponeerd als het in eerste instantie werd door een Fransman, A. de Gobineau, die in zijn *Essai sur l'inégalité des races humaines* (Parijs 1853-1855) de verschillen in geestelijke aanleg der rassen en de betekenis daarvan voor de historie der mensheid wilde vastleggen. In zijn werk kwam ook voor het eerst de superioriteit naar voren van het "Arische" ras.

"Les nations ariennes d'Europe et d'Asie, observées dans leurs qualités communes et typiques, nous ont également étonnés par cette attitude impérieuse et dominatrice qu'elles exercèrent constamment sur les autres peuples... L'Arien est donc supérieur aux autres hommes, principalement dans la mesure de son intelligence et de son énergie... lorsqu'il lui est également donné d'arriver à une moralité infiniment plus haute... L'Arien German est une créature puissante, qui attire d'abord l'examen sur lui-même... Tout ce que cet homme croit, tout ce qu'il dit, tout ce qu'il fait, acquiert de la sorte une importance majeure..."

Aanvankelijk hadden zulke beschouwingen in Duitsland niet die aandacht getrokken, die ze (didactisch kruipen we maar in de huid van de tegenstander) verdienden. Het klimaat zou na 1870 veranderen. Daar was het nationale Duitsland verzezen. Via Darwin en Friedrich Nietzsche ontstonden theorieën, die ons moesten leren dat, als de sterkste overleefde, kracht de hoogste deugd was! Gelijkheid en democratie – deze pijlers der 18e-eeuwse Aufklärung waarop ook het broze gebouw der Emancipatie stoelede – waren dwalingen geweest (zoals overigens ook het Christendom!). Boven dit alles verhief zich de "Uebermensch". Er was behoefte aan een "Umwertung aller Werte" en "der Wille zur Macht". Zeker (zie Bis-

marck) – Nietzsche was op zichzelf geen antisemiet, zoals R. M. Lonsbach wilde aantonen in zijn (wederom naar het bekende recept) *Nietzsche und die Juden*. Maar zijn denkbeelden werden ordinaire lucifers in de handen van domme kinderen.

Dit zou spoedig blijken, vooral nadat Houston Steward Chamberlain (1855-1927) in 1898 *Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts* had gepubliceerd, dit pseudo-wetenschappelijke boek, dat – ondanks de ontkenningen van de auteur – op Gobineau teruggaat en dat door de Nationaal-Socialisten als een Bijbel zou worden geciteerd. Chamberlain, geboren als zoon van een Engelse admiraal, in Frankrijk opgevoed, leefde vooral in Bayreuth, waar hij bij zijn schoonvader Richard Wagner (*Das Judentum in der Musik*, 1850) het juiste musische klimaat vond. Rassenantisemitisme en pan-Germanisme gaan bij hem hand in hand.

“Die wahre Geschichte ... beginnt in dem Augenblick, wo der Germane das Erbe des Altertums mit kraftstrotzender Hand ergreift. China, Indien, Babylon, Judäa, Persien, Griechenland, und Rom sind für uns Prolegomena ... nur schändliche Denkfaulheit oder schamlose Geschichtslüge vermag in dem Eintritt der Germanen in die Weltgeschichte etwas anderes zu erblicken als die Errettung der agonisierenden Menschheit aus den Krallen des ewig Bestialischen.”

Zo kon het nationalistische, Germaanse antisemitisme zich baseren op twee *vreemde* facetten, waarvan het ene (Protocolen van de Wijzen van Zion) uit Rusland stamde en het andere (Gobineau) uit Frankrijk. Niet ten onrechte concludeert I. L. Seeligmann dat wij hier een merkwaardig specimen voor ons zien van het dialectische verschijnsel “dat een nationale cultuur, naar haar diepste innerlijke behoefte en a.h.w. met een natuurlijke selectie, zich vreemde elementen adapteert en die dan tot iets geheel eigens stempelt met het merk van haar geest”.

In de gevaarlijke ontwikkeling van dit verschijnsel lagen explosies als het ware te wachten op gunstige momenten. Toen de Fransen reeds in 1873 hun oorlogsschatting afbetaalden en als gevolg van het binnenstromen dezer miljarden – na de zogeheten Gründerzeit – een economische crisis het jonge Duitsland teisterde, ontladde de haat zich tegen de “Joodse” bankiers en journalisten, deze typische exponenten van de “internationale Jude”, die “volksfremd” was en *bier* niet thuishoorde. Wat hadden die papieren emancipatiebesluiten van de eerste helft der eeuw eigenlijk voor betekenis, voor betekenis gehad? Wat was de intrinsieke waarde geweest van de tolerantie waarmee hooggestemde geesten West-Europa hadden bekogeld in dagen, dat in elk geval mannen als Gotthold Ephraim Lessing er eerlijk naar hadden gestreefd vooroordelen weg te werken, die blijkbaar zo diep in de menselijke ziel verankerd lagen dat ze ook *toen* de facto niet waren te elimineren.

Het is in diezelfde jaren zeventig dat wij in Duitsland Adolf Stöcker ontmoeten, de antisemitische Duitse "Hofprediger", wiens in 1878 gestichte Christlich-soziale Arbeiterpartei oorspronkelijk ten doel had de sociaal-democratie te bestrijden, doch die zich later in anti-Joodse zin ontwikkelde (eigenaardige overgang, die ons nu niet meer onduidelijk is). Is het niet opmerkelijk dat het *woord* antisemitisme ook in deze jaren ontstond? De motieven van al deze antisemieten worden uitstekend geformuleerd in de inleiding van een officiële petitie, die in 1881 Bismarck werd aangeboden.

"Seit längerer Zeit sind die Gemüter ernster vaterlandsliebender Männer aller Stände und Parteien durch das Überwuchern des jüdischen Volkselementes in tiefste Besorgnis versetzt. Die früher von vielen gehegte Erwartung einer Verschmelzung des semitischen Elementes mit dem germanischen hat sich trotz der völligen Gleichstellung beider als eine trügerische erwiesen. Es handelt sich jetzt nicht mehr um eine Gleichstellung mit uns, sondern um eine Verkümmernng unserer nationalen Vorzüge durch das Überhandnehmen des Judentums, dessen steigender Einfluss aus Rasse-Eigentümlichkeiten entspringt, welche die deutsche Nation weder annehmen will noch darf, ohne sich selbst zu verlieren. Diese Gefahr ist erkennbar und bereits von vielen erkannt... Auf den bestehenden, die kapitalistischen Interessen bevorzugenden und unter jüdischer Einwirkung entstandenen Gesetzen fuzend, gestützt auf die Reichtümer, welche man mit geschickter und rücksichtsloser Ausnützung dieser Gesetze durch Wucher, Börsenspiel, Bank- und Aktienwesen erworben hat; Bildner der öffentlichen Meinung mittels einer zum groszen Teil durch sie beeinfluszten, feilen, gewissenlosen und korrumpierten Presse – hat es die jüdische Rasse verstanden, ihren unheilvollen Einfluss beständig zu steigern, so dasz derselbe heute schon nicht allein die wirtschaftlichen Verhältnisse und den Wohlstand des deutschen Volkes, sondern auch seine Kultur und Religion mit den ernstesten Gefahren bedroht. Diese Gefahren müssen sich naturgemäsz in dem Masze steigern, als es den Juden gelingt, scharenweise in Berufszweige und namentlich in amtliche Stellungen einzudringen, welche ihnen früher verschlossen waren... Wie das Judentum eine tatsächliche Macht ist, so kann es auch durch reelle Machtmittel bekämpft werden."

En de omstandigheid dat dit antisemitisme *niet* beperkt bleef tot het klein-Duitse keizerrijk (waar na 1888 Wilhelm II regeerde, onder invloed staande van Chamberlain, eenmaal daarom als "hofnar van het absolutisme" gekarakteriseerd) maakte dit alles bedenkelijk. In de Donau-monarchie (waar van reële emancipatie eigenlijk nooit sprake was geweest) werden de Joden het slachtoffer van de voortdurende botsing der diverse nationaliteiten. In Wenen, waarheen de Joodse trek mede daardoor sterk was, leerde ook Adolf Hitler zijn denkebeelden over het vulgaire antisemitisme kennen. Tot

het Habsburgse centrum drongen ook Stöckers theorieën door. Ja, dat deze zelfs Nederland bereikten, is typerend voor de actualiteit van het Europese Joodse vraagstuk omstreeks het laatste kwart der eeuw. Want "onze" Abraham Kuyper werd beïnvloed door Stöckers ideologie, als zouden de "christlichen Prinzipien" van het sociale leven door de "*liberal-demokratische Judenschaft* aufs schwerste gefährdet" zijn. Reeds de titel van zijn brochure *Liberalisten en Joden* (1878) legt dit verband. Kuypers these komt hierop neer: het door hem gesignaleerde gevaar bestaat niet in het feit dat "de Joden het Liberalisme troetelen, maar veel meer hierin, dat onze Liberalisten door en door verjoodscht zijn". Om het nader te adstrueren: de Joden misbruiken het Liberalisme om "Joodse" macht uit te oefenen. De liberale Jood heeft door zijn politieke ideologie sleutelposities in de maatschappij verworven, die hij aanwendt (resp. zou kunnen aanwenden) om de wereld (Kuyper denkt speciaal aan Nederland) te overheersen (pers, bankwezen etc.).

"De Joden vormen, ondanks hun pogingen tot reformatie en hun onderling verschil van godsdienstige zienswijze, een goed gesloten phalanx, die door haar geestelijken invloed op het Liberalisme, aan het streven dezer cōtërie een fanatiek, zeer bepaald den Christus vijandig, karakter leent."

Voor Kuyper kan de Jood ook niet integraal deel worden van de Nederlandse maatschappij – tenzij hij door de doop zich onder Christus' banier wil scharen. Inderdaad blijkt een wezenlijk antisemitische factor niet te ontkennen. Dat er inderdaad contact tussen Kuyper en Stöcker heeft bestaan, moge hier worden aangetoond. In het Abraham Kuyper-archief bevindt zich onderstaande brief van de hofprediker aan de Anti-Revolutionaire voorman:

Berlin, 23/4 '79

Sehr Verehrter Herr Doctor!

Teurer Bruder!

Herzlich danke ich Ihnen für das schöne Buch, das Sie mir geschickt haben. Es ist mir eine liebe Erinnerung an einen lieben Tag, den ich mit Ihnen und Herrn Hovy hier verlebt habe. Ich habe mir vorgenommen holländisch zu lernen, was ja für uns Deutsche nicht schwer ist, damit ich das Buch vollkommen verstehe. Ich schreibe Ihnen dann einmal mein Urtheil darüber.

Hier geht die christlich-soziale Arbeiterpartei ruhig weiter. Das Sozialistengesetz hindert uns ja im Kampf, da die Sozialisten sich in öffentlichen Versammlungen nicht mehr mit ihren Ansichten hervorwagen; aber es ist auch wieder gut, dass wir uns sammeln und für den Wiederbeginn des Kampfes stärken und klären. Sie haben gewiss mit Verwunderung gelesen, dass der Evangelische Oberkirchthath gegen unsere Sache einen Ukas erlassen hat

voll Verkennung und Misverständnisse, da die Mitglieder dieser Behörde der sozialen Frage fern stehen. Mich geniert der Erlass weder äusserlich noch innerlich: ich werde wie bisher in den Arbeit fortfahren.

Grüssen Sie Herrn Hovy und seien Sie selbst in dem Herrn Jesu Christo begrüsst von

Ihrem getreuen Bruder

Kuyper moet dus in de periode die direct voorafging aan het concipiëren van de Standaard-artikelen in Berlijn zijn geweest. Als met het "Buch" onze brochure *Liberalisten en Joden* is gemeend, dan mag men wel aannemen dat door beide voormannen ook over het Joodse vraagstuk is gesproken. Verdere correspondentie werd helaas niet aangetroffen; noch in Den Haag, noch in Duitsland.

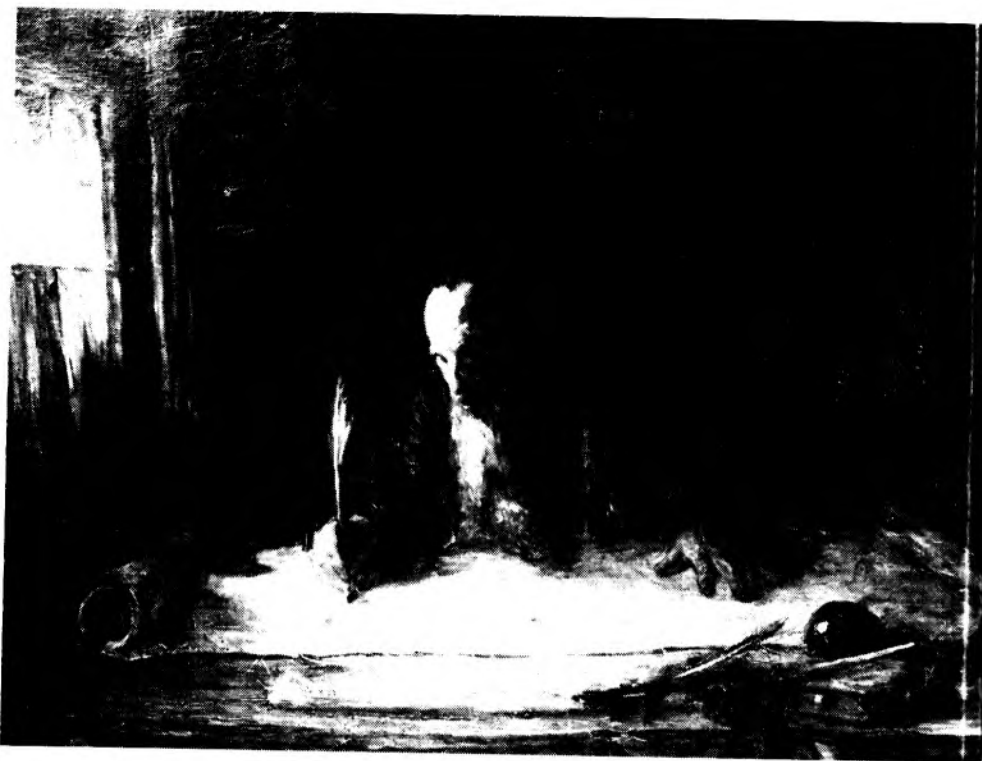
Men was dus ook hier jew-minded geworden; er zouden daarvoor meer symptomen zijn aan te voeren. Daarnaast dient echter te worden vastgesteld dat een eigenlijke antisemitische beweging hier nimmer een voet aan de grond heeft kunnen krijgen, zoals in Duitsland en – zelfs – in Frankrijk, het land van de Grote Revolutie en haar idealen. Het was ook daarom dat de diepe verontrusting over het Joodse vraagstuk in West-Europa in brede kringen niet zo algemeen zou worden ervaren als het geval zou blijken met *één enkel symptoom*, dat in dit klassieke land van vrijheid en gelijkheid naar voren sprong!

Wij doelen op de Dreyfus-affaire en schrijven het jaar 1894. Alfred Dreyfus – in 1859 te Mülhausen geboren als zoon van een rijke Joodse koopman – werd als kapitein bij de generale staf verdacht van hoogverraad. Ten onrechte, want hij was onschuldig en slechts slachtoffer geworden van oneerlijke manipulaties zijner collega's. Nochtans werd hij veroordeeld en naar het Duivelseiland verbannen. Een beweging te zijnen gunste werd in 1897 ingezet. Het jaar daarop publiceerde Emile Zola zijn beroemde *J'accuse*. In 1899 werd Dreyfus vrijgesproken. Maar het duurde tot 1906 voordat de Joodse officier, die in 1935 te Parijs overleed, volledig in zijn eer werd hersteld. Zie daar de nuchtere feiten! Maar diegenen onder ons (wij spraken vaak met dezulken), die de "Affaire" nog hebben meegemaakt, of zij, die wel eens hebben gebladerd in de talloze studies over dit geruchtmakend proces, zullen zich nog iets kunnen realiseren van de bijkans onbegrijpelijke indruk, die deze zaak, dit proces, op de gehele wereld van toen heeft kunnen maken. Het scheen of een eeuw strijd om gelijkstelling plotseling een toetssteen had gevonden. Dat dit alles zich afspeelde in Parijs werd van een beklemmende, historische symboliek.

Alfred Dreyfus was alleen maar een onbelangrijke Streber, zonder Joods zelfbewustzijn; "ein äusserst fähiger, aber durch ein überspanntes Selbstbe-

Oost-Jodendom: Thora-schrijver. Foto Willem van de Poll

Thora-schrijver. Door Jozef Israëls. *Rijksmuseum Kröller-Müller*

De schilder werd tot dit doek geïnspireerd door een oude wet-schrijver, een "soufer", die hij op een reis in Tanger ontmoette.

wustsein bei Vorgesetzten und Kollegen unbeliebter Generalstaboffizier...’, zegt het *Jüdisches Lexikon* s.v. “Dreyfus-Affäre”. Bovendien een man zonder ziel, die na zijn eerherstel nog eenmaal – door Pierre van Paassen – zielig voor het forum der historie zou worden gehaald. Toen in de jaren dertig de Italiaanse anarchisten Sacco en Vanzetti op het punt stonden in de States ter dood te worden gebracht, herinnerde Van Paassen zich dat Dreyfus nog leefde.

“Ik nam een taxi om naar Deauville te rijden.

Ik werd door iemand ontvangen, die òf de bediende van de kapitein, òf zijn secretaris was. Toen deze man gehoord had waarvoor ik kwam, weigerde hij mij bij Dreyfus toe te laten. Mijnheer kon zijn bijstand in dergelijke zaken niet verlenen. Mijnheer Dreyfus had zich uit het openbare leven teruggetrokken, en inmenging van zijn zijde zou misschien verkeerd begrepen worden.

‘Verkeerd begrepen – hoe dan?’

‘Laten wij er verder maar geen woorden aan verspillen,’ zei de secretaris. ‘Kapitein Dreyfus kan zich met dergelijke zaken niet bemoeien. Het is beter dat u weggaat, want hij doet juist zijn middagdutje in de kamer hiernaast en onze stemmen zouden hem kunnen storen.’

‘Maar het leven van twee mannen staat op het spel!’

‘Dat is heel erg,’ antwoordde de man. ‘Misschien zijn zij ook wel schuldig.’

‘Misschien, maar was dat ook niet het geval met mijnheer Dreyfus?’ vroeg ik. ‘Toen waren er ook goede redenen om twijfel te koesteren en dat is hier ook het geval. Wij geloven, dat Sacco en Vanzetti, de anarchisten, door het reactionnaire element in Amerika als zondebokken worden gebruikt, juist zoals kapitein Dreyfus, de Jood, tot zondebok van de Franse generale staf werd gemaakt.’

De deur van de kamer daarnaast ging open. Dreyfus! Ik keek naar de oude, bijziende man, over wiens schuld of onschuld vreemde mannen op de straten met elkaar gevochten hadden, wiens proces Frankrijk aan de rand van burgeroorlog en revolutie gebracht had...

‘Wilt u zo goed zijn, dit huis onmiddellijk te verlaten,’ beval kapitein Dreyfus boos.

‘Zoals u wenst, monsieur, u weet waarvoor ik gekomen ben.’

‘Geen woord meer alstublieft! Gaat u!’

‘Is dat uw laatste woord, kapitein Dreyfus?’

Hij gaf geen antwoord.”

Maar het ging immers ook niet om Dreyfus, het ging bij de wereldopinie om het totale vraagstuk der Joden waarvan Dreyfus symptoom was – en bij

de toenmalige Joden: om de ongelukkige Jood, die het eigen-ik incorporeerde. En dat is helemaal niet hetzelfde. Eerst een synthese zou naar buiten en naar binnen misschien tot resultaten kunnen leiden, maar zover was het nog lang niet. Dat het zover inderdaad nooit was gekomen, had de grote Wilhelm von Humboldt al veel eerder onder woorden gebracht. Is het niet touchant te lezen dat deze humanist en pleitbezorger van de Emancipatie der Joden in Pruisen in 1816 aan zijn vrouw schrijft: "Ich liebe eigentlich nur die Juden en masse, en detail gehe ich ihnen sehr aus dem Wege!"

Voor het overige demonstreerde de Dreyfus-affaire een schoolvoorbeeld inzake het Joodse Vraagstuk. In Duitsland, dat Frankrijk had overwonnen, zouden overspannen reactionaire nationalist en het antisemitisme verscherpen. In Frankrijk, dat overwonnen was, zouden teleurgestelde nationalist en, royalisten en clericalen – kortom, alle reactionairen – niet anders doen.

Een schoolvoorbeeld, inderdaad! Maar was met het stellen hiervan (anders gezegd: met een analyse van de schipbreuk der Emancipatie) de "affaire" van alle Joden nu ook opgelost? Of was er behoefte aan iets geheel anders?

5. DE NATIONALE GEDACHTE

Voor de Weense krant *Die Neue Freie Presse* zou de Joodse journalist Theodor Herzl het proces verslaan. Hij kwam in feite van de uiterste periferie der Joodse groep. Misschien was het wel daardoor dat de gevoelige, literair-begeefde schrijver het wezen van het Joodse vraagstuk eensklaps doorzag. Wat deed het ertoe of Dreyfus schuldig dan wel onschuldig was; hij was een Jood! Dit bepaalde de stemmingen en de instincten tegen het slachtoffer. Door alle emancipatiemuren heen zag Herzl plotseling de muren van het Ghetto, die slechts op papier waren gevallen. Nog altijd stond het eeuwige volk apart in de wereld, tegenover al zijn vijanden.

Het was dit antisemitisme dat Herzl zijn formulering in de pen gaf: "Der Feind macht uns zum Volk." Hij herkende met één oogopslag wat eigenlijk zó simpel is, dat men zich afvraagt waarom het zo lang moest duren tot het Joodse nationalisme in moderne formuleringen en categorieën werd samengevat.

Overal ter wereld waren de Joden tot nog toe minderheden geweest. Waarom zouden zij niet weer een meerderheid worden in hun eigen land? In zijn simpele brochure *Der Judenstaat* schrijft hij het zo eenvoudig neer: "De gedachte die ik in dit geschrift vastleg, is eeuwenoud: het herstel van de Joodse staat. De wereld weergalmt van geschreeuw tegen de Joden en dit wekt de gedachte, die ingesluimerd was. Ik heb niets gevonden, dit moet men zich voor alles en bij ieder punt mijner uiteenzetting duidelijk voor ogen houden. Noch de historisch gegroeide toestanden bij de Joden, noch de middelen ter genezing heb ik uitgevonden. Het materiaal voor het gebouw dat ik ontwerp is in werkelijkheid voorhanden; het is met de hand te grijpen, een ieder kan zich ervan overtuigen. Wil men dus deze poging tot een oplossing van het Joodse vraagstuk met één woord kenschetsen, dan spreke men niet van een "fantasie", doch hoogstens van een "combinatie"."

Het grote en imponerende van Herzl blijft, dat hij op de meest eenvoudige wijze eeuwige waarheden heeft kunnen terugvinden en ze zó heeft kunnen inkleden dat zij het onvervalste merk van oud-Joodse waarheden droegen, doch tegelijkertijd zó nieuw en ongekend klonken, dat ze frisse leuzen konden worden voor een nationale beweging, die Zionisme heette, waaronder wij verstaan het nationale streven van het Joodse volk om terug te keren naar Zion, de heuvel te Jeruzalem, waarop eens de tempel stond.

In 1897 vond te Bazel het eerste Zionistencongres plaats, waar Herzl de

DER
JUDENSTAAT.

VERSUCH

EINER

MODERNEN LÖSUNG DER JUDENFRAGE

VON

THEODOR HERZL

DOCTOR DER RECHTE.

LEIPZIG und WIEN 1896.

M. BREITENSTEIN'S VERLAGS-BUCHHANDLUNG

WIEK, 12, WÄHRINGERSTRASSE 4.

principes van de Joodse beweging in een magistrale openingsrede formuleerde:

"Men was in de wereld van oudsher slecht van ons op de hoogte. Toen het antisemitisme zijn aanval tegen ons inzette, was het saamhorigheidsgevoel, dat men ons zo vaak en grimmig verweet, in complete staat van ontbinding. Het antisemitisme heeft dit weder versterkt. Wij zijn, om zo te zeggen, naar huis gegaan. *Het Zionisme is de terugkeer tot het Jodendom nog vóór de terugkeer naar het Joodse land.* Wij, teruggekomen zonen, treffen in het ouderlijk huis heel wat aan dat nodig verbeterd moet worden; wij hebben immers broeders die in diepe ellende gedompeld zijn. Men heet ons echter in het oude huis welkom, omdat men wel degelijk weet dat wij niet met de vermetele gedachte rondlopen, al wat eerbiedwaardig is aan te tasten. Bij de ontwikkeling van het Zionistische programma zal dat blijken. Reeds heeft het Zionisme iets merkwaardigs, dat tot nu toe voor onmogelijk werd gehouden,

tot stand gebracht: de nauwe verbinding van de modernste elementen van het Jodendom met de meest conservatieve. Dat dit geschied is zonder dat van enige zijde onwaardige concessies zijn gedaan of offers van het verstand werden gebracht, is een bewijs te meer, als hiervoor nog bewijs nodig is, van het feit dat de Joden een volk vormen. Zulk een samengaan is alleen mogelijk met als grondslag de natie."

Sinds het moment waarop Herzl gegrepen werd door de nationale Joodse gedachte wijdde hij daaraan al zijn talenten en krachten. De Zionistencongressen – in feite het eerste nationaal-Joodse parlement – volgden elkan- der regelmatig op. In 1899, bij het Haagse Vredescongres, wekte Herzl bij de leidende politieke figuren belangstelling voor het Zionisme. Onderhandel- ingen met sultan Abdul Hamid werden geopend. Om een "charter" te krijgen was anderhalf miljoen pond sterling nodig, die Herzl – slechts matig ge- steund door Joodse bankiers, de Haagse bankier Jacobus Kann vormde een uitzondering – niet bij elkander kon krijgen.

In Londen kwam hij in aanraking met Engelse staatslieden als Chamber- lain, die hem wilden helpen bij de kolonisatie van Joden op Engels gebied. Er werd gedacht aan het Sinaïschiereiland en El Arisch. Toen een commissie van deskundigen hierover ongunstig rapporteerde, stelde Chamberlain Oe- ganda voor als kolonisatiegebied voor het volk van Israël. Wij schrijven dan 1903. De onbeschrijfelijke toestanden bij het Oosteuropese Jodendom (de pogroms van Kischinew doen een rilling gaan over de gehele wereld) dreven de Weense journalist tot uiterste krachtsinspanning. Het zesde congres te Bazel verwierp echter ieder plan dat het Joodse volk zou kunnen afleiden van zijn oude stamland. Het waren de Russische Joden, die het meest onder het Joodse lot gebukt gingen, die het felst deze voorlopige oplossingen be- streden. Bij hen leefde de nationaal-Joodse idee nog in haar meest gave vorm. Herzl leerde de oerkracht kennen van het volk welks toekomst hij in handen had genomen. Hij, die zelf door intuïtie moest aanvullen wat hem aan wezen- lijke kennis van Joodse waarden en gevoelens ontbrak, begon het diepste wezen van de Joodse volkskracht te peilen. Het grootste van deze West- europese conceptie was immers, dat uiteindelijk het verstandelijke Zionisme van het Westen synthetisch zou moeten samengroeien met de levende Joodse gedachten van de Oosteuropese massa's, die zo heel veel dieper verbonden waren gebleven met een zeer nabij Zion, dat voor Herzl niet meer dan een visionair toekomstbeeld uitmaakte.

Wij raken hier terstond een der meest wezenlijke vraagstukken van de nieuwe beweging. Herzls in wezen bovenal reactieve conceptie ("Der Feind macht uns zum Volk") appelleerde aan het verstand van Westeuropese intellectuelen; wat er aan waarden leefde in het Oosten had hem vooral het Oeganda-conflict geleerd. Helder inzicht in de ontwikkeling van het Jo-

dendom gedurende de vorige eeuw is ook thans eerst mogelijk als wij – evenals werd gedaan bij de analyse van het Joodse vraagstuk – ook nu uitgaan van de twee aparte delen, waarin het Europese Jodendom was uiteengevallen. Twee aparte delen van één volk, dat misschien nu op weg was naar een nieuwe eenheid. Wat in het Parijs van de jaren negentig Joods nationalisme ging heten verdroeg zich nauwelijks met de inzichten van – om nu maar één voorbeeld te noemen – Rabbi Loewe ben Betsalel, de “hohe Rabbi Löw” uit het Praag der 16e eeuw, die door Martin Buber in 1950 voor het forum der publiciteit werd gehaald als kampioen van de Joodse volks-idee. En wiens denkbeelden aldus worden geformuleerd:

“Jedes Volk, so lehrt Loewe ben Bezalel, hat der Weltordnung nach ein Recht auf ein Land. So hat auch das Volk Israel ein Recht auf das Land Israel. Dasz Gott es ihm vorenthält, liegt nicht daran, dasz es weniger wäre als ein Volk, sondern daran, dasz es mehr ist: ausserdem, dasz es ein Volk ist, ist es Israel. Als Israel ist ihm von Gott sein Land um seiner, Israels, besonderer Aufgabe geschenkt worden: der “Anfangsteil seiner Ernte” zu sein. Dasz es diese Aufgabe nicht erfüllt hat, als es in seinem Lande wohnte, ist seine Schuld. Um dieser Schuld willen ist es verbannt. Aber das Land wird ihm, sobald es geläutert ist, wiedergegeben werden – und die Aufgabe mit ihm.”

En dat werd geuit twee eeuwen vóór de Franse Revolutie en drie eeuwen vóór Herzl. Ons, die de Joodse massa in het Oosten hebben leren kennen, klinkt dit niet zo vreemd in de oren. Het verlangen naar en de liefde voor Zion (“Chibat Zion”) leefde bij Joden, die – door de buitenwereld gedwongen – nog geheel in de eigen atmosfeer verkeerden. In wier denken en doen (het “doen” hier opgevat als het verrichten van de gebeden – de mitswot, meervoud van mitswa) de *mitswat jisjoew erets jisraeel* (= het gebod van het wonen in Palestina) een centrale plaats innam. Een gebod, dat hier niet doodgedrukt was tot een lege formule in een plichtmatig gebod.

Deze Chibat Zion leidde tot een beweging, die volstrekt los staat van de talloze – soms ook door niet-Joden ondernomen – Jodenstaat-projecten in het Heilige Land. In het met “lovers” als het ware volgepropte boek van Nachum Sokolov (“Hibbath Zion” – the love for Zion) vindt men ze her en der. Devote chassidim en geleerde Rabbijnen. Zij allen vonden gretig gehoor bij Joden, voor wie de smart van de ballingschap (*galut, goles*) verzacht werd door het verstilde verlangen naar een uiteindelijke verlossing (*ge'ula*). Propaganda voor nationale saamhorigheid in de zin waarmee de zionistische ideologie kort voor 1900 moest beginnen, was in het Oosten min of meer overbodig. De belangrijkste symbolen van een normaal volksbestaan hingen als rijpe vruchten aan de bomen. Dit is misschien het duidelijkste te illustreren aan de ontwikkeling van de *Haskala* (= Verlichting).

Onder Haskala verstaan wij de culturele (niet slechts literaire) beweging

in de Joodse wereld der 18e en 19e eeuw, die ernaar streefde – na vernietiging van de traditie – een synthese tot stand te brengen tussen het Joodse wezen en de geestelijke scheppingen der omgevende wereld. Op deze basis zou een nieuw type ontstaan, in staat en bereid als Joods mee te tellen onder de gewijzigde, culturele verhoudingen. Met haar ontstaan gaan we even terug naar de tijd voor 1789. Want in het Duitsland van Moses Mendelssohn staat de wieg ook van deze Aufklärung. Aanvankelijk was er geen sprake van beeldenstormaspiraties. In het centrum stond toen de aandacht voor de Bijbel en de bestudering van het Hebreeuws. Eerst later werd de toon tegen de traditionelen scherper; een onvermijdelijk gevolg van hun verlichte uitgangspunt, dat niet op vriendelijk verzoek kon blijven staan bij de uiterste grens van hun vrije gedachtengangen. Door hun gering gevoel voor historische samenhang waren zij op den duur minder of nauwelijks of in het geheel niet geneigd veel aandacht te besteden aan de eigenaardige status die hun Joodse volk nog steeds moest innemen en waartegen hun protesten luider werden. De “Gesellschaft der Freunde” (o.m. door Moses Mendelssohns zoon Joseph in 1792 gesticht) vormt van deze Westelijke Haskala een merkwaardig eindstation, dat zijn tekenend devies “Nach Wahrheit forschen, Schönheit lieben, Gutes wollen, das Beste tun” met ere droeg.

Verder naar het Oosten zou de Haskala tot *andere* resultaten leiden. In het Oostenrijk (Galicië) van de verlichte despoot Joseph II verhinderden voorlopig het Chassidisme en het Rabbinisme het binnendringen van de nieuwe denkbeelden. Het verbranden van gehate boeken met verlichte inhoud demonstreert de heftigheid der tegenstellingen! Toch zette een kleine kopgroep door. Maar *hun* Haskala leidde – via een renaissance van het Hebreeuws – ondanks alle negatieve kritiek op Jodendomsverschijnselen niet – zoals in het Westen – tot oeverloze assimilatie. Daarvoor waren deze Hebreeuws schrijvende “Maskielim” (Aufklärer) te positief. Positief genoeg ook om een brug te slaan van dit Midden-Europa naar Rusland.

Het zou de Russische Haskala-beweging na veel horten en stoten voorbehouden blijven een positieve schakel te vormen in de ontwikkeling der nationale idee. Want het waren de Odessaër kring en vooral het literaire centrum in Wilna, die de stoot gaven tot een Hebreeuwse renaissance. Een wedergeboorte inderdaad van de oude taal, die sinds het midden der 18e eeuw weer was ontwaakt. Een taal, waarin wetenschap, belletrie en algemene publicistiek zich als om strijd weer konden uiten en waarin een letterkunde kon opbloeien, die samen met de literatuur in het Jiddisj (dat de omgangstaal in het Oosten was gebleven) het geestelijk bezit der Joden kon verrijken. Het was in dit Russisch centrum, dat Abraham Mapu (1808-1867) zijn *Ahawat Zion* (De liefde voor Zion) schreef, de eerste Hebreeuwse roman, spelende in de regeringstijd van koning Chizkia en generaties lang de lievelingslectuur

van de Joodse jeugd in het Oosten. En nog later ook in het Westen, waar een dichter als Jacob Israël de Haan zijn exemplaar liet doorschieten en het – zoals uit zijn aantekeningen blijkt – tot de laatste letter savoueerde. . . Professor Joseph Klauszner beschrijft de indruk, die het verschijnen van dit boek in zijn tijd maakte, aldus:

“Man kann sich schwer vorstellen, welchen tiefen Eindruck dieses Buch auf die jüdischen Leser gemacht hat. Gerade für den Juden hatte es ausser seinen schon genannten Vorzügen noch einen besonderen Reiz: Der Sklave des Ghettos und des trockenen Zeremonials sah plötzlich ein neues Leben, ein freies, junges, blühendes, ohne Ghetto, ohne Sklaverei und Erniedrigung und auch ohne trockene Zeremonien. Und gerade dieses Leben ist das Leben seines Volkes, das wahre jüdische Leben, das den Juden und der ganzen Menschheit das Wertvollste und Grösste der Weltliteratur geschenkt hat: diese Propheten, diesen Jesaja, der bei Mapu als lebend handelnde Persönlichkeit auftritt. Der Jude fand in seiner antiken Weltlichkeit das verlorene Ideal seiner nationalen Selbständigkeit wieder und auf diese Weise drang unbewusst in seine Seele die Idee der Wiedergeburt und wartete nur auf den geeigneten Moment, um in der Form des modernen Zionismus ans Licht zu treten. . . Das Herz des Juden lebte wieder auf.”

En daarmee schijnen we bijna weer thuis bij Herzl. Maar zover is het nòg niet! Want toen deze roman in 1853 te Wilna verscheen, was de stichter van het moderne Zionisme nog niet geboren. En bovendien waren we in Rusland nog ver van een nationaal-politieke beweging. Of ook weer niet?

In het voornaamste centrum der diaspora, waar meer dan 600.000 Joden verbleven, smeulden zovele messiaanse vonken onder de as, dat het wachten op de masjjeach door alle maatschappelijke ellende heen bijna tastbaar scheen. Dat de Haskala-beweging in haar dialectische ontwikkeling uiteindelijk dit verlangen een duidelijke nationale vorm heeft gegeven is een van de opmerkelijke spelingen van het Joodse lot gedurende de eeuwen. Want in het Westen begonnen met verlichte tendensen, die tot een volstrekte assimilatie moesten leiden, evolueerde deze renaissance via het geduldige Hebreeuws, waarin religieuze en maatschappelijke revolutie werden gepropageerd, tot een zuiver streven, dat in het Oosten gestalte zou geven aan een Joods nationalisme, dat door taal en historie rechtstreeks voortspoot uit een lange nationale historie. Wat deed het er eigenlijk toe of bijna al deze Hebreeuwse publicisten fervente Aufklärer wilden zijn en het Hebreeuws gebruikten als medium voor de propaganda van niet-Joodse denkbeelden? “Durch die Wiederbelebung der hebräischen Sprache und die Verbreitung europäischer Ideen unter den Juden haben sie einer modernen nationaljüdischen Bewegung den Weg bereitet. Die hebräischen Schriftsteller, meist ungeschulte

Autodidakten, suchten instinctief naar een synthese tussen Judentum en moderne opvoeding." (Adolf Böhm, *Die Zionistische Bewegung*).

Het is typerend dat zulk een synthese in het Oosten zelfs bij Maskilim nationaal-Joods gezien tot veel positievere resultaten zou leiden dan in het Westen de "Touro'im derech erets"-synthese van de neo-orthodoxie van Samson Raphael Hirsch! De laatstbedoelde – hoezeer ook verbonden aan oer-Joodse beginselen – was in feite tot steriliteit gedoemd. Die der Haskala stimuleerde tot een volstrekt nieuw hoofdstuk in de historie van een oud volk.

Een treffende illustratie vindt deze ontwikkeling in Perets Smolenskin (1842-1885). Deze Hebreeuwse publicist, die even heftig de orthodoxie bestreed als het later vaak decadente Chassidisme, zag helder in dat een oppervlakkige Haskala in de zin van assimilerende Aufklärung geen werkelijke oplossing kon betekenen van de nood van Joden en Jodendom. In zijn *Am Olam* (Eeuwig Volk) heet het: "Aangezien de Joodse godsdienst de band is, die alle Joden verbindt, waar zij ook mogen wonen, dienen wij hem niet als een confessie of religie zonder meer te beschouwen, doch als het geheel van Land, Staat en Taal. Hij incorporeert daarnaast alle instituten, die het nationale leven – zoals alle volken dat kennen – omvatten."

Als typische "Maskiel" bestreed hij de Joodse godsdienstpraktijk als zodanig, wat hem de toorn der orthodoxie op de hals haalde. Uit deze botsingen resulteerde Smolenskins neiging tot het puntig formuleren van zijn gedachten, waarvoor hij een forum behoefde. Zo ontstond te Wenen in 1869 zijn tijdschrift *Hasjachar* (Het Morgenrood), waaraan – naast de oprichter – begaafde jongeren medewerkten als de dichters J. L. Gordon, J. L. Peretz en David Frischmann, alsook publicisten als Lilienblum en Ben Jehoea (Eliezer Perlman, 1858-1922). Zo groeide Smolenskin tot een creatieve figuur in een ontluikende nationale beweging, die voor haar uiteindelijke vormgeving wachtte op de stoot van buiten.

Die kwam in het pogromjaar 1881. Toen Smolenskin in dat jaar naar Rusland reisde, werd hij door de Joodse studenten luide toegejuicht. De idee van een nieuw Jodendom, die gestalte begon te krijgen in mannen en woorden – in dichters en dromen, deze idee vroeg naar daden. Reeds een jaar later stichtte Mohilewer de eerste vereniging der "Chowewe Zion" (Vrienden van Zion) te Warschau. Andere steden volgden. Golven van geestdrift beukten op de muren van het Getto. Het was in ditzelfde jaar dat te Odessa een brochure verscheen, *Autoemanzipation*, geschreven door een anonymus, die zich "ein Russischer Jude" noemde. Achter dit pseudoniem verborg zich de arts Dr. Leon Pinsker (1821-1891), zoon van een beroemde Haskala-auteur. Deze waarlijk klassieke brochure – het eerste document van het politieke Zionisme – blijft onovertroffen in haar scherpe, briljant geschreven,

analyse van het Joodse vraagstuk. Want deze "stolzer Jude" (naar een woord van Achad Ha'am) ondernam iets, waarvan het achteraf vreemd lijkt dat het zo lang op zich liet wachten. In klare, Duitse volzinnen stelde hij (de arts, die ook jura had gestudeerd) niet slechts de diagnose van het vraagstuk van Joden en Jodendom, waarmee ook de niet-Joden worstelden – maar hij gaf daarnaast in duidelijke categorieën de oplossing aan. Citeren wij slechts zijn eigen resumé:

"De Joden zijn geen levende natie; zij zijn overal vreemden, derhalve worden zij veracht.

Het juiste, het enige middel is het scheppen van een Joodse nationaliteit, van een volk op eigen bodem; de zelfbevrijding der Joden, hun gelijkstelling als volk met de andere volkeren, door het verkrijgen van een eigen land.

Men stelle zich niet voor dat de humaniteit of de beschaving ooit radicale geneesmiddelen zullen zijn voor de ziekte, die vreet aan ons volk.

Het gemis aan nationaal gevoel van eigenwaarde en zelfvertrouwen, aan politiek initiatief en aan eenheid, is de vijand van onze nationale wedergeboorte.

Om niet gedwongen te zijn van de ene ballingschap naar de andere te trekken, moeten wij een uitgestrekt, productief toevluchtsoord hebben, een *eigen* verzamelpunt.

Het huidige moment is voor het hier uiteengezette plan gunstiger dan ooit.

Het internationale Joodse vraagstuk moet een nationale oplossing vinden. Onze nationale wedergeboorte zal slechts zeer langzaam kunnen plaatshebben. Wij moeten de *eerste* stap doen. Onze *nakomelingen* moeten ons in een gematigd, niet overijld tempo volgen.

De nationale wedergeboorte der Joden moet door een congres van Joodse notabelen worden voorbereid.

Geen offer is te groot om het doel te bereiken, dat de aan alle kanten wankel toekomst van ons volk kan verzekeren.

De financiële verwezenlijking van dit plan kan, zoals de zaken staan, geen onoverwinnelijke moeilijkheden opleveren.

Helpt uzelf en God zal u helpen!"

Het gevolg van deze historische daad was eveneens revolutionair, doordat Pinsker al de Chowewe Zion-verenigingen coördineerde tot practische arbeid in Palestina. Honderden studenten besloten de universiteiten te verlaten en als pioniers naar het oude land te trekken om daar hun leven te wijden aan de wedergeboorte van het Joodse volk. Naar de aanvangsletters van het Bijbelwoord uit Jesaja 2:5 ("Huis van Jakob, komt, laten wij wandelen" – in het Hebreeuws: *Beth Ja'akov Lechoe Venelcha*) werden zij "Bilu"-im genoemd. Vijfentwintig alumni van de universiteit van Charkow beten

het spits af. De moderne nationaal-Joodse beweging was begonnen... Ja, begonnen, 14 jaar (en dat is heel lang) vóór de *Judenstaat* van Herzl verscheen. En zij was helemaal geboren uit Joodse potenties, zonder een Dreyfus-proces. Hier en daar scheert de beweging in het Oosten rakelings langs die in het Westen. Zo, wanneer wij van Perets Smolenskin lezen dat hij in 1869 *Haschachar* opricht in hetzelfde Wenen, waar in 1882 Nathan Birnbaum (1864-1937) "Kadimah" oprichtte, de eerste Zionistische studentenvereniging in het Westen, waarvan ook Smolenskin deel uitmaakte. Dezelfde Birnbaum, die in 1893 het woord "Zionisme" uitvond en die in 1937 nagenoeg vergeten te Scheveningen stierf. Maar ondanks deze uiterst vage aanrakingspunten moge worden gesteld dat Herzl van deze gehele ontwikkeling onkundig was; zijn kracht en zijn zwakte beide. Zoals een van zijn medewerkers het uitdrukte:

"Herzl kwam tot ons als een buitenstaander. Daarin lag zijn kracht en zijn tekort. Hij kon de weg naar de Joodse lotsgemeenschap vinden, maar die naar de Joodse gedachtenwereld bleef voor hem gesloten – 'Zijn terugkeer naar het Jodendom was een ziels- geen geestelijk proces...'"

De waarde van het Hebreeuws en zijn bestaan als levende taal leerde hij eerst kennen, toen in het midden van 1896 Professor Berkowicz hem toestemming vroeg voor een Hebreeuwse vertaling van de *Judenstaat*! Van Pinsker hoorde hij eerst september 1895; hij nam zich toen voor de brochure te lezen, waartoe hij niet eerder kwam dan 10 februari 1896, toen de *Judenstaat* al op de pers lag... "Verblüffende Übereinstimmung im kritischen, grosze Aehnlichkeit im konstruktiven Teil", aldus zijn conclusie.

Maar wat voor de Zionistische beweging van veel grotere betekenis zou blijken, dat is dat Theodor Herzl in 1896 onbekend was met het belangrijke nationaal-Joodse boek, dat toentertijd reeds 34 jaar oud was: *Rom und Jerusalem*.

In 1862 verscheen van de hand van Moses Hess (1812-1875) dit brievenboek, dat als ondertitel droeg: "Die letzte Nationalitätenfrage"; een formulering, die ons verplaatst naar de beslissende fase van de Italiaanse Eenheidsbeweging. Het probleem van Israël op één lijn gesteld met de nationale revoluties van de vorige eeuw. En dat door een auteur, die ook buiten de kring der Joden bekend was als de grondlegger van het moderne socialisme op ethische basis en daarom ook "Kommunistenrabbi" genoemd werd.

Geboren te Bonn midden in de Napoleontische tijd als zoon van een industrieel, hervond hij – na jaren van verwijdering – het Joodse volk. Geen plotselinge thuiskomst van een verloren zoon, deze wederkeer! De Damascus-affaire had hem – die in zijn ouderlijk huis echt Jodendom had leren kennen en doorleven – diep verontrust. Het hartstochtelijk streven der

Italianen (Mazzini) deed de rest. Om het Jodendom zo te benaderen begon Hess zich te verdiepen in de *Geschichte der Juden*, die sedert 1853 verscheen van de hand van Heinrich Graetz (1817-1891), een historisch standaardwerk met een positief program.

"Die Geschichte des nach-talmudischen Zeitalters hat noch immer einen *nationalen* Charakter, sie ist keineswegs eine bloße Religions- oder Kirchengeschichte, weil sie nicht bloß den Entwicklungsverlauf eines Lehrinhalts, sondern auch einen Volksstamm zum Gegenstande hat, der zwar ohne Boden, Vaterland, geographische Umgrenzung und ohne staatlichen Organismus lebte, diese realen Bedingungen aber durch geistige Potenzen ersetzte."

Later zou Hess zelf een der elf delen van Graetz' standaardwerk (het derde) in een Franse bewerking onder de titel *Sinai et Golgotha* (Les origines du Judaïsme et le Christianisme) te Parijs doen verschijnen. Maar nog was het niet zo ver. Gegrepen door zijn op eigen kracht verworven nieuwe visie, begon Hess in *Rom und Jerusalem* een program te ontwikkelen voor een nationaal-Joodse beweging voor de terugkeer van het volk naar zijn oude vaderland.

Het is de innig-Joodse sfeer van Hess' brieven, die ons nòg ontroert.

"Mijn grootvader toonde mij eens olijven en dadels. 'Deze vruchten, mijn jongen, groeien in Erets Jisroel', zo onderrichtte hij mij met stralende blik.

Ik herinner mij niet zonder diepe ontroering de tonelen, die ik als kind in het huis van mijn vrome grootvader te Bonn beleefd heb, als de tijd van de Verwoesting van Jeruzalem naderde. In de eerste negen dagen van de maand Ab nam de Treur, die reeds eerder was begonnen, een wel zeer somber karakter aan. . .

Mijn streng gelovige grootvader was een van die eerbiedwaardige schriftgeleerden, die zonder het beroep uit te oefenen, toch de titel en de kennis van een Rabbijn bezaten. Na het voleindigen van zijn dagtaak studeerde hij het hele jaar door tot na middernacht in de Talmoad met zijn vele commentaren.

Alleen in de negen Treurdagen werd deze studie onderbroken. Dan las hij met zijn kleinkinderen, die tot na middernacht moesten opblijven, de sagen van de verdrijving van de Joden uit Jeruzalem. De sneeuw witte baard van de strenge oude man werd tijdens deze lectuur nat van tranen. Ook wij kinderen konden ons snikken niet bedwingen. Ik herinner mij vooral één passage:

"Toen de met ketenen geboeide Joden door de knechten van Nebukadnezar naar Babylon werden gesleept, voerde de weg langs het graf van Aartsmoeder Rachel. Toen de ongelukkigen de rustplaats naderden, hoorden zij de stem van Rachel, die weeklaagde over haar ongelukkige kinderen."

Er was toen wel veel liefde voor een abstract Zion nodig om zo sterk te kunnen geloven aan een concreet Joods land als deze ziener in zijn brieven. Het Suez-kanaal was nog niet gereed. Maar zelfs voordat men een schop in de grond stak geloofde Hess aan de toekomst van het Nabije Oosten.

“Zoals men eens in het Westen een weg naar Indië zocht en een nieuwe wereld vond, zo zal men eens op de weg, die vandaag de dag in het Oosten wordt gebaad naar Indië en China, ons verloren vaderland terugvinden. Of twijfelt u er nog aan, dat Frankrijk de Joden de hand zal bieden, nodig voor het vestigen van koloniën, die van Suez tot Jeruzalem en van de oevers van de Jordaan tot aan de kusten van de Middellandse Zee hun net zullen uitbreiden?”

Wat hij heeft voorspeld en wat eenmaal werkelijkheid werd, is alweer in de verleden tijd opgegaan. Hess zag nog scherper. Hij begreep dat de vestiging van een Joodse Staat in dat deel van de wereld van betekenis zou kunnen worden voor het Engelse Imperium.

“Voor Joodse koloniën aan de toekomstige weg naar het verre Oosten ontbreekt het niet aan Joodse arbeiders en evenmin aan Joodse talenten en kapitalen. En als maar eerst onder de bescherming van de grote machten een zwakke kiem is gelegd, zal de nieuwe boom des levens vanzelf groeien en vruchten dragen.”

Hier moge nogmaals worden opgemerkt dat de arbeid van Moses Hess voor het Joodse volk slechts een onderdeel heeft uitgemaakt van zijn schepende werkzaamheden. Vriend van Karl Marx, behoorde hij tot de pioniers van het socialisme. Maatschappelijke bewogenheid dreef hem tot zijn solidariteit met de underdog. Omstreeks 1840 schreef hij een later vergeten boek over *Die europäische Triarchie*, waarin hij een basis ontwikkelde voor een denkbeeld, dat op het continent eerst na de Tweede Wereldoorlog actueel werd: de *Verenigde Staten van Europa*.

In deze periode van zijn leven door zijn politieke denkbeelden gedwongen – als zovelen – om te zwerven over de wereld, leefde hij afwisselend te Parijs, Keulen en later ook wel in België. In die spannende tijd ontwikkelde hij zijn denkbeelden over het Joodse Volk verder. In tegenstelling tot Marx huldigde Hess het standpunt dat ook andere dan economische factoren in laatste instantie bepalend kunnen worden genoemd voor de geschiedenis. Het element *ras* achtte hij belangrijk. Maar het behoren daartoe kon nimmer een verdienste zijn, het bepaalde hoogstens aanleg – en vooral dit: het legde verplichtingen op. Zeer speciaal gold dit voor het Joodse volk, dat volgens hem een historische missie te vervullen had. Een zending, die haar vervulling slechts kon vinden in het erkennen van de ware God, die het beëindigen van alle willekeur en het vervolmaken van de hoogste zedelijkheid zal eisen, speciaal van het Joodse volk.

Het voortbestaan van dit, zijn volk, beschouwde Hess als een noodzakelijke schakel in deze keten van ontwikkeling. Daarvoor was een eigen land nodig in Palestina, een geestelijk centrum van waaruit de geest van het Joodse ras eenmaal in alle glorie zou herrijzen.

Maar deze profeet werd door de Joden zijner generatie nauwelijks aangehoord of gelezen. "Alles was wir versuchten, steht schon bei ihm," heeft Herzl later vastgesteld, maar doorzag de schrijver van de *Judenstaat* destijds ook het *verschil* tussen hem en Hess?

Martin Buber heeft in enkele essays de betekenis van Moses Hess (Der Erste der Letzten) in het juiste licht gesteld. *Rom und Jerusalem* vergelijkend met Pinskers *Autoemanzipation* en Herzls *Judenstaat* concludeert Buber:

"Von den zwei Schriften, von denen die moderne zionistische Bewegung ausgegangen ist, ist die eine, die "Autoemanzipation" Leo Pinskers, zwanzig Jahre nach Hessens "Rom und Jerusalem", die zweite, Theodor Herzls "Judenstaat", vierzehn Jahre danach erschienen. Geistesgeschichtlich aber gehören beide einer früheren Stufe an als Hessens Buch, wofern es erlaubt ist, die Krise des Liberalismus, dem sie entstammen, als "früher" anzusehen denn den ersten Aufstieg des Sozialismus, aus dem jenes hervorgegangen ist. Damit hängt die Tatsache zusammen, dass beiden die objektiv-geschichtliche und übergeschichtliche Fundierung fehlt, die wir bei Hess finden. Er ist – ohne der jüdischen und der allgemeinen Situation, in der er schreibt, fremd zu bleiben – von Urzeit und Endzeit bewegt, sie von Not und Widerspruch der Stunde. Er redet von der Bestimmung Israels, sie von dem Verhältnis der Völker zu ihm. Mit anderen Worten: sein Sinn ist auf Aktion (Verwirklichung eines gerechten Gemeinschaftslebens), der ihre auf Reaktion (Befreiung von Antisemitismus) gerichtet. Die moderne zionistische Bewegung hat bei einer *Verkürzung* der Idee eingesetzt. "Autoemanzipation" ist den Schriften Hessens an diagnostischer Klarheit und Gewalt der Äußerung überlegen, "Der Judenstaat" ist ihnen weit überlegen an organisativer Durchdachtheit des Plans und seiner technischen Aufgliederung, aber der Horizont beider ist enger, vielmehr: ihr Blick dringt nicht bis dahin vor, wo Himmel und Erde einander begegnen, ja, er versucht es nicht einmal, er empfängt das Gebot nicht, es zu versuchen. Trotz ihrer politischen Ausrüstung hat die moderne zionistische Bewegung zu wenig "Welt", zu wenig Gefühl von Welt und Weltgeschichte auf ihren Weg mitbekommen."

En op een andere plaats:

"Hess ist der erste, der in der Sprache der gegenwärtigen Welt den Zusammenhang dieses Volkes und dieses Landes und den daraus sich in unserem Zeitalter ergebenden Auftrag umfassend dargelegt hat. Er war kein "Vorläufer", sondern ein Beginner, freilich ein Beginner im Gedanken

und im Wort, der starb, ehe die Bewegung auch nur ansetzte. Aber die zionistische Bewegung ist heute, fünfundsiebzig Jahre nach seinem Tode, noch nicht wirklich bei ihm angelangt."

In oktober 1961 werden Hess' stoffelijke resten van Keulen overgebracht naar Israël en daar bijgezet op de begraafplaats van de socialistische Kibboets Kinneret. Een Israëli schrijft (in *De Nieuwe Stem* van januari 1963):

"Het graf bevindt zich naast dat van de verkondiger van de socialistische Joodse staat Nachman Sirkin en naast dat van de leider van de Joodse arbeiders in de verwezenlijkte Joodse staat, Berl Kazenelson. Staande op de begraafplaats kijkt men uit over het Meer van Kinnereth en ziet men de kibboets Eïn-Gev en verderop de bergtoppen, de Hermon en de Golan. In het voorjaar van 1962, honderd jaar na het verschijnen van zijn "Rom und Jerusalem", zal "de voorvechter van socialisme en zionisme" – zo noemde hem zijn biograaf Zlocisti – in een waardig graf te midden van bloeiende Joodse gemeenschappen zelf een symbool zijn van de ommekeer van de Joodse geschiedenis, die hij met de zekerheid van een apostel heeft aangekondigd. Het probleem-Moses Hess schijnt daarmee op de meest bevredigende wijze opgelost: zijn profetie over de verbinding van socialisme en Jodendom is in vervulling gegaan en de verkondiger heeft de plaats bereikt van zijn visioen."

Wat zou Hess zelf daarvan hebben gezegd?

De paar honderd "Biluiem", die in de jaren tachtig en daarna de weg terug vonden naar Zion, stelden zonder meer een historische daad. Maar wat deden de talloze andere Russische Joden om aan hun leed te ontkomen? Ook van hen vertrokken er – en wel miljoenen –, zij het in een andere richting.

Reeds omstreeks 1870 had hun massa-emigratie ingezet! Van 1870-1880 (dus vóór de grote pogroms) hadden een 40.000 dit onvriendelijke "gastland" verlaten. Tussen 1880 en 1914 volgden nog bijna twee miljoen. De vervolgingen van 1881 en 1904/5 waren hieraan niet vreemd gebleven. En de stroom werd al dikker en dikker.

Gaan wij uit van het totale Oost-Jodendom, dan kunnen wij vaststellen dat in de periode tot de Eerste Wereldoorlog $2\frac{1}{2}$ miljoen (behalve uit Rusland ook uit Oostenrijk-Hongarije en Roemenië stammend) de weg vonden naar Amerika. Een kleine 400.000 zochten West-Europa op (Engeland, Duitsland, Frankrijk en de Lage Landen), ongeveer 40.000 trokken naar (vooral Zuid-)Afrika en slechts 70.000 traden in de voetstappen van de Biluiem. De verschuiving der Joodse massa's was in deze periode wel enorm, als wij bedenken dat tot 1914 van het totaal van 12.000.000 Joden ruim 3 miljoen van woonland wisselden.

Dat Amerika en vooral de Verenigde Staten het nieuwe Beloofde Land waren geworden, is het tweede punt, waarop wij nu de aandacht dienen te richten. De Westelijke hemisfeer was al veel vroeger het doelwit geweest van het zwervende volk. Te midden van verscheidene Joodse theorieën over het Galuth springen in de loop der 17e eeuw die der Sefardiem naar voren. Bij hen komt de gedachte op, dat de uiteindelijke verlossing eerst gerealiseerd zou worden als de verstrooiing der Joden de einden der wereld zou hebben bereikt. In de beschouwingen van de grote Isaac Abravanel vormen de verdrijvingen der Joden slechts etappes in de grote verlossingsprocedure. Een zinvolle ideologie, die van het lijden in de reële sector een directe en noodzakelijke "Vorstufe" maakt voor de toekomstige – als even reëel aangevoelde – tijd van de Masjiaach.

Mede hierop fundeert Menasseh ben Israël levensbeschouwelijk de terugkeer der Joden naar Engeland, dat nu Spanje (waaruit de Sefardiem immers zijn verdreven) de rang van "einde der aarde" (*finis terrae*) gaat afkappen. Nauw gelieerd aan zulke voorstellingen is het ietwat magische en daardoor aantrekkelijke vraagstuk der tien verloren stammen, die overal worden ge-

zocht en gevonden. Ook in West-Indië, waar volgens – zelfs veel later – voorkomende “theorieën” de Indianen van Joodse afstamming zouden zijn. . .

Naar dit deel van de wereld zijn in de loop der 17e eeuw vele Sefardiem uitgeweken, ook en vooral uit Nederland. Het was niet het minst dit Joodse aandeel aan de ontwikkeling van de Nederlandse koloniën, dat ook staatsrechtelijk de positie der Joden *in* Nederland sterker maakt.

Dat bestaande relaties der Portugese Joden met gebieden als bijvoorbeeld Brazilië voor de Nederlanders van betekenis waren, is gemakkelijk toe te lichten. Toen de Nederlanders er omstreeks 1624 kwamen, *waren* er trouwens al veel Joden. De eerste blanke bevolking van Brazilië bestond nl. voor het grootste deel uit gedeporteerden (“degradados”) en door de Inquisitie veroordeelde Joden. In een iets later stadium komen de Marranen naar hier – de schijnchristenen – die zich weldra bij deze Joden – hun eigenlijke stambroeders – aansluiten. Gevaar was immers in dit verre land vanwege de Inquisitie niet direct te vrezen.

Toen – met de Nederlandse vloot – opnieuw Joden naar Brazilië kwamen, werd de zuigkracht der groep op deze Marranen nog sterker. Er ontstond aldus een vrij groot centrum, dat economisch en geestelijk voor Joden ongekende perspectieven bood. Men schreef naar Amsterdam, waar vrienden en verwanten woonden, en wees hun op de mogelijkheden die in dit dorado van Zuid-Amerika voor het grijpen lagen. Een immigratie-propaganda zette in met als slogan: Voor Joden vrije vestiging! Want daartoe was inderdaad door de Nederlanders besloten.

Aan deze uitnodiging gaven in 1642 Chagam Isaac Aboab da Fonseca, Mozes de Aguilar en enkele honderden Amsterdamse Sefardiem gehoor. Dit gezelschap legde mede de basis voor de eerste bewust-Joodse gemeenschap in dit uiterste Westen. Isaac Aboab, later geremigreerd, werd de eerste Rabbi der Amerika's.

Toen het gezag der Hollanders begon te tanen en begin 1654 Recief in de handen der Portugezen viel, werd bij de geaccordeerde vrije aftocht ook de Joden toegestaan naar elders te vertrekken. Zij wendden de steven naar Suriname, Curaçao en . . . Nieuw Nederland!

In 1954 vierde de Joodse gemeenschap van New York (ruim 2.000.000 Joden!) haar driehonderdjarig bestaan. Een typisch Amerikaanse goodwillreis van Israël Goldstein langs Curaçao, Suriname, Brazilië en Amsterdam voerde in de zomer van dat jaar de liberale Rabbijn uit New York nog eenmaal langs de paden van onze voorouders. Voor de Joodse Gemeente van Paramaribo was zijn komst een gerede aanleiding om nog eens met boten naar de Joden-Savanne te varen om daar de graven van de pioniers te bezoeken en de ruïne van de oude Esnoga uit 1685.

Maar wij gaan naar het Noorden van Amerika, waar dus in de 17e eeuw reeds Joden waren gevestigd, uiteraard nog lang niet in zulke aantallen als dat tegen het eind der vorige eeuw het geval zou zijn. *Toen* eerst werden de Verenigde Staten het nieuwe beloofde land, waarvan de vervolgte Joden in Oost-Europa droomden. Sedert 1776 waarborgde de onafhankelijkheidsverklaring daar vrijheid voor alle mensen:

"Wij houden deze waarheden voor vanzelfsprekend: Dat alle menschen gelijk geschapen zijn; dat zij door hunnen Schepper met zekere onvervreembare rechten zijn begiftigd; dat hiertoe behooren: leven, vrijheid en het nastreven van geluk. Dat ter verzekering dezer rechten, regeeringen onder menschen zijn ingesteld, haar rechtmatige macht ontleenende aan de toestemming der geregeerden; dat wanneer eenige vorm van regeering verderfelijk wordt voor deze doeleinden, het een recht van het volk is deze te veranderen of te vernietigen, en een nieuwe regeering te grondvesten, hare grondslagen bouwende op zulke beginselen, en hare macht in zulk een vorm organiserende als hun het meest geschikt zal lijken om hun veiligheid en geluk te bevorderen."

Daar – in het land van onbeperkte vrijheid – stroomden ze binnen, bleven ze binnenstromen. De trek naar overzee zou het Joodse volk nadien niet meer loslaten. Maar "mit der Landung war der Leidensweg der jüdischen Wanderer noch lange nicht zu Ende". In de eerste tijd na hun aankomst hokten de "gelukkigen" in de kale havenbarakken van Castel Garden, totdat ze in de stad werk en onderkomen hadden gevonden. De "gelukkigen", inderdaad! Want duizenden en tienduizenden beschikten niet eens over de middelen om zelfs de goedkoopste passage te kunnen betalen.

Dat landverhuizen vaak onoplosbare problemen met zich meebrengt, ondervonden de Oost-Joden uit deze decennia. Zij waren aangewezen op hulp van Joodse organisaties als de reeds in 1898 gestichte HIAS (= *Hebrew Immigrant Aid Society*), die als haar voornaamste taak beschouwde leiding te geven aan de "Berufsumschichtung" der ongeschoolde paupers. Maar ondanks alle hulp bleef het leven van deze Joden afschuwelijk moeilijk. Michael Gold heeft in zijn *Joden zonder geld* de sfeer van hun nieuwe Getto beklemmend getekend.

"Ik wil u nog vertellen van een eigenaardigen, kenmerkenden trek, dien wij, jongens, hadden: honger naar het landelijke.

New York is een duivelsdroom, de meest stedelijke stad in de wereld. Zij is vol geometrische hoeken en steenen. Het is een fabelachtige stad, begraven door een vulkaan. Geen gras vindt men in deze versteende stad, geen hoge, levende boomen, geen bloemen, geen vogel, behalve de grauwe, kleine, wel lustige musch, geen weeke, vette aarde; versche aarde, heerlijk van geur, aarde om op te wandelen, te rollen, aarde om lief te hebben als een vrouw. Alleen

steen. Het is de ruïne van Pompeï. Maar zeven millioen dieren vol liefde voor de aarde moeten in die doode lavastraten leven.

Iedere week werd er op school een uur besteed aan hetgeen men kennis der natuur noemde. De oude onderwijzeres nam dan uit een donkere kast een verzameling banale voorwerpen: vogelnestjes, korenaren, delfstoffen, herfstbladeren en andere armoedige, vergane lijken. Aan de hand hiervan gaf zij ons les en verzocht zij ons de Natuur te bewonderen.

Wat een beleediging! Wij schuifelden heen en weer op onze banken en snakten naar de buitenlucht. Het was, alsof men een van honger stervenden zwerver plaatjes met voedsel erop liet zien en van hem verwachtte dat hij daar nog dankbaar voor zou zijn ook. Het was alsof men voor een kooi jonge apen over de vreugde der wildernis sprak!

'Juffrouw, mag ik een bloemetje? Geeft u mij een bloemetje! Mij, mij, mij!'

In den zomer, als een slopbewoonster of een vrouw uit een betere buurt door onze straat liep met bloemen in de hand, vielen wij haar aan en bedelden om bloemen. Wij drongen schreeuwend om haar heen, trokken aan haar rokken en maakten haar zoo bang, dat ze er zenuwachtig van werd.

Op een keer ontdekten Jake Gottlieb en ik dat er grassprietjes om het leven streden tusschen de straatsteen en het trottoir bij de stalhouderij. Wij waren stomverbaasd over dit wonder. Wij bewaakten dezen schat en stonden niemand toe erop te loopen. Ieder uur ging de troep "ons" gras bekijken om te zien of wij het zagen groeien. Natuurlijk stierf het na eenige dagen. Slechts kinderen zijn taai genoeg om in het East Side op te groeien. De Italianen kweekten roode en rose geraniums in tomatenblikken. De Joden hadden dit ook wel kunnen doen, maar zij hadden er geen verlangen naar. Als er een bouwput gegraven werd voor een nieuw huis, kwamen de Italianen bij troepen opzetten met hun potten, hongerig naar versche aarde. Sommigen van hen kweekten pronkboontjes of viooltjes.

Amerika is zoo rijk en vet, omdat het de ellende van millioenen immigranten verzvolgen heeft."

Daar – in de armoedigste buurten – moesten zij trachten hun schamel brood te verdienen. Hun positie was van meet af aan ongunstig, doordat het Amerikaanse leven maatschappelijk op een veel hoger niveau stond dan de immigranten in Oost-Europa gewend waren. Wat moesten de talloze Joodse huisarbeiders beginnen in een keiharde wereld, die bepaald werd door concentratie van bedrijven en de voortschrijdende mechanisatie van het gehele arbeidsproces?

Dat hun slechte economische status bovendien moest leiden tot vergrote weerstanden tegen hen was weer een van die dialectische eigenaardigheden, die het Joodse lot nu eenmaal altijd in petto heeft. Als voor miljoenen Joden

een lagere levensstandaard is weggelegd dan voor de anderen, kunnen zij gemakkelijk tot gevaarlijke concurrenten worden, die (om één voorbeeld te noemen) het loonpeil ongunstig beïnvloeden. Zo creëerde de sociaal-economische barrière reeds van meet af aan een rem tegen assimilatie. Met welk verschijnsel wij wederom naar de kern der Joodse historie zijn verplaatst.

Want dit nieuwe centrum, dat op weg was het grootste der diasporageschiedenis te worden, kreeg geen andere kans dan: een *Joods* centrum te zijn. Daartoe werkte niet alleen het antisemitisme mee, maar ook en in sterkere mate – de Joodse bagage, die zij hadden meegebracht op hun als worsten volgestopte schepen.

Daar was allereerst hun taal, het Jiddisj, die ze *bleven* spreken! Hun taal, die in de loop der 19e eeuw in Oost-Europa een renaissance had beleefd, waarvan de vruchten tot de dag van vandaag tot ieders verbeelding spreken. Evenals het Hebreeuws – met welke klassieke taal het Jiddisj ook wel botste!

Salomon Abramowitsch (1835-1917) was daar een der dergenen geweest, die begrepen dat het werkelijke leven der Joodse massa in de oude volkstaal moest worden neergelegd. En hij wenste bovendien dat ook de niet-geletterden – die het Hebreeuws der Maskilim niet beheersten – tot de literatuur zouden worden gebracht. Zo schreef hij – onder het pseudoniem Mendele Mocher Sefariem (= Mendele, de boekverkoper) – een reeks sociale romans, die over de onterfden handelden en speciaal voor hen ook waren bestemd. Democratische, hoogstbegaafde letterkundigen vonden de weg naar het gewone volk, dat door de Haskala nooit was bereikt.

Mendele, “de Joods-Duitse Cervantes”, bleef niet alleen. Figuren als J. L. Peretz, Schalom Asch en vele anderen volgden en bewerkten in Oost-Europa een opmerkelijke rehabilitatie van het Jiddisj, die naar het andere uiterste oversloeg.

Het “Jiddisjisme” zag in de simpele, innige taal van het Galut een positief element, dat zich diende te handhaven tegenover de aristocratische urbane erudieten van het Hebreeuws. Vooral ook de invloed van de assimilatorische, anti-Zionistische “Bund”, de eerste Joods-socialistische Partij (1897), liet zich op dit punt gelden. Maar ook van geheel andere zijde werd dit streven gesteund. De door Nathan Birnbaum in Czernowitz bijeengeroepen culturele conferentie (1908) erkende het Jiddisj als een officiële nationale taal van het gehele Joodse volk.

In de Verenigde Staten manifesteerde deze taal zich als een niet te verwaarlozen factor van nationaal-conserverende aard. Een naar verhouding importante pers droeg daartoe bij. Literatoren van formaat bliezen de volkstaal nieuw leven in. Een Iyrisch dichter als Morris Rosenfeld (1862-1925)

schreef aangrijpende verzen, vooral geïnspireerd op de sociale nood van zijn mede-Joden:

*"Es roischen in Shop asei wild die Maschinen,
As oft mol vargesz ich in Roisch, dosz ich bin.
Ich wer in dem schrecklichen Tummel varlorn,
Mein Ich wert botel (vernietigd), ich wer a Maschin.
Ich arbet un arbet, un arbet on Cheschbon (zonder ophouden),
Es schafft sich un schafft sich, un schafft sich on Zol.
Far wos? un far wennen? – Ich weisz nit, ich freg nit, –
Wie kumt a Maschin zu denken amol?..."*

Fel geselt hij de kapitalisten – maar *zijn* socialistische denkbeelden weerhielden hem niet tevens een krachtig gevoel op te brengen voor het nationale Jodendom.

Van deze synthese was lang niet altijd sprake bij Joodse socialisten (èn anarchisten), die zich als felle bestrijders van het Jodendom ontpopten en anti-religieuze rellertjes organiseerden op de Grote Verzoendag. Gisting hier – èn onbeheerste ontlading van te lang bedwongen hartstochten. Niet onbegrijpelijk in die maatschappelijke baaierd van het Getto van New York tegen het eind van de eeuw en daarna.

En hoe stond het elders in de diaspora? In Europa was het nog altijd vooral Duitsland waar het antisemitisme telkens weer de kop opstak. Maar de ideeën van Theodor Herzl vonden er zeer weinig afrek. Een hopeloze, apologetische strijd tegen de Jodenvijanden mondde uit in "theorieën" over Jodendom, die nationaal gezien tot volstrekte ontbinding moesten leiden.

"Abwehrvereine" – van Joden en niet-Joden – kwamen als paddestoelen uit de Duitse bodem. De "Zentralverein deutscher Staatsbürger jüdischen Glaubens" (1843) werd het bekendst! Wie liet op dit akelige terrein zijn wijsheden niet horen en wie werd tussen Deutschtum und Judentum niet teleurgesteld? De formuleringen van Jakob Wassermann in diens *Mein Weg als Deutscher und Jude* blijven klassiek:

"Es ist vergeblich, das Volk der Dichter und Denker im Namen seiner Dichter und Denker zu beschwören. Jedes Vorurteil, das man abgetan glaubt, bringt, wie Aas die Würmer, tausend neue zutage.

Es ist vergeblich, die rechte Wange hinzuhalten, wenn die linke geschlagen worden ist. Es macht sie nicht im mindesten bedenklich, es rührt sie nicht, es entwaффnet sie nicht; sie schlagen auch die rechte.

Es ist vergeblich, in das tobsüchtige Geschrei Worte der Vernunft zu werfen. Sie sagen: was, er wagt es aufzumucken? Stopft ihm das Maul.

Es ist vergeblich, beipielschaffend zu wirken. Sie sagen: wir wissen nichts, wir haben nichts gesehen, wir haben nichts gehört.

Es ist vergeblich die Verborgtheit zu suchen. Sie sagen: der Feigling, er verkriecht sich, sein schlechtes Gewissen treibt ihn dazu.

Es ist vergeblich, unter sie zu gehen und ihnen die Hand zu bieten. Sie sagen: was nimmt er sich heraus mit seiner jüdischen Aufdringlichkeit?

Es ist vergeblich, ihnen Treue zu halten, sei es als Mitkämpfer, sei es als Mitbürger. Sie sagen: er ist der Proteus, er kann eben alles.

Es ist vergeblich, ihnen zu helfen, Sklavenketten von den Gliedern zu streifen. Sie sagen: er wird seinen Profit schon dabei gemacht haben.

Es ist vergeblich, das Gift zu entgiften. Sie brauen frisches.

Es ist vergeblich, für sie zu leben und für sie zu sterben. Sie sagen: er ist ein Jude."

Intern – en dit geldt niet alleen voor Duitsland maar voor het gehele Westen – bleven de spanningen tussen Reform en Orthodoxie voortduren en zij kwamen de jonge beweging van Herzl niet ten goede. Kiezen wij als typering voor het liberale Jodendom zijn credo, zoals dat werd vastgelegd door het Weltverband für liberales Judentum:

"Getragen von dem Glauben der Propheten an die Sendung Israels, die Kenntnis Gottes zu verbreiten, erklärt die Weltkonferenz für liberales Judentum, dass dieser Glaube Israel die Pflicht auferlegt, dafür einzutreten, dass die religiösen und ethischen Forderungen der Gerechtigkeit, Bruderliebe und des Weltfriedens unter Juden und Nichtjuden immer mehr Anerkennung finden.

In der Überzeugung von der Entwicklungsfähigkeit der jüdischen Religion erklärt der Weltkongress, dass es die Pflicht eines jüdischen Geschlechtes ist, die religiösen Lehren und Übungen der Väter mit den Fortschritten im Denken und Wissen und mit den veränderten Lebensverhältnissen in Einklang zu bringen.

Aufgabe des Weltverbandes für liberales Judentum ist die Förderung der Entwicklung des liberalen Judentums, die Anregung zur Bildung liberal-jüdischer Organisationen in den Gemeinden der verschiedenen Länder, die Herbeiführung der Zusammenarbeit solcher Organisationen behufs Erforschung des Judentums und seiner Anpassung an das Leben der Zeit."

En komen wij van dit tot weinig verpflichtend compromis naar het program van de uiterst orthodoxe Agudas Jisroel (Bond van Israël), dan zijn we er evenmin:

"Zweck der Agudas Jisroel ist die Lösung der jeweiligen jüdischen Gesamtheitsaufgaben im Geiste der Tora. Sie erstrebt demgemäss:

a die organisatorische *Zusammenfassung* und innere Annäherung der zer-

sprengten Teile der gesetzgetreuen Judenheit, insbesondere der östlichen und westlichen Juden;

b die groszzügige Förderung des *Torastudiums* und der *jüdischen Erziehung* überhaupt in den dieser Förderung bedürftigen Ländern;

c die Besserung der *wirtschaftlichen* Lebensbedingungen für die jüdischen Massen in den Ländern der Not und in Palästina;

d die Organisierung und Förderung von Hilfsaktionen im Falle des Bedürfnisses;

e die Förderung einer von jüdischem Geiste erfüllten Presse und Literatur;

f die *Vertretung* der toratreuen jüdischen Gesamtheit nach auszen und die *Abwehr* der gegen die Tora und ihre Bekenner als solche gerichteten Angriffe."

Het is alsof omstreeks 1900 in dit Westen het Jodendom zijn tijd heeft gehad. En dat geldt zeker ook voor Nederland, waar een tot nog toe niet genoemde component (het internationale socialisme) beslissende invloed heeft uitgeoefend op de bestaande verhoudingen der Joodse gemeenschap. Ditzelfde socialisme, dat wij in zijn anti-Joodse tendens reeds in New York hebben ontmoet en dat ook hier positief-Joods gezien heilloos werkte. Over de theoretische achtergronden van dit conflict valt binnen het kader van dit korte overzicht niet veel te vermelden. Maar dat het marxisme in zijn ongenadige strijd tegen de kapitalist ook en vooral *de Jood als zodanig* naar voren haalde, is een factor van betekenis geweest.

Hevig waren de ressentimenten, die de Joodse arbeiders tegen hun burgerlijke soortgenoten koesterden. Ressentimenten, die zich uiteindelijk koelden op de maatschappelijke en geestelijke structuur van hun vroegere status: het Getto en de orthodoxie. Het Getto, dat zelfs een speciale literatuursoort te voorschijn riep, waarvan wij *Diamantstad* van Herman Heijermans nog steeds het standaardtype achten; niet het minst omdat het in grote stijl een waarachtige innerlijke worsteling aangeeft, die de schrijver in Joods opzicht volledig beheerst. Welk een hevige dialectische problematiek! De strijd van de diamantbewerkers in de romantische periode is vol van rancune op de Joodse bourgeois. Eleazer, de held van het verhaal, predikt een socialisme, dat anti-clericaal is gekleurd. Anti-Joods en theoretisch voorstander van het gemengde huwelijk, wordt deze echter verliefd op een Joods pauperkind, dat in vrije liefde leeft met haar broer, en de solidariteit met deze pauper wint het uiteindelijk van het theoretische gemengde huwelijk. Aldus zegeviert naar Heijermans' vroege historisch-materialistische opvattingen bloed-schande boven vermenging. Maar dat is dan ook de enige band met het bloed, die hij ons heeft te bieden.

Hoe burgerlijk antisemitisch is reeds *Ghetto*, waarin Rose, het christenmeisje, de zedigheid vertegenwoordigt en al het andere een geest ademt van

Joodse voosheid en dat – hoezeer ook in de kwaliteit veel hoger – ideologisch aansluit bij de opvattingen van Israël Querido. Bij Querido en Heijermans treft ons daarenboven de haat tegen het Joodse clericalisme, dat met het Getto wordt geïdentificeerd en dat in *Diamantstad* zo aangrijpend is verpersoonlijkt in de droeve figuur van de maffe rebbe en diamantsjacheraar Druif. Hetzelfde anticlericalisme, dat in "Café Boer" door Querido voor de leden van "Spartacus, Kracht en Vlugheid" en "De Halter" op even dwaze als oppervlakkige wijze werd gedoceerd en waarbij zeker externe impulsen te constateren zijn van "De Dageraad" en Multatuli, wiens invloed overigens niet alleen beperkt is gebleven tot de Joodse proletariërs.

Zeldzaam grove voorbeelden van dit nietszeggende atheïsme vinden wij in Heijermans' *De Jonge Gids*, ergens genoemd: "het wilde tijdschrift, het wildste, dat het goede Holland ooit had gezien en waarin alles, wat het tot nog toe, een eeuw lang, ja eeuwen lang had aangebeden, werd gehoond, bespuwd, in de goot getrapt: de eigendom, het huisgezin, het geld, maar bovenal de oppergod, waar Holland nog altijd voor knielde: het Fatsoen, ondanks Multatuli nog ongeschokt als de dominees in de kerken". Indien inderdaad "Colijn" een der vele pseudoniemen mag zijn van Heijermans, lees eenmaal *Groote Verzoendag* uit de eerste jaargang. En mocht dan het Amsterdamse Getto in anti-Joodse demonstraties onderdoen bij centra als Londen en New York – de felheid was er ongebreideld, de toon smakeloos.

Bij de vraag in hoeverre nog van Joodse idealen (zoals wij ze bij Moses Hess leerden kennen) sprake is bij deze socialisten, dienen wij direct vast te stellen dat wij hier te lande maar een enkele figuur hebben gekend van een zekere profetische allure: Van Collem. Bij hem echter kon van een Joodse synthese in hogere zin geen sprake zijn door diverse oorzaken, doch ook doordat hij de kennis en traditie ontbeerde, hiervoor onontbeerlijk.

Wil men nog Joodse elementen in de eigenlijke zin van het woord aanschouwen, dan is men aangewezen op een historisch veel interessanter fenomeen: de massa! Want wel is het in grote lijnen juist, dat ook en vooral bij de paupers het vrijheidsideaal ("weg van het Getto") overheerste, doch, hoe moeilijk aantoonbaar ook voor de historicus, hier bestonden nog positieve bindingen, die oer-Joods waren verankerd. Tot hen, die bijna allen in het Jiddisch waren opgevoed, sprak nog een Joods gebaar, een woord, een symbool.

Misschien zal men er goed aan doen bij deze Joodse proletariërs een ogenblik te denken aan de rode Messiaanse bloem, die hier en daar in de Joodse zielen kon ontluiken. Het Messianisme, dat zich in de Joodse historie vaker heeft aangediend in de vorm van eschatologie en dat juist de proletariërs zoveel hoop kon geven op verlossing uit ellende. *Leefde* dit gevoel ook in de Joodse massa? Het lijkt ons niet te boud vast te stellen dat dit Messiaanse vonkje, waarbij later het Zionisme zou aansluiten, in deze 19e-eeuwse mas-

sa inderdaad voorhanden was. Maar aan de oppervlakte bleek daarvan niet veel.

De geschiedenis van het Amsterdamse Jodendom omstreeks 1900 ver- toont ons het beeld van een ernstige crisis, waaruit het zich eigenlijk nimmer heeft kunnen oprichten. Tussen de assimilerende tendensen van het Joodse liberalisme en de negatieve impulsen van het jonge Joodse socialisme werden de grondslagen van de voormalige grote Kehilla (= gemeente) verpul- verd. Want het Zionisme, dat achteraf en theoretisch gezien een re- generatie had moeten bewerken, bleef voorlopig machteloos. Slechts een uiterst kleine groep pioniers bleek door de ideeën van Theodor Herzl ge- grepen en het heeft zelfs maar weinig gescheeld of de gehele N.Z.B. (Ne- derlandse Zionisten Bond) zou omstreeks 1904 zijn weggevaagd.

Dat jaar betekende toch reeds een moeilijk keerpunt voor het internatio- nale Zionisme. Theodor Herzl was gestorven; tastbare resultaten van zijn politiek waren er niet. Als wij *Die Stimme der Wahrheit* (Jahrbuch für wis- senschaftlichen Zionismus) uit het jaar 1905 lezen, dan treft ons een min of meer chaotische sfeer. Men weet niet waar het met de beweging heen moet. Zal men ooit slagen? De persoonlijke invloed van een magische figuur als Herzl zelf was zó groot geweest, dat men zijn heengaan nauwelijks in het reële vlak kon verwerken.

In Nederland begon men omstreeks dat jaar van alle zijden storm te lopen op die dwazen, die van Zion droomden. De vijanden van het Joodse nationalisme waren al eerder begonnen. De felste onder hen dienen ge- zocht te worden daar, waar noch wij, maar nog minder de oorspronkelijke zio- nisten ze zullen hebben verwacht. Namelijk in de kern der orthodoxie. Zij bestond nog en vertegenwoordigde nog een niet onbelangrijk deel van het Amsterdamse Jodendom, dat men tot de zogeheten burgerklasse kon reke- nen. In het Nederlands-politieke vlak waren zij aanhangers der liberale be- ginselen; Joods gezien vertonen zij "kerkelijke" kenmerken, die niet zelden geconformeerd schijnen naar Nederlands-Christelijke verhoudingen. Van nationaal-Joodse bindingen was bij hen geen sprake. Integendeel! Zij voel- den zuiver Nederlands en ontbeerden tot in het wezen van hun Jodendoms- beleven (dat toch alleen maar nationaal begrepen en aangevoeld kan wor- den) ieder nationaal besef. Wat eenmaal Isaac da Costa in het Christelijk Nederland van 1823 met zijn *Bezwaren tegen den geest der eeuw* had be- werkt, nl. *onrust*, dat deed voor deze Joden onze Theodor Herzl. Het waren nota bene de rabbijnen, wier geestelijke signatuur die der Frankfortse Tren- nungs-orthodoxie was, die leiding gaven aan het verzet tegen Herzls denk- beelden. Zij waren het, die in een officiële verklaring van Nederlandse Op- perrabbijnen een religieus veto durfden uitspreken over het Zionisme. Tot

ver over de grenzen van Nederland maakte deze moderne *Cheirem* (= banvloek) een verpletterende indruk.

Het Zionisme *scheen* in Nederland bijna verloren. Maar de felle tegenactie van een kleine groep Joodse intellectuelen laat ons niet in het onzekere over de strijdbaarheid der Zionisten, die zich gegroepeerd hadden om Dr. Dünnér, de Opperrabbiijn van Amsterdam, die als enige officiële Raw – gesteund door de Haarlemse Rabbiijn S. Ph. de Vries – de strijd aanbod tegen de vijanden van Zion.

Onoverbrugbaar schijnt de afstand tussen de grassprietjes in het Getto van New York en de onherbergzame natuur van het Palestina waar de Biluiem aan land kwamen. Tussen de tot machines gemetamorfoseerde arbeiders uit de "Schwitz-Wirkstatt" van Morris Rosenfeld en de enthousiaste Russische studenten, die in de zomer van 1882 de grond van het Heilige Land betraden als landbouwers in spe. Joodse boeren, die als verschijnsel in dat laatste kwart der eeuw niet eens zo alleen stonden. Want ook in andere streken der wereld was met zo'n radicale omscholing geëxperimenteerd. Zo – onder auspiciën en met geld van Baron Hirsch – in Argentinië, waar in drie provincies (Santa Fé, Entre Rios en Buenos Aires) Joodse landbouwkoloniën ontstonden als Mozesville, San Antonio, Morizia en Klara (de laatste twee naar Baron en mevrouw Hirsch vernoemd).

Herzl had Hirsch in 1895 hierover geschreven:

"Wat U ondernomen hebt, was even grootmoedig als verkeerd, even kostbaar als nutteloos. Tot nu toe was U een philanthroop, een Peabody. Ik wil U de weg wijzen, hoe U meer kunt worden."

Er was daarna een onderhoud tot stand gekomen, waarin de denkbeelden van de politicus en de philanthroop scherp met elkander botsten.

"U sleept deze landbouw-Joden over zee. Die moeten wel geloven, dat zij ook verder recht op Uw ondersteuning hebben, de arbeidsvreugde wordt hierdoor niet bevorderd. Wat zulk een export-Jood U kost, is hij niet waard. En hoeveel mensen kunt U trouwens naar overzee brengen? Vijftien-, twintigduizend! – In een straat van Leopoldstad wonen er meer. Neen, om mensenmassa's in beweging te brengen kan men geen directe middelen gebruiken. U kunt alleen met indirecte werken."

De visionaire ideeën van de arme journalist bleven de nuchtere bankier vreemd in de oren klinken. Aan zijn plichtmatige complimenten voegde hij toe:

'Maar U hebt zulke fantastische invallen.'

Toen stond ik op: 'Ja, heb ik U dan niet van te voren gezegd, dat het U òf te fantastisch òf te eenvoudig zou voorkomen? U begrijpt niet wat het fantastische is, en dat men alleen van een hoogte uit de grote eigenschappen van de mensen kan bezien.'

Hij zeide: 'Emigreren ware het enige. Er zijn genoeg landen te koop.'

Ik schreeuwde bijna: 'Ja, wie zegt U dan dat ik niet weg wil trekken?'

Daar staat het, in deze notities. Ik zal naar de Duitse keizer gaan, die zal mij begrijpen, want hij is ertoe opgevoed grote dingen te beoordelen. . .'

Bij deze woorden knipte Hirsch één keer merkbaar met z'n ogen. Imponeerde hem mijn grofheid of mijn plan met de keizer te praten? Misschien beide. — Ik stak m'n notities weer in m'n zak en besloot: 'Den Duitschen keizer zal ik zeggen: "Laat ons heengaan! Wij zijn vreemden; men laat ons niet in het volk opgaan, wij kunnen het ook niet. Laat ons heengaan! Ik wil U de middelen en wegen aanwijzen, waarvan ik mij voor de uittocht wil bedienen, opdat er geen economische stoornis, geen leegte achter ons ontsta."'

Hirsch zeide: 'Waar krijgt U het geld vandaan? Rothschild zal voor vijf-honderd francs intekenen.'

'Het geld?' zei ik lachend en fier. 'Ik zal een Joods-nationale lening van tien millioen Mark tot stand brengen.'

'Fantasie!' glimlachte de Baron. 'De rijke Joden zullen niets afgeven. De rijken zijn slecht, zij interesseren zich niet voor het lijden der armen.'

'U spreekt als een socialist, Baron Hirsch!'

'Dat ben ik ook, ik ben dadelijk bereid alles af te geven, als de anderen het ook moeten doen.'

Ik nam z'n aardige inval niet ernstiger op dan zij bedoeld was en nam afscheid."

Toen dit gesprek plaatsvond, had Baron Edmond de Rothschild (*de baron*, "de vader van de jisjoew") al *meer* dan 500 francs aan het kolonisatiewerk in Palestina besteed — en dat was maar goed ook. Want de ontmoeting der Biluiem met het oude land der vaders was keihard geweest. "Die Herzen waren hoffnungsfroh, aber die Wirklichkeit grausam." Daaraan was niets gelogen! Wat kon er ook verwacht worden in een land, dat eeuwen was verwaarloosd en dat daar lag als het met een vaag of minder vaag waas omgeven Heilige Land van Joden, Christenen en Mohammedanen. Zeker, "Erets Jisracel" was het middelpunt der Joodse levensidealen gebleven, onverzwakt, in de nacht van het Galoet:

*"Door de nacht hoor ik uw stem,
Stad van mijn Land: Jeruzalem:*

*Toen ik nog een blijde Knaap was
In mijn Moeders veiligheid
Toen mijn waken en mijn slaap was
Hare liefde en heiligheid:*

*Op elk getij, bij vreugd en klacht
Werd gij getrouw gedacht."*

J. I. de Haan

Maar wat betekende dat in de praktijk van het harde leven anders dan dat een kleine groep Joden wellicht nooit Palestina had verlaten en dat gedurende eeuwen van tijd tot tijd wat Joden hun oude land weer hadden opgezocht? Zeker, gedurende de 19e eeuw was de stroom sterker geworden en hadden uit vele landen (vooral uit Oost-Europa) vrome Joden (Chassidim o.a.) het vaderland teruggevonden om beter tot Gods geheimen te kunnen doordringen, om door devote levenswandel mede te werken aan het naderbij brengen van de Messiaanse Tijd. Omdat zij in de regel niet in hun levensonderhoud konden voorzien, waren zij aangewezen op ondersteuning uit de diaspora. Onder de populaire naam "Chaloeka" (= verdeling) bleef de inzamelingsactie ten behoeve van deze Joden bekend en wij spreken ook nu nog van Chaloeka-Joden. Vooral de bekende Amsterdams-Joodse bankiers de gebroeders Lehren hebben hierbij een rol gespeeld. Hun organisatie ("de Pekidim en Amarcalim der Israëlitische Gemeenten in het Heilige Land") werd omstreeks 1808 opgericht. "Pekidim en Amarcalim", afgekort "Pikocam", betekent eigenlijk "beambten en opzichters". Bedoeld is dan: "van de gelden, die werden bijeengebracht tot ondersteuning van behoeftige Joden in het Heilige Land". De Pekidim-organisatie werd speciaal in het leven geroepen voor steun aan Joden, die uit *West*-Europa (Nederland en Duitsland) afkomstig waren. "Kolel" (= gemeenschap) noemde men de nationale groepen, waarvan de leden recht konden doen gelden op een aandeel van de uit bepaalde landen binnengekomen gelden. De groep, die door de Pekidim werd gesteund, werd *Kolel HuD* genoemd, *HuD*, een afkorting van Holland und Deutschland. In 1859 verwierven de Lehren in de oude stad Jeruzalem een stuk grond, waarop zij huizen lieten bouwen voor de door hen ondersteunde Joden. Nog herbergt de oude stad wellicht de concrete resten van hun Zionsliefde.

Zo woonden in Palestina omstreeks 1880 een 25.000 Joden, van wie de helft in Jeruzalem en de rest voor het grootste deel in "heilige" steden als Tiberias, Safed en Hebron, een deel ook in de havenstad Jaffa. Met landarbeid hadden al deze vromen wel uitermate weinig uitstaande, hoezeer er toch ook symptomen zijn, die wijzen op een aarzelende evolutie in dezen. Wij denken aan de Jeruzalemmër Joël Mosche Salomon, die in 1878 een eerste ernstige poging deed tot landbouwkolonisatie. Eerder (1870) had Jacob (Charles) Netter in opdracht van de Alliance Israélite Universelle in de nabijheid van Jaffa de landbouwschool Mikweh Israel gesticht, die echter als gevolg van twee oorzaken vooral zonder invloed is gebleven op de ontwikkeling der kolonisatie, die thans onze aandacht vraagt. De "oude Jisjoew" bestreed deze wereldlijke school – dat was punt één. Toen na de dood van Netter – die zelf wel in nationale categorieën dacht – zijn schepping tot

een filantropisch instituut evolueerde, was ook op deze manier de weg afgesneden! Hij stierf in 1882 – het eerste jaar der Biluïem.

Met grote geestdrift gingen de Oostjoodse studenten aan de arbeid. Zij stichtten de koloniën Rischon le Zion (in het zuidelijk kustgebied – Scheffela), Zichron Jaäkov (in Samaria), Rosch Pina (in Gallilea) – alle in 1882 – en het volgende jaar Jessod Hama'ala (aan het Hule-meer). In dat laatste jaar 1883 betrokken zij bovendien Petach Tikwa (aan de Yarkon-rivier), waarvan de exploitatie in 1878 op initiatief van Joël Mosche Salomon was begonnen maar welke kolonie later weer door de kolonisten was verlaten. Hoopvol leek dit alles, maar hoezeer ten onrechte! Want gebrek aan fundamentele kennis van en ervaring op het gebied van de landbouw deed zich al heel gauw gelden. Voeg daarbij hun gebrek aan economische hulpbronnen en de vijandschap der vreemde Turkse omgeving – en wij zien ze voor ons, de ontgoochelde idealisten, in de brandende zon.

“Was sie vorfanden, war der arabisch-türkische Polizist und der jüdische Händler, der mit scharfem Auge auf ihre magere Börse spähte; die sengende Glut der Tammussonne über ihren Häuptern verbrannte Steppe und Wüste. Niemand war für sie da. Eine schwere, bittere Frage stand plötzlich vor ihnen: ‘Was sollen wir essen? ...’ Die Kolonien bestanden noch nicht. In Rischon le-Zion und Petach Tikwa fristeten einige Dutzend Menschen ein fruchtbares Dasein und waren brotlos.”

Inderdaad zou deze *Eerste* onvoldoende voorbereide *Alija* (men noemt een immigratiegolf naar Palestina aldus; het Hebreeuwse woord is afgeleid van een stam, die “optrekken” betekent) in een totale mislukking zijn geëindigd, ware het niet, dat “de” Baron had ingegrepen. Hij zond niet alleen geld, maar ook vaklieden op het gebied van wijnbouw en administrateurs die het geheel konden regelen. Maar daarmee was terzelfder tijd het oordeel geveld over de hooggestemde idealen der Biluïem. Zoals Alex Bein het formuleert:

“De kolonisatie was begonnen als een nationale vrijheidsbeweging. Zij moest het gehele volk omvatten. De eerste kolonisten hadden zich de voorposten gevoeld, zij hadden beloofd dat het voldoende was, enige bloeiende nederzettingen op een gezonde grondslag op te bouwen, dan zou de massa wel volgen. Zij zouden het werk voortzetten en in enkele decennia zou Palestina met een net van bloeiende kolonies zijn doortrokken, waarin een nieuwe generatie van vrije en gezonde Joden zou opgroeien, de burgers van een grote, Joodse gemeenschap. Deze verwachtingen werd al spoedig de bodem ingeslagen. De immigratie stakte reeds, toen zij nog nauwelijks was begonnen. De met grote idealen bezielde pioniers der door Rothschild ondersteunde kolonies werden onder het bestuur van ambtenaren gesteld, die geen begrip voor hen hadden, merendeels corrupt waren en in alle kleinigheden

van hun leven ingrepen; zij ontvingen vele jaren ondersteuning, die niet berekend was naar hun arbeidsprestatie, doch naar het aantal gezinsleden en vaak ook naar de diepte der onderworpenheid, die zij de machtige ambtenaren der Rothschild-administratie betoonden. Zij namen geen deel aan het bestuur der kolonie, de economische plannen werden van boven af gedictéerd, zij kregen geen inlichtingen over de in de afzonderlijke bedrijven geïnvesteerde gelden. Zij hadden slechts een bepaalde arbeid te verrichten en geld in ontvangst te nemen."

En ook de jaren negentig, toen er eigenlijk voor het eerst sprake was van een min of meer massale arbeidsimmigratie, brachten niet de ommekeer ten goede. Het verbod der Turkse regering tot grondaankoop vernietigde met één pennestreek alle (met grondspeculatie verweven) enthousiaste plannen, en een verscherping van de toch al bestaande immigratiebepalingen deed de rest. Nochtans werden in dit laatste decennium twee particuliere koloniën gesticht: Rechowot en Chedera, wederom onder grote moeilijkheden.

In 1932 maakte David Ben Goerion de balans op van deze eerste, magere, twintig jaren. Door zijn keiharde cijfers heen stralen de contouren van een heroïsch begin, dat nog zo heel, heel weinig deed verwachten:

"Die jüdischen Arbeiter sind in alle Himmelsrichtungen zerstoben. Von den 200 Arbeitern, die bis zum Sommer 1892 gearbeitet hatten, blieben nur wenige. 'Ungeachtet der Tatsache, dass die Arbeit nicht schwer war, verlieszen sie die meisten Arbeiter, weil sie die Schikanen von oben, die sich immer wieder häuften, nicht ertragen konnten. Manche litten an Krankheiten und gingen deswegen.' (I. Goldmann in *Pri Haarez*).

Im Jahre 1898 waren in Rischon nur 97 Arbeiter, von denen nur drei in der Landwirtschaft beschäftigt waren. Die anderen arbeiteten in den Weinkehlern und in verschiedenen Werkstätten. 'Der grösste Teil von ihnen hat schon Frau und Kinder und verdient nicht mehr als 15 bis 17 Francs. Kein Wunder also, dass ihr Leben in Not und Elend ist. Die Arbeiter, die erst zu arbeiten angefangen haben und nicht einmal soviel verdienen, bekommen vom Vorstand der Unterstützungskommission in Jaffa eine Beihilfe in Höhe von 1½ Piaster täglich (1 türk. Piaster = 6 pal Mils = 2 amerik. Cents).' (*Palästina-Jahrbuch* von Luncz, IV. Jahrgang 5658).

Die landwirtschaftliche Arbeit wird fast ganz von den arabischen Arbeitern verrichtet. Ähnlich ist auch die Lage in Schomrom. In der grossen Kolonie Zichron Jaäkov arbeiten seit zehn Jahren zirka 2000 arabische Arbeiter. . .

Als Baron Rothschild das Land im Winter 1899 besuchte, verlangte er von Bauern, in ihren Weingärten jüdische Arbeiter zu beschäftigen, 'denn Ihr müsst einander helfen, dessen eingedenk sein, dass auch Ihr arm wart, und Ihr dürft Eure Brüder nicht im Stich lassen'.

Aber das hat wenig genützt. Der Prozentsatz der jüdischen Arbeiter in den Kolonien blieb gering, und selbst diese kleine Zahl konnte nicht existieren. Als der Baron im Jahre 1900 die von ihm versorgte Kolonie der JCA übergab (Jewish Colonisation Association), befanden sich in den Kolonien 532 Arbeiterfamilien. 'Die meisten arbeiteten seit etwa 12 Jahren im Lande, und 50 von ihnen seit der Gründung der Jischuw vor 18 Jahren. In dieser Zahl sind 360 Familienväter und die übrigen ohne Anhang enthalten, während die Gesamtzahl 1600 Menschen beträgt. 170 von ihnen arbeiten in den Weinkeltern, die anderen waren Landarbeiter. Die ersteren verdienten 8 bis 24 Piaster pro Tag, während der Lohn der anderen vom Ort abhängig war: im Galil 4 bis 6 Piaster und in Judäa 6 bis 9 Piaster täglich, je nach der Familie des Arbeiters und nach der Zahl seiner Arbeitsjahre. Wenn die Unterstützung der Kolonien aufhört, werden die Arbeiter kaum Beschäftigung in den Kolonien finden können. Und was dann? – Vielleicht werden sie alle gezwungen sein, den Wanderstab in die Hand zu nehmen und das Land, für das sie soviel gelitten haben, zu verlassen.' (*Palästina-Jahrbuch* 5669).

Und tatsächlich wurde ein groszer Teil der Arbeiter gezwungen, das Land zu verlassen (mit Unterstützung der JCA, die ihnen das Geld dazu gab).

Vom Jahre 1900 haben wir die erste Zählung der Arbeiter in den Kolonien, die von A. Komarow (einem der Führer der Arbeiter-Organisation, die vor der zweiten Alija bestand) durchgeführt wurde: In 12 Kolonien waren 473 Arbeiter, in Zichron Ja'akov 161 (von ihnen 81 in den Weinkeltern), in Rischon le-Zion 103 (80 in den Weinkeltern), in Petach-Tikwa 52, in Rosch Pina 40, in Ekron 25, in Rechowoth 22, in Chedera 20, in Nes Ziona 16, in Jessod Hama'ala 14, in Metula 12, in Machanajim 4, in Mischmar Hajarden 4."

Maar reeds wenkte aan de einder een nieuw begin: het politieke Zionisme. Want in 1897 had in Bazel – zo wij weten – het eerste congres plaats, de eerste ontmoeting van het moderne wereldjodendom op de basis van een staatkundig streven, dat overigens in Herzls oorspronkelijke opvatting niet eens direct had te maken met practische arbeid in Palestina. Met welke laatste these we zijn aangeland bij de problematiek van het vroege Zionisme, dat ons vaak heftige controversen doet leren kennen.

Daar was een figuur als Achad Ha'am (= "een uit het volk", nom de plume van Uscher Ginzberg, 1856-1927), die het eerst een poging deed om het Joods nationalisme en het politieke Zionisme op wijsgerige basis te funderen. De Joods-nationale eenheid, die ook door hem als noodzakelijk wordt gezien, dient naar Achad Ha'ams opvattingen vóór alles te worden bevorderd door in Palestina een "geestelijk centrum" ("Merkaz Roechanie") te vestigen. De degeneratieve verschijnselen in het Jodendom analyserend, constateert

hij het ontbreken van creatieve factoren, die wederom tot een innerlijke opbouw moeten leiden! *Daarvoor* diene Palestina. Van de zionisten eiste Achad Ha'am – die door zijn prachtige essays tot de vernieuwers van het Hebreeuws moet worden gerekend – dat zij als priesters ("Kohaniem") het spits zullen afbijten; als idealisten, die het volk – deze machtige eenheid – zullen liefhebben boven het eigen-ik. Daartoe wilde hij de Joden geleidelijk opvoeden en daarom bestreed hij de Palestijnse kolonisten, die terstond met de echte opbouw waren begonnen. En bestreed hij Herzl. Weliswaar nam hij deel aan het eerste congres, maar hij stond afwijzend tegenover de "Judenstaat". Hij zag niet veel in het diplomatieke gedoe, waarmee de *politieke* zionisten amper waren gestart. En het was juist op dit laatste punt dat Herzl al zijn troeven had ingezet. Ging Achad Ha'am uit van het *Jodendom*, Herzl redeneerde van uit de *Jodennoed*. Dat ook de oplossing daarvan geen directe concentratie op Palestina-arbeid behoefde in te houden, was vers twee.

Voor Herzl moesten aan de definitieve oplossing van de Jodennoed alle aspecten van het Zionisme ondergeschikt worden gemaakt. Dit hield in, dat kolonisatie van Palestina politiek alleen dan toelaatbaar zou worden geacht, als een centrum aldaar (Herzl zou, zoals we weten, zelfs aan andere gebieden denken!) binnen afzienbare tijd een grote massa Joden zou kunnen opnemen. Dat dit in Palestina niet het geval was, zag een kind. Daarom stelde de leider van de beweging voorlopig als het doel van het politieke Zionisme: het streven naar een "Charter" voor Palestina, dat o.m. de vrije immigratie, de zelfbescherming en de autonomie der immigranten moest waarborgen. Hierdoor kon op den duur een systematisch kolonisatiesysteem worden opgebouwd, dat aan alle technische zowel als economische eisen zou voldoen. Er kon een eind worden gemaakt aan de filantropie. De Jewish Colonial Trust, in 1899 gesticht, zou het financiële instrument der beweging moeten worden, maar zij faalde als zodanig bij gebrek aan middelen. De ontwikkeling van de in 1902 gestichte Anglo-Palestine Bank verliep veel gunstiger. Toen de laatste haar arbeid in Palestina begon (1903) was de zionistische organisatie juist aarzelend op weg naar praktische arbeid in het land. Het vijfde congres (1901) besloot tot de stichting van het Joods Nationaal Fonds (Keren Kajemeth Lejisra'el), als grondaankoopfonds der zionistische beweging.

Zo ging het Zionisme toch de weg van een gerichte toekomst, met zijn congres, zijn zwakke bank en zijn visionair fonds – voorwaar een drievoudig snoer, dat – naar Predikers woord – niet licht wordt verbroken. Wat wel werd verbroken, dat was de band van volk en profeet, want Theodor Herzl stierf op 4 juli 1904 – na een slopend bestaan – als slachtoffer van een hartkwaal. Aan zijn opvolger David Wolffsohn schreef hij kort voor zijn dood:

Wenen, 14 Januari 1904

Aan David Wolffsohn

Beste Daade!

Jij bent een brave kerel – maar wat denk je van mij?

Jij biedt me aan, dat ik mij door enige mensen uit onze beweging een jaarlijkse toelage zal laten uitkeren om in Londen te leven en de Beweging van daaruit te kunnen leiden. Ja, en mijn zelfrespect? Geloof jij, dat ik zulk een beschamende toestand zou kunnen verdragen? Waartoe zou ik van jullie geld moeten aannemen? Omdat ik naar eigen overtuiging gehandeld heb? En wat hebben jullie daaraan? Is het jullie zaak, jullie onderneming, jullie materieel belang, dat ik dien?

Neen, beste Daade, zet dat maar uit je hoofd. Het is stellig niet af te keuren, als men bij een zakelijke, eerlijke onderneming tegen beloning in dienst treedt. Maar bij een ideële onderneming is zulks – naar mijn begrippen – onfatsoenlijk, hoe vreemd dat ook moge klinken. Ik ben in dienst bij de *Nene Freie Presse* – helaas! –, maar ik acht me daar niet minder om. Ik zou ook een onderneming, die niets met journalistiek heeft te maken, tegen honoreren kunnen leiden, wanneer ik tegen mezelf zou zeggen: daar heb je verstand van en je verdient terecht je salaris, omdat je de onderneming meer geld inbrengt dan men je betaalt en dan misschien een ander zou verdienen. Maar dat, wat jij voorstelt, hoewel je hele oude vriendschap eruit spreekt, komt voor mij niet in aanmerking, daar het mijner onwaardig is.

De vele, elkaar tegensprekende, aanmerkingen van onze vrienden maken mij een beetje dol. Wij zijn een te nerveus volk.

Ik reis overmorgen naar Rome, waar ik een nieuw groot plan ga uitwerken. Dat is streng geheim! Op 1 Februari ben ik weer hier. Regel het zo, dat je niet vroeger komt. Misschien heb ik je direct wat te zeggen.

Hartelijke groeten, je trouwe
Benjamin

Franzenbad, 6 Mei 1904

Beste Daade!

Dit is de rest van mijn brief, die ik naar Londen schreef; het andere, dat op een verkeerde veronderstelling berustte, heb ik geannuleerd.

Ik doe hier een hart-kuur. Mijn moeder weet er niets van; zij gelooft, dat ik alleen hier ben om uit te rusten.

Bega geen domheden als ik dood ben.

Hartelijk groet je een kapotgewerkte
Benjamin

Van de verwarring na dit grote verlies werd al gewag gemaakt. De beweging was nog uiterst zwak, maar reeds was de tweede Alija begonnen (1904), profetisch ingeleid door Josef Witkins oproep uit Kfar Tabor in Galilea:

“Ontwaakt, ontwaakt, gij jongeren van Israël, staat op, komt het volk te hulp. Ons volk ligt te sterven; want het scheelt niet veel of ons land gaat verloren voor eeuwig, snelt te hulp!... Gij zijt niet overbodig, zoals men jullie gewend heeft te denken, nodig zijt ge voor volk en land als de lucht voor het ademen... Komt snel, helden Israëls, vernieuwt de dagen der Biluiem met grotere overgave en kracht, want nog slechts een weinig en wij zijn verloren...”

Het waren de ons reeds bekende jaren van nieuwe pogroms en – intern – de jaren ook van de discussies over de vraag Oeganda of Israël. “*Irgend-wo* eine Mehrheit bilden”, dat gold nadien voor de zogeheten “Territorialisten”, als wier leider de Engelse auteur Israël Zangwill optrad. Zij vonden ieder “territorium” geschikt, mits er een autonoom centrum zou kunnen worden gevestigd. Maar hun ideologie vond weinig aanhang onder de groeiende groep der zionisten, die nu het Joodse doel duidelijker voor ogen kregen. Dit was eenmaal Palestina geweest – het nieuwe Joodse land in statu nascendi zou dat blijven. Ook al lagen de politieke verhoudingen in dat deel der wereld nog zo, dat eigenlijk niemand voor de nabije toekomst durfde hopen op Turkije, dat al bijna vier eeuwen het Heilige Land als provincie (en hoe!) beheerde. Exact: van af 1517, toen Sultan Selim I het had overd.

*"De volken woeden, wie zal zege dragen?
Voor wien rijke kans? Voor wi-n doffe keer?
Mijn geliefd Volk, met dubbelslag geslagen,
Wien treft als u het doodwondende zeer?"*

*Elk volk vindt trots en kracht in 't strijdbaar keeren
Der overweldigers van 't eigen erf,
Gij dient verdeeld in vijandlijke heeren,
Verlies of winst is u steeds tot verderf.*

*Wij strijden broeders tegen eigen broeders,
En breken machteloos onze eigen macht,
Wij berooven van zonen onze moeders,
En ons volk van zijn onmisbare kracht.*

*Wij dienen nederig in de gelederen
Van elk volk, dat ons anders haat en smaadt,
Vorsten, die ons immer spottend vernederen,
Zenden ons thans waar de slag hevig slaat.*

*Al wat wij winnen is der vreemden winst,
Maar elk verlies is slechts onze eigen nood,
Dood voor 't vaderland is der nooden minst,
Wij sterven vreemd in elk leger den dood.*

*Dit is de vloek van twintig eeuwen zwerven,
Dit is het noodlot, dat niet één volk torst:
'Zonder eigen erf voor der vreemden erven
Strijden en sterven voor elk spottend vorst.'*

Het hier geciteerde gedicht van Jacob Israël de Haan brengt ons naar de Joodse frontsoldaat, die in 1914 naar het slagveld moest trekken om – ook Joden te vermoorden. *Dit* was nu de consequentie van de Emancipatie. Bij de dichter van het Joodse Lied in Nederland groeide smart tot nationale belijdenis: weer volk zijn met en naast de volkeren der wereld.

Hoe anders kan de gesignaleerde verscheurdheid worden geïllustreerd in een patriottisch land als Duitsland, waar een ongekeende oorlogspsychose alle redelijkheid wegspoelde. Van links tot rechts, van orthodox tot liberaal grepen Joden gretig naar de Duitse wapens. Sommigen onder hen in het bewustzijn eindelijk eens te kunnen afrekenen met het Rusland der pogroms. . . Het E.K.I (Ehrenkreuz Eins) werd een begeerd kleinood; veel later soms met deportatie naar Theresienstadt beloond.

In die voor Europa noodlottige dagen wilde een geleerde als de Marburger Neo-Kantiaan Hermann Cohen in zijn *Deutschtum und Judentum* (1915/6) nog eens ernstig bewijzen dat tussen beide culturen een enge verwantschap bestond. De "Abwehrvereine" ontwaarden de kans van hun leven. Dat was de tegenkant van het Joodse nationalisme. Maar beide – hoezeer elkander tegengestelde – opvattingen confronteren de latere beschouwer met het brandende vraagstuk van de Eerste Wereldoorlog, die – na de Tweede – retrospectief weinig spectaculair schijnt, maar die voor het Joodse volk een wezenlijker caesuur bewerkte: de definitieve scheiding, nl. tussen de afscheid nemende 19e eeuw en haar wel volkomen andere opvolgster. Zo diep ingrijpend zou deze oorlog zich voor het wereld-Jodendom manifesteren, dat in Amsterdam op 15 april 1917 zelfs een gehele tentoonstelling kon worden geopend van Joodse oorlogsliteratuur, waarvan de catalogus meer dan 450 nummers bevatte. En in al deze literatuur spreekt – buiten en boven Joods nationalisme en assimilatie – slechts één facet: de aanstaande catastrofe van het Oost-Jodendom, dat voorlaatste hoofdstuk ook van de geschiedenis der Joden in West-Europa! Wat zich in de 18e en 19e eeuw op dit gebied aan Joods vraagstuk voordeed, dat zou nu aan zijn macabere voltooiing beginnen.

Het inleidend woord (van Alfred Polak) – getiteld "Van Joodsch lijden en mede-lijden" – vangt aldus aan:

"Het Joodsche Volk telt naar schatting 12 miljoen zielen, en van deze wonen er 2 miljoen, 35 duizend in landen, die niet bij den oorlog betrokken zijn. De Joden der Vereenigde Staten van Noord-Amerika ten getale van 1 miljoen, 8 maal honderdduizend zijn hierbij gerekend. Voor een deel wordt de strijd gestreden in streken, die men door hun dichte Joodsche bevolking "Joodsch gebied" kan noemen, en in alle legers vechten Joden – zonen van één stam – tegen elkander. Diepe, wellicht onheilbare wonden zijn geslagen in de Joodsche Gemeenschap, niet alleen de "strijdende" maar ook de "burgerlijke" Joodsche bevolking is aan rampen ten prooi, ongekend zelfs in de lange lijdensgeschiedenis van het Joodsche Volk. Wanneer eenmaal de historie van dat leed en die ellende geschreven zal zijn, zal men het boek van zich werpen om niet onder de obsessie te blijven van de gedachte aan dit martelaarsgeslacht.

Waarlijk, het Joodsche Volk is wél bij den oorlog betrokken, al wordt zijn naam niet bij de oorlogvoerenden genoemd.

Puttend uit schaarsche gegevens, die te onzer beschikking staan, wordt hier een poging gedaan, om een schets te geven van de rampen, waardoor onze broederen getroffen zijn, van het leed dat over hen gekomen is en van de middelen, die aangewend zijn, om het eenigermate te verzachten.

Dan wenden wij onze oogen in de eerste plaats naar dat gebied, waar de Joden in dichte massa's bij elkaar wonen, naar Rusland en die deelen van dat land, die thans door Duitschland bezet zijn, naar Polen en naar Littauen.

Toen voor de zegevierende Duitsche en Oostenrijksche legers de Russen terugweken, werden de Joden binnen een zone van 50 K.M. achter het Russische front geëvacueerd, welke streek steeds meer naar het binnenste van het "Ansiedlungsrayon" verschoof. Toen het aantal vluchtelingen het halve millioen overschreed, werd hun nederzetting in bepaalde deelen buiten het Russisch-Joodsch woongebied veroorloofd. Men schat het totaal aantal Joden dat van huis en haard verdreven werd op $1\frac{1}{2}$ millioen; alle wegen waren bezaaid met vluchtelingen, duizenden kampeerden onder den vrijen hemel, nood en ziekten eischten tallooze slachtoffers, goederentreinen vol Joden werden van oord tot oord gezonden, dikwijls mochten de "goederen" niet "uitgeladen" worden en de wagens bleven dan weken lang op zijsporen staan."

We zijn er weer midden in! Tussen 1914 en 1918 werden de massale Jodenreservoirs van Oost-Europa door elkander gesmeten op een wijze, die zelfs naar buiten indruk maakte. Citeren wij de brochure van de socialist H. H. van Kol: *De Joden en de vrede*, die kort na de oorlog (1919) uitkwam:

"De verschrikkingen van dezen reuzenoorlog waren zóó ontzettend, de afschuw door zijn gruwelen aan millioenen ingeboezemd was zóó groot, het geldelijk bankroet dat hij veroorzaakte zóó ruïneerend, dat het tijdperk der oorlogen zal worden afgesloten en de kansen op een duurzamen Vrede door Recht steeds grooter worden. Het oude ligt ter aarde, reeds laat het nieuwe en komende zich onderkennen.

En thans, in deze dagen waarin alles in wording en gisting is, nu nieuwe vormen van Staat en Maatschappij zich ontwikkelen op de puinhoopen van het verleden, doorleven ook de millioenen *Joden* hun historisch oogenblik, nadert eindelijk – na eeuwen wachters! – het uur der bevrijding van Israël. En de Joden hebben recht daarop, meer dan welke menschengroep ook, want zwaarder en langduriger was hun verdrukking, harder en wreeder hun lot, schijnbaar eindeloos de ballingschap, waarin zij leefden.

De dreigwoorden van Mozes en de Profeten werden voor het volk van Israël tot harde werkelijkheid:

'En gij zult zijn tot eenen schrik, tot een spreekwoord, en tot een spot-rede, onder al de volken, waarheen u de Heere leiden zal.' (Deuteronomium 28:37)''

Opmerkelijk ook dit nieuwe geluid! Het internationale socialisme was door 1914 geschokt en overgegaan tot de erkenning van nationale belangen. Met alle consequenties daarvan, tot in onze dagen.

De Internationale te Stockholm in 1918, voorgelicht door de Poalei Zion, vond het noodzakelijk aandacht aan dit Joodse vraagstuk te wijden. P. J. Troelstra, de leidende voorman der SDAP in Nederland, schreef:

"De sociaal-democratie wilde tot aan den tegenwoordigen oorlog toe, met het oog op den klassenstrijd, de beteekenis van nationale vraagstukken niet erkennen. Dit was echter struisvogelpolitiek. De socialistische wereld ziet de dingen tegenwoordig in een ander licht. Eenerzijds eischte 'n duurzame vrede de oplossing van nationale vraagstukken. Anderzijds hebben wij 'n meer federatieve opvatting gekregen van democratie, die in zekeren zin 'n reactie is tegen de overdreven centralisatie en autocratie van de Fransche revolutie. De democratie beteekent nu voor ons: al het werkelijke en oorspronkelijke, dat cultuurwaarde heeft en uitvloeisel is van den wil van iets levends, moet de gelegenheid krijgen zich uit te leven en voor zijn werkzaamheid moet plaats zijn. Ik geloof, dat heel gauw na den oorlog een reveil zal komen, waarin het nationale element zich zal uiten. De wereld zal daardoor rijker aan vormen en interessanter worden. Wat Palestina betreft, zoo houd ik de eischen van de Poalei Zion, op de Stockholmer conferentie geuit, zeer zeker voor gerechtvaardigd. Alle hinderpalen voor Joodsche emigratie en kolonisatie moeten uit den weg worden geruimd en het Joodsche kolonisatiewerk moet door internationale rechtsverhoudingen de mogelijkheid van zijn ontwikkeling verzekerd zijn. Ik ben geen vriend van communistische kolonies, zooals zij in vroeger tijden ontstaan zijn, als middel om de sociale kwestie op te lossen. Maar de Joodsche kolonisatie in Palestina komt uit heel andere motieven voort – Zij wil de ontwrichte Joodsche massa arbeidsmogelijkheden bieden en wordt daarbij gesteund door sterke nationale drijfveeren. Het Joodsche Volk heeft recht op de verzekering van de vrijheid van kolonisatie. En daarom zij ons vredemanifest: 'de internationale waarborg voor de Joodsche kolonisatie in Palestina.'"

De tijden waren wel veranderd sinds de Nederlandse socialist "Joppe" Loopuit in de *Jonge Gids* van zijn mede-Jood Heijermans zijn anti-nationale beschouwingen ten beste had gegeven:

"Het politiek Zionisme der heeren Theodor Herzl en Max Nordau, neergelegd in het plan *Der Judenstaat* is zeer fin de siècle. Het is de belichaming der idéé, uitgesproken op het Zionisten-Congres te Bazel, dat het Zionisme er naar streeft een publiek-rechtelijk verzekerde woonplaats te verschaffen

aan diegenen onder de joden, die zich in hunne woonplaatsen niet assimileeren kunnen, of zich niet assimileeren willen.

Voor zoover met dit plan iets bereikt zal worden, zal het wel alleen zijn een woonplaats te vinden voor de *eerste* categorie Joden, de tweede zal wel zóó gering zijn in aantal, dat het de moeite niet zal loonen. Wel zeggen de geloovige Joden in het Paaschgebed o.a.: *'het volgend jaar wenschen wij in Jeruzalem te zijn'*, doch dit is maar voor den vorm, in het wezen der zaak ruilen zij de westersche beschaving, de westersche verkeersmiddelen niet gaarne met de ongemakken en de achterlijke civilisatie van het Oosten. Evenmin verlaten zij hunne gevestigde kantoren, bankzaken, groote winkels en den gezelligen effectenhoek, voor de problematische materiele voordeelen, die in dit thans nog Turksch gebied te behalen zijn. Zelfs niet voor de kapitalistische onderneming van Dr. Herzl!

Misschien zouden zij er de joodsche arbeiders gaarne heen wenschen, mits er voor hen anderen in plaats te krijgen waren, goedkoper en handelbaar tevens. Maar dat zit nog.

Dr. Herzl's 'Jodenstaat' is er natuurlijk een op zuiver kapitalistischen grondslag, gelijk dit van een voormalig redakteur der "Neue Freie Presse" niet anders is te verwachten.

De Joden zullen er moeten werken, natuurlijk, voor de "*Jewish Company*", een soort maatschappij op aandelen, die voor het kapitaal moet zorgen, benodigd voor landontginning en immigratie. '*De ondernemerswinst zal gulhartig worden begunstigd*,' zegt hieromtrent Dr. Herzl.

Deze "company" lijkt als een haar op zekere "company's", als die der "chartered" bijvoorbeeld. Er zullen nl. het eerst in het nieuwe land Joden arriveeren die geenerlei vak hebben geleerd. Voor deze, daar aan het werk gezet, geleid door de Joodsche "intelligenten" van welke "het jodendom", volgens den heer Herzl, "overproduktie" bezit, zal het Trucksysteem worden ingevoerd. Zij zullen arbeiden voor de "Jewish Company", die loon uitbetalen zal in eetwaren, om hen te behoeden tegen woeker: alzoo spreekt Mozes — Herzl!

De "Society of Jews", dat is de verpersoonlijking van den jodenstaat, de opperste leiding, de *gestor negotiorum*, zal der kolonie of den staat ook een grondwet geven, en, waar tegenstand daartegen bestaat, "zal de society dien breken" . . . alzoo sprak de Heer tot Mozes, neen! alzoo spreekt de voormalige redacteur van het Weener liberale blad tot de ongelukkige Joden!

Zoo zal in het toekomstige paradijs den joodschen arbeider 't leven gezellig gemaakt worden, met zeven-urigen arbeid in een oostersch klimaat, truck-systeem en absolutisme. Is het wonder, dat de joodsche arbeiders er hartelijk voor bedanken zullen?"

Met Troelstra ditmaal zijn wij wederom aangeland in het land der vaders, dat sedert 1918 had opgehouden Turks te zijn. Het regime van de absolute sultan Abdoel Hamid II had in Palestina een periode van wanbeheer en verwaarlozing betekend op schier ieder gebied. Dat Herzl in de jaren tussen 1897 en 1904 politiek geen voet aan de grond kreeg, was van te voren door bijna ieder bevroed. Dat de arbeid der Biluïem en hun opvolgers door de Turken werd gesaboteerd, sprak vanzelf. En *na* de dood van de grote leider zou het in ieder geval niet beter worden. Hoevele pogingen werden er – via neutrale mogendheden – wel gedaan om de Porte tot toegevendheid te bewegen inzake enig recht der Joden op hun oude vaderland! Nog onlangs troffen wij in het archief van het ministerie van buitenlandse zaken te 's-Gravenhage een tot nog toe onbekend ontwerp aan voor een petitie aan Z. M. den Sultan van Turkije (1905/6). Het was de Haagse zionist J. H. Kann (Herzls vriend en medewerker), die toen bemiddelde tussen de Zionistische wereldorganisatie en Buitenlandse Zaken. De bedoeling was deze petitie op de destijds aanstaande tweede Vredesconferentie ter sprake te brengen. Aan de officiële bescheiden zijn enkele nota's – in manuscript – toegevoegd, waaraan wij het volgende ontleen:

“Doel van het streven der leiders en aanhangers van het Zionisme is aan de Joden, het eenige volk op aarde dat geen grondgebied dus geen vaderland bezit, dit te verschaffen, opdat met ter tijd de Jood in den vreemde zooals de onderdanen van andere staten, de tusschenkomst en bescherming zal kunnen inroepen en genieten van een Joodsch staatswezen. Zij zien in Palestina het daarvoor door de geschiedenis en het wezen der dingen aangewezen land en wenschen dus de toestemming der Turksche Regeering te verkrijgen voor de vestiging met ter woon . . . van een onbeperkt aantal joodsche landverhuizers alsmede dat die Regeering aan de joodsche nederzettingen welke in dier voege zullen ontstaan, de mate van zelfbestuur zal toekennen die onmisbaar is voor het welslagen hunner onderneming. En inderdaad zoude de kans tot grooter welstand te geraken voor deze joodsche kolonisten uiterst gering zijn wanneer zij overgeleverd bleven aan de willekeur en de hebzucht der Turksche ambtenaren. . .”

Het haalde allemaal niet veel uit. Intussen groeide het kolonisatiewerk in Palestina tegen alle verdrukking in. De Zionistische wereldorganisatie had op het 8e congres – ook al in verband met de vredesconferentie, in 1907 te Den Haag bijeengeroepen – eindelijk de *practische* arbeid in Palestina centraal gesteld en besloten tot oprichting van een Palestina-bureau, dat in Jaffa onder leiding van Dr. Artur Ruppin aan de slag zou gaan. Hoezeer zelfs toen nog zuivere “politieke” zionisten daartegen gekant waren, moge blijken uit een uitspraak van Max Nordau, ook anno 1907, luidende:

“Eine Kolonisation ohne sichere Konzession ist ein Phantom, eine Luft-

arbeit von Luftmenschen. Sie gefährdet die offenen und loyalen Bestrebungen der politischen Zionisten."

Dat de nieuwe richting in het gelijk zou worden gesteld dankt het Joodse volk aan de mannen van de Tweede Alija. Er waren onder hen avonturiers, meelopers, deserteurs (die de Russisch-Japanse oorlog, 1904/5, wilden ontlopen), handelaars. Ben Goerion stelde veel later terecht vast dat nauwelijks een tiende in het land bleef. Maar zij die volhielden, bleken dan ook uit het beste hout gesneden: doodgewone mensen, "die hards", vol offervaardigheid jegens de zaak van het volk, dat zij wilden dienen. Ben Goerion zelf en Jitzchak ben Zwi behoorden tot deze arbeiderselite en hun namen zijn niet zozeer exemplair als wel karakteristiek!

De Tweede Alija heeft feitelijk de basis gelegd voor de toekomstige staat. De door haar ontplooiden activiteiten hielden zich in eerste instantie bezig met de vreedzame verovering van het land door de arbeid, die door de *Joden* moest worden verricht. Zij zelf moesten de handen letterlijk aan de ploeg slaan en het zwaartepunt niet laten vallen op het ge- en misbruik maken van de goedkopere Arabische werkkrachten. Alleen met de volledige inzet van de eigen persoonlijkheid en kracht zou het volk zijn moreel recht verwerven op eigen bodem.

"Zolang wij niet van schaamte vervuld worden bij de aanblik van ieder stuk grond in het land, dat wij reeds met zoveel moeite en inspanning verkregen hadden, en dat door vreemde handen wordt bewerkt, zolang wij dat niet voelen... zijn wij nog ver verwijderd van de nationale herleving."

Aldus de Palestijnse arbeids-ideoloog Ahron David Gordon (1856-1922), de schepper van het begrip "Am-adam", het in zijn mensentype vernieuwde volk, dat in zijn relatie tot andere volkeren zich – gelijk een mens tot zijn naaste – alleen laat leiden door zedelijke postulaten. In het denken van A. D. Gordon groeide de arbeid aldus tot een kosmisch begrip, dat de mens niet alleen verbindt met het grote Al maar vóór alles met de bodem van het eigen land en wel zo intensief, dat alleen daardoor het volk in zijn land wortel kan schieten.

"Ein Volk, das ganz von der Natur losgerissen ist, das jahrtausendlang in Mauern eingesperrt war; ein Volk, das an alle Arten des Lebens gewöhnt war, nur nicht an eine natürliche, an ein Leben der Arbeit aus sich heraus und für sich, kann nicht ohne Anspannung seiner ganzen Willenskraft wieder ein lebendiges, natürliches, arbeitendes Volk werden. Uns fehlt das Wesentliche: die Arbeit, nicht die aus Zwang, sondern die, mit der sich der Mensch organisch und natürlich verbunden fühlt, und durch die das Volk mit seinem Boden und in seiner in Boden und Arbeit wurzelnden Kultur verwachsen ist. Zwar arbeiten auch bei anderen Völkern nicht alle, auch bei ihnen gibt es viele, die die Arbeit verschmähen und

sich Wege suchen, um durch anderer Arbeit zu leben, aber ein lebendiges Volk entfaltet seine Tätigkeit auf natürliche Weise; seine Arbeit gehört zu seinen organischen Funktionen und wird organisch geleistet. Ein lebendiges Volk hat stets eine grose Mehrzahl von Menschen, denen die Arbeit zweite Natur ist. Nicht so ist es bei uns. Wir verschmähen alle die Arbeit, und auch die Arbeitenden arbeiten nur aus Zwang und in der steten Hoffnung, sich ihr mit der Zeit zu entziehen, um ein "gutes Leben" zu führen. Wir dürfen uns nicht selbst täuschen, wir müssen mit offenen Augen sehen, wie schlecht es mit uns in dieser Hinsicht bestellt ist, wie sehr die Arbeit unserem Geiste in individueller und nationaler Beziehung fremd geworden ist. Charakteristisch genug ist der Satz: 'Solange Jisrael den Willen Gottes tut, arbeiten andere für es.' Das ist nicht bloz ein Wort. Dieser Gedanke ist – bewusst oder unbewusst – in uns zu einem instinktiven Gefühl, einer zweiten Natur geworden."

A. D. Gordon was een "bezetene". "Leben oder Tot – ein Drittes gibt es nicht...", aldus een simpele dagboekantekening van deze geestelijke vader van de beweging, der chaloetsiem, (de Palestina-pioniers), die vooral door zijn *Briefe aus Palästina* invloed oefende op de Joodse jeugd in West- en Centraal-Europa. Hij stierf in 1922 in Daganja, in Galilea, de eerste collectieve kolonie, in 1908 gesticht. Toen was het Palestinabureau nog nauwelijks in actie gekomen. Van een jaar later dateert de Haschomer (= de Wachter), die de gedachte realiseerde van een gedisciplineerde organisatie van zelfverdediging. Haar program, aangenomen op een algemene vergadering op de laatste dag van het Pesachfeest 1908, luidt kort en krachtig:

"Das Ziel, die Mittel, die Organisation.

1. bei uns jüdische Wächter zu erziehen, die zur Ausübung des Wachtdienstes fähig sind.
2. die Bedingungen für den Unterricht im Reiten, Waffengebrauch, Turnen usw. zu schaffen.
3. zwei Kassen zu gründen *a* für den Erwerb von Wachtausrüstung, *b* für die Kautionen."

In datzelfde jaar ook werd op het duinzand bij Jaffa de eerste spade in de grond gestoken voor een Joodse stad, die de naam zou dragen: Tel Aviv, dat betekent "lentehoevel" (zie Ezechiël 3:15). Onder deze naam had Nachum Sokolov Herzls Palestina-roman *Alt-Neuland* in het Hebreeuws vertaald. Ook de jonge stedelijke nederzetting kwam tot stand met financiële hulp van het Joods Nationaal Fonds. Tussen de 60 huizen van middenstanders bevond zich het Hebreeuwse Gymnasium Herzlia (dat in 1905 te Jaffa werd gesticht en in 1909 in de nieuwe stad werd overgeplant). Zo komen wij tot het jonge Palestijnse schoolwezen, dat eveneens

in deze jaren werd gestabiliseerd en dat in dit stadium nog moest vechten om de rechten van de oude Taal, het Hebreeuws. Latente spanningen op dit punt ontladden zich (in 1913) bij de vestiging van het Technicum te Haifa, waarvan de bouw in 1912 was begonnen. Strijd en overwinning op dit essentiële cultuurgebied stimuleerden tot de uiterste nationale concentratie. Er groeide optimisme en vertrouwen; men voelde, tastbaar bijna, dat men ging slagen. Van jaar tot jaar stegen bovendien – mede als gevolg van het vervallen der wettelijke beperkingen – de Joodse immigratiecijfers, die voor het eerste halfjaar van 1914 een record van 6000 bereikten. Maar toen dit halfjaar voorbij was, brak *de* oorlog uit. Ook in het Midden-Oosten, waar Turkije ging vechten aan de zijde der Centralen.

Voor de Jisjoew – de Palestijns-Joodse gemeenschap – betekende dit in eerste instantie, dat het contact met de buitenwereld was verbroken. Maar dat zou op zichzelf stimulerend kunnen werken op de innerlijke consolidatie van een groep, die tussen 1908 en 1914 toch al op weg was zich naar een eigen, zelfstandig patroon te evolueren. Er rezen daarbij echter terstond problemen waarmede men van te voren wel moeilijk rekening had kunnen houden. Zo waren vele Palestijnse Joden nog altijd onderdanen van vreemde mogendheden; zij moesten het land verlaten. Anderen (hun aantal was veel groter!) hadden op het laatste moment het Ottomaanse burgerschap aangenomen, met alle gevolgen van dien, als het wegvallen van de steun, die zij voordien – via consulaten – nog steeds hadden ontvangen; en als die veel noodlottiger consequentie: het moeten dienen in dat vreselijke Turkse leger. Bovendien moesten later de doortrekkende troepen – na de nederlagen aan het Suezkanaal toch al in een desolate structuur – in Palestina van al datgene worden voorzien (voedsel en materieel) wat voor de burgerbevolking heette bestemd te zijn. Met tenslotte de daaruit voortkomende epidemieën, die een – door hongersnood en ellende toch al uiterst kwetsbare – zionistische bevolking bedreigden met een ondergang, die in wezen ook het doel was van de militaire opperbevelhebber Djemal Pascha. Met Armeniërs en Joden zouden korte metten worden gemaakt. Een dieptepunt bereikte dit alles in 1917, toen de Engelsen reeds voor de poorten stonden van het Heilige Land.

Al eerder was de strijd tussen Centralen en Geallieerden ook naar dit Midden-Oosten verplaatst. Naarmate het bijna ieder duidelijk werd dat het Westfront bevroren was en voorlopig zou blijven, ontstonden over het verdere verloop van de oorlog twee theorieën. Tot degenen die hun aandacht naar het Oosten wilden verplaatsen (de zogenaamde “Oosterlingen”) behoorden Lloyd George en Winston Churchill, welke laatste staatsman terecht van oordeel was, dat eerst dan aan een offensief in het Wes-

ten mocht worden gedacht, als men over volstrekt nieuwe wapens zou kunnen beschikken.

Toen reeds waren de Geallieerden in gedachten bezig met het verdelen van het Ottomaanse Rijk, waarvan de val werd voorzien. Toen ook traden reeds belangentegenstellingen aan de dag over die verdeling, dus nog vóórdat de beer geschoten was. Het Turkse Rijk zou in invloedssferen worden verdeeld, als gevolg waarvan Arabië, *Palestina* en Irak aan Engeland zouden komen – Syrië aan Frankrijk – Armenië (waarvan de bevolking voor een belangrijk deel door de Turken zou worden uitgeroeid) en Koerdistan aan Rusland, toen nog czaristisch.

Men kan slechts vermoeden wat het nabije Oosten aan strijd is bespaard gebleven door de later – in 1917 – uitbrekende Russische Revolutie!

Intussen was in 1916 een Britse aanval in Irak door de Turken afgeslagen. Destijds was echter de interne verbroekeling al in volle gang. Het waren *de* dagen van de beroemde T. E. Lawrence (1888-1935) “of Arabia”, die al lang doende was de Arabieren los te weken en hen voor te bereiden op eigen nationaal Reveil. Hij organiseerde hun revoltes en bracht hen onder één leiding. Zijn operaties eindigden in oktober 1918 met de verovering van Damascus. In een iets later stadium (1919) zou hij als lid van de Arabische delegatie ter vredesconferentie aanwezig zijn te Parijs, waar hij aan zijn *Seven Pillars of Wisdom* begon. Nog leek het mogelijk het Arabische en het Joodse streven met elkander in evenwicht te brengen.

“De voornaamste twee takken van de Semietische volkerenfamilie, de Arabieren en de Joden, begrijpen elkaar en ik hoop dat op de vredesconferentie elk van beide volken de verwerkelijking van zijn aspiraties duidelijk bevorderd zal zien. De Arabieren zijn niet jaloers op de Joden en willen hun een eerlijke kans geven. Wederzijds begrip voor elkaars streven zal onmiddellijk zelfs het laatste spoor doen verdwijnen van de vroegere bitterheid, die trouwens reeds vóór de oorlog nagenoeg verdwenen was ten gevolge van het werk van het nationalistische Arabische Geheime Revolutionaire Comité.”

Aldus op 12 december 1918 de zoon van Hussein, Prins Feisal, de latere koning van Irak, in *The Times*.

Maar wij zijn nu al ongemerkt op de feiten vooruitgelopen; dus terug naar de Britse troepen, die in 1917 gingen doorstoten, gesteund door Arabische troepen én door het Joodse Legioen van Wladimir Jabotinsky, dat na transportdiensten te hebben verricht al gauw werd ingezet aan het Turkse front. Na de mislukking van Gallipoli werd het Legioen aanvankelijk naar Egypte overgebracht, waar de jonge soldaten contact kregen met hun gemobiliseerde collega's uit Palestina, die in zelfstandige bataljons

hadden meegevochten met de Engelsen, onder de voorwaarde dat hun troepen slechts in Palestina zouden worden ingezet. In dit Egypte, waar de oude Pharaos het volk eens hadden onderdrukt, ontstond een strijdbare mentaliteit, nog extra beïnvloed door figuren als Ben Goerion en Ben Zwi, die inmiddels als vrijwilligers uit de Verenigde Staten waren weergekeerd. Maar hun discussies golden niet strijd alleen. Het herboren volk wilde vechten voor een eigen land, met een eigen cultuur en een eigen taal. Was het al zover? Bijna! Zo scheen het althans in die periode, waarover een sfeer hing, behorende bij de komst der Masjieach. "Heden, zo gij zijn stem slechts wilt horen" (Ps. 95:7).

Nadat de Turkse aanvallen op het Suezkanaal definitief waren mislukt, zette Allenby tegen het eind van dat jaar zijn beslissende aanval op Palestina in en met succes. Op 8 december 1917 hield de Britse generaal zijn intocht in de Heilige Stad. Te voet. Dacht hij – de sentimentele Engelsman – soms aan de weigering van Godfried van Bouillon ter plaatse een koningskroon te dragen, waar Christus met doornen tevreden moest zijn?

Het was juist Chanoeka, het feest der Maccabeeën, die hier vele eeuwen geleden pal hadden gestaan voor de eer van het Joodse volk. Er konden zonder enige moeite meer reminiscenties worden opgeraapt van de keien dezer bewogen stad. Maar er was behoefte aan nuchterheid! In februari 1918 volgde onder kolonel Pattersons leiding het eerste bataljon van het eigen legioen. Geestdriftige verzoeken aan de Jisjoew tot toetreding waren het onmiddellijke gevolg. Duizenden traden toe en vochten mee om het beslissende offensief, dat in september ook Noord-Palestina aan de Turken onttrok, tot een daverend succes te maken. Het Joodse volk was zelf zijn aanspraken op het land kracht gaan bijzetten! En dat gaf de burger moed.

Het was nauwelijks 20 jaar geleden dat binnen het kader van de Duitse "Drang nach dem Osten" Wilhelm II Jeruzalem was binnengetrokken – *bij* uiteraard hoog te paard. Zelfs was aan de Jaffapoort een aparte ingang gemaakt, opdat de trotse keizer niet behoefde af te stappen. Toen nog dachten de zionisten en hun voorman Herzl aan *Duitse* steun voor hun Joodse plannen!

Op de 2e november van het jaar 1898 richtte Herzl tot de Hohenzollern een rede, die aldus begon:

*"Ew. Kaiserliche und Königliche Majestät!
Allernädigster Kaiser und Herr!"*

Eine Abordnung von Söhnen Israels naht sich in tiefster Ehrfurcht dem deutschen Kaiser im Lande, welches das unserer Väter war (und uns nicht mehr gehört). Durch keinen geltenden Besitztitel sind wir mit diesem heiligen Boden verknüpft. Viele Geschlechter sind gekommen und ge-

gangen, seit diese Erde jüdisch war. Spricht man davon, so ist es nur noch wie von einem Traum aus sehr alten Tagen. Aber der Traum lebt noch, lebt in vielen hunderttausend Herzen; er war und ist ein wundervoller Trost in gar manchen schmerzreichen Stunden unseres (armen) Volkes. (Immer, wenn Feinde uns mit Anklagen und Verfolgungen bedrängen, wenn man uns das biszchen Recht zum Leben nicht gönnen wollte, wenn man uns ausschaltete aus der Gesellschaft unserer Mitbürger, deren Schicksale treu zu teilen wir doch immer bereit waren – stieg der Gedanke an Zion in unserem gepreszten Gemüt auf.) Es ist etwas Ewiges in diesem Gedanken, der seine Formen freilich mit den Menschen, mit den Einrichtungen, mit den Zeiten mannigfach gewandelt hat.

Die zionistische Bewegung vom heutigen Tage ist denn auch eine völlig moderne. Sie knüpft an die Zustände und Bedingungen des gegenwärtigen Lebens an, und will aus den Möglichkeiten unserer Zeit heraus die Judenfrage lösen. Ja, wir glauben, dass es jetzt endlich gelingen kann, weil die Menschheit so reich geworden ist an Verkehrsmitteln und technischen Errungenschaften. Unternehmungen, die noch vor einem halben Jahrhundert phantastisch ausgesehen hätten, sind heute Alltäglichkeit. Dampf und Elektrizität haben das Antlitz der Erde verändert. Es sind daraus auch Konsequenzen der Menschlichkeit zu ziehen.

(Wir haben vor allem das Volksbewusstsein unserer verstreuten Brüder aufgeweckt. Auf den Kongressen zu Basel wurde das Programm unserer Bewegung vor aller Welt formuliert. Es lautet: Schaffung einer öffentlich-rechtlich gesicherten Heimstätte für das jüdische Volk.)

Da ist das Land unserer Väter, das sich für eine Kolonisierung und Kultivierung eignet. Ew. Majestät haben das Land gesehen. Es schreit nach Menschen, die er bebauen sollen. Und wir haben unter unseren Brüdern ein schreckliches Proletariat. Diese Menschen schreien nach einem Lande, das sie bebauen wollen. Nun möchten wir aus den zwei Notständen – des Landes und des Volkes – durch die planvolle Verbindung beider eine neue Wohlfahrt schaffen. Für so gut halten wir diese Sache, für so wert einer Teilnahme der Grozmütigsten, dass wir Ew. Kaiserliche Majestät um Ihre hohe Hilfe zu dem Werke bitten."

Zo smeeke in 1898 een machteloze ziener om een staat – die nog moest ontstaan – tot een machtige keizer, die al bijna balling was in september 1918, toen Herzls droom werkelijkheid scheen te gaan worden. Ook binnen het kader der internationaal-politieke verhoudingen. Het was immers in die historische dagen van 1917/18 dat de interne politieke arbeid der zionistische organisatie tot concrete resultaten zou geraken. Dat Engeland het bestuur over het Heilige Land zou gaan aanvaarden scheen van meer dan incidentele betekenis. Dat het binnentreden van dit Impe-

rium zeer gevaarlijke perspectieven bood, zagen diegenen, die de ingewikkelde problemen van dit Midden-Oosten van meer nabij hadden leren kennen. En vooral zij, die wisten of "ahnden" wat achter de muren der geheime diplomatie vóór (en na) 1917 ook met Arabieren was bekonkeld. Maar in elk geval stond *dit* vast: met Engeland kon over politiek worden gesproken op het niveau dat de zionisten altijd hadden nagestreefd. En – waarvoor een deel van het Joodse volk had gevreesd. Want zou een officiële erkenning van de natie de Joden der diaspora niet gevaarlijk dicht kunnen brengen bij de aanvankelijke status van vóór de Emancipatie? Een status, die zo dikwijls – ook daarna nog – als het argument bij uitstek *tegen* de gelijkstelling was gehanteerd?

In zijn autobiografie heeft Chaim Weizmann over deze "vijand binnen de poorten" opmerkelijke mededelingen gedaan. Het was een handjevol Britse Joden uit de hoogste standen, dat een oppositie voorbereidde op hetzelfde moment dat vanwege de Britse Regering vergaande stappen konden worden verwacht inzake de positie van Palestina als Joods vaderland.

"Ik wist – aldus Weizmann – dat er actie kon worden verwacht. Op 20 mei werd er in Londen een bijzondere conferentie gehouden van afgevaardigden van alle zionistische afdelingen in Groot-Brittannië. Ik was sedert ongeveer een jaar president van de zionistische federatie, en in mijn openingsrede sprak ik tot de vergadering een woord van waarschuwing tegen de komende aanval. Wij waren reeds zo ver gevorderd op de weg van erkenning, dat ik kon spreken van de gevaren, die met succes gepaard plegen te gaan.

Ik zei: 'Men leest gedurig in de pers en men hoort van vrienden, zowel Joodse als niet-Joodse, dat het streven van de zionistische beweging is, onmiddellijk een Joodse staat in Palestina te stichten. Onze Amerikaanse vrienden zijn nog verder gegaan en hebben zelfs de vorm van de staat bepaald, door een Joodse republiek te bepleiten. Hoewel wij al deze uitingen van harte verwelkomen als een onmiskenbaar getuigenis van de Joodse nationale wil, kunnen wij ze niet als voorzichtige staatkunde bestempelen... Staten moeten langzaam, geleidelijk, systematisch en geduldig worden opgebouwd.'

In die tijd had de hele wereld – en de Joden meer dan wie ook – de schok ondergaan van de omverwerping van het czaristische bewind in Rusland en de vestiging van het liberale Kerenski-regime. Ook dit vormde in zekere zin een gevaar. 'Sommigen van ons – sommige van onze vrienden zelfs en speciaal sommige van onze tegenstanders,' zo zei ik tot de vergadering, 'zijn zeer snel met het maken van gevolgtrekkingen omtrent de positie van de zionistische beweging na de Russische revolutie. Zij

De schilder Max Liebermann werd tijdens zijn herhaalde bezoeken aan Nederland, bij voortdurend gegrepen door het schilderachtige leven in de nu verdwenen Jodenhoek van Amsterdam. *Wallraf-Richartz Museum, Keulen*

Deportatie van Nederlandse Joden tijdens de Bezetting 1940/45.

zeggen dat nu de grote drijfkracht aan de zionistische beweging is ontvallen. De Russische Joden zijn vrij, zij hebben geen toevluchtsoord buiten Rusland – ergens in Palestina – nodig. Niets is zo oppervlakkig, niets is zo onjuist als deze bewering. Het lijden van de Russische Joden is nooit de oorzaak van het zionisme geweest. De wezenlijke oorzaak van het zionisme was en is het onuitroeibare verlangen van de Joden naar een eigen huis, een nationaal centrum, een nationaal tehuis met een nationaal Joods leven. En dit verlangen is nu sterker dan ooit. Een sterk en vrij Russisch Jodendom zal het streven van de zionistische organisatie meer dan ooit op prijs stellen.'

Ik sprak de eenvoudige waarheid. De grote uitbarsting van geestdrift waarmee de Balfour-verklaring in Rusland werd ontvangen, de grote herleving van de zionistische beweging, voor zij door het bolsjewistische regime werd onderdrukt, was een hartverheffend bewijs van de Joodse levenswil. Maar wat mij het zwaarst op het hart lag, reserveerde ik voor het eind van mijn rede: 'Het is een uitermate vernederend feit, dat wij in dit grote uur niet eensgezind naast elkaar staan. Maar dit is niet de schuld van onze tegenstanders. Het moet worden geweten aan onze levensvoorwaarden in de verstrooiing. Deze hebben in het Jodendom een kloof teweeggebracht, die zelfs in een tijd als deze moeilijk kan worden overbrugd. Het is ongelukkig dat er nog een kleine minderheid bestaat, die het bestaan zelf van de Joden als natie betwist. Maar er behoeft om deze reden geen bezorgdheid te ontstaan, want ik aarzel niet te zeggen, dat indien het tot een volksstemming komt, er geen twijfel kan zijn aan welke zijde men de meerderheid der Joden zal kunnen vinden. En ik waarschuw u dat een dergelijk onderzoek moet komen – eerder misschien dan wij denken... Wij willen de wereld niet het schouwspel van een broederstrijd bieden. Wij zijn door te veel vijanden omringd om ons deze weelde te kunnen veroorloven. Maar wij waarschuwen hen, die een open breuk willen forceren, dat zij ons gereed zullen vinden eendrachtig de zaak te verdedigen, die ons heilig is. Wij zullen niemand toestaan, ons in het vervullen van onze zware taak te dwarsbomen en wij zeggen tot al onze tegenstanders: "Handen af van de zionistische beweging!"'

Psychologisch plaatst dit fragment ons midden in de problematiek dier dagen – naar binnen en naar buiten. De maanden die nu volgden, bleken van een grotere draagwijdte nog dan iemand toen kon of zelfs durfde vermoeden. Moderne onderzoekingen hebben dat alles minutieus geanalyseerd; in dit beknopte overzicht kan alleen op hoofdzaken gewezen worden. De strijd om de formulering der optimale verlangens (de erkenning van Palestina als het Nationaal Tehuis van het Joodse Volk) werd in principe verloren, maar uit de bus kwam zoveel, dat de garde van de jaren

negentig terecht ontroerd was. Misschien heeft Weizmann de stemmingen van dit moment wel het best onder woorden gebracht toen hij schreef:

"Op 2 november, na een slotbespreking in het oorlogskabinet, schreef Balfour de vermaarde brief, die bekend staat als de Balfourverklaring. Hij was gericht tot Lord Rothschild. In een vroeger gesprek had Balfour mij gevraagd, tot wie de komende verklaring moest worden gericht. Ik gaf aan Lord Rothschild de voorkeur boven mijzelf, ofschoon ik president van de Engelse Zionistische Federatie was. De tekst luidde:

Zijner Majesteits Regering is de oprichting van een Nationaal Tehuis voor het Joodse volk in Palestina gunstig gezind en zal naar vermogen de bereiking van dit doel vergemakkelijken, waarbij duidelijk te verstaan zij gegeven, dat er niets zal worden gedaan dat inbreuk zou kunnen maken op de burgerlijke en godsdienstige rechten van de bestaande niet-Joodse gemeenschappen in Palestina of op de rechten en de staatkundige positie, die door Joden in enig ander land worden genoten.

Terwijl het kabinet bijeen was om de definitieve tekst goed te keuren, wachtte ik buiten, deze keer binnen het bereik van de vergadering. Sykes bracht mij het document met de uitroep: 'Dr. Weizmann, het is een jongen!'

Nu, ik mocht de jongen in het begin niet. Hij was niet degene, die ik had verwacht. Maar ik wist dat dit een grote gebeurtenis was. Ik telefoneerde met mijn vrouw en ging Achad Haâm opzoeken.

Er was een nieuw hoofdstuk voor ons begonnen vol nieuwe moeilijkheden, maar niet zonder grote momenten."

Inderdaad begint in 1917 een nieuw hoofdstuk in de geschiedenis der Joden, als we ons maar realiseren dat met de Balfour-declaratie voorlopig slechts *nieuwe moeilijkheden* aan de horizon verschenen. De hoop dat nu – met de steun van het almachtige Engeland – eindelijk de poorten van Palestina zouden worden geopend en de Kibboets Galoejot (“verzameling der ballingen van de vier hoeken der aarde”) een aanvang zou nemen, bleek een illusie. Daar dienden zich reeds spoedig de moeilijkheden met de Arabieren aan en de daaruit resulterende immigratiebelemmeringen. Dat het de Mandataris niet gemakkelijk zou vallen te laveren tussen Israël en Ismaël zou in een lange, trieste ontwikkeling worden bewezen.

Mandataris, want Palestina viel onder het begrip Mandaat, een terminus technicus door het Volkenbondshandvest gegeven aan een voogdij, die krachtens art. 22 van dit handvest, onder oppertoezicht van de Volkenbond, door verschillende geallieerde staten werd uitgeoefend over de voormalige Duitse koloniën en de niet-Turkse delen van het voormalige Ottomaanse Rijk. De verdeling geschiedde op de conferentie van San Remo (1920). Men onderscheidde drie categorieën. Het A-Mandaat (als hoedanig Palestina gold) hield in dat de onafhankelijkheid van het gebied als zodanig wel werd erkend, maar dat het nochtans geacht werd tijdelijk bij het besturen vreemde adviezen en hulp (i.c. van de Mandataris) niet te kunnen ontberen.

San Remo 1920! In de afgelopen drie jaren was er heel wat gedokterd aan die desolate wereld, die naar Jeremia's woord hunkerde naar “Vrede, vrede –; doch er is geen vrede...”. Wat moest Versailles 1919 – wat moesten al die andere conferenties brengen? In zijn uitstekende biografie van Lawrence geeft Anthony Nutting ergens een levendige kijk op het onontwarbare kluwen moeilijkheden, waarin de geallieerden zichzelf hadden gemanoeuvreed.

“De verlegenheid waarin de Britse regering verkeerde, was een directe maatstaf voor de tegenstrijdige overeenkomsten, beloften en toezeggingen waarvoor zij en de gehele conferentie stonden. Daar was, allereerst, de Britse toezegging in 1915 aan de Grote Sheriff gedaan, waarbij Engeland zich verbond de Arabische onafhankelijkheid te erkennen als Hoessein tegen de Turken in opstand kwam. Daar was, ten tweede, het Sykes-Picot accoord van 1916, dat voorzag in de instelling van Arabische staten in

Syrië en Mesopotamië binnen de Franse, Engelse en Russische invloedssferen. De Russen hadden gelukkig hun rechten in dit opzicht verbeurd door hun revolutie en hun afzonderlijk gesloten vrede met Duitsland, maar niets wees erop, dat de Fransen ook maar een greintje minder vastbesloten waren om te pakken wat hun beloofd was. De Franse aanspraak op Syrië, ten dele gebaseerd op regelrecht imperialisme en ten dele op het feit dat de Fransen zichzelf beschouwden als de historische beschermers van het christelijke geloof en zijn aanhangers in de Arabische wereld, was iets, dat geen enkele Franse regering op dat moment zou kunnen laten schieten zonder fatale politieke gevolgen. Daar was, in de derde plaats, de Balfour-verklaring van 1917, die de Joden na de oorlog een nationaal thuis beloofde in Palestina. Daar was, ten vierde, de verklaring van de Britse Hoge Commissaris in Caïro in juni 1918 'dat de Arabische gebieden die bevrijd werden door militaire actie van hun bewoners, volkomen onafhankelijk zouden zijn. Daar was, ten vijfde, een Anglo-Franse verklaring, uitgegeven in november 1918 na de val van Damascus, waarbij de Arabieren van Syrië en Mesopotamië beloofd werd 'begunstiging van inheemse regeringen en garantie van normale, ongehinderde functionering van regeringen, door de bevolking zelf gekozen'. Boven dit alles uit waren er dan nog de Veertien Punten van Wilson, met de plechtige verklaring dat het zelfbeschikkingsrecht der volkeren de basis zou zijn voor alle toekomstige verdragen, een belofte die in de Arabische wereld grote verwachtingen had gewekt – zoals dan ook duidelijk de bedoeling was geweest."

Op 10 augustus 1920 was te Sèvres de vrede met de Turken gesloten. Het Ottomaanse Rijk werd op de diplomatieke snijtafel gelegd en van alle niet-Turkse gebieden beroofd. Dat hiermee niet één oud vraagstuk uit de wereld werd geholpen, maar wel talloze nieuwe zouden ontstaan, was zonneklaar. De weg was gebaad voor de nu openlijke strijd tussen Arabieren en Joden, die aanvankelijk – ondanks latente conflictstof – niet was ontbrand. Wat hadden de utopistische denkbeelden van mannen als Herzl eigenlijk de facto betekend? Na 1918 werd het menens! Het Joodse volk zou op grond van de Balfour-declaratie zijn rechten gaan opeisen – het was de hoogste tijd.

Want – en we wenden ons tot de diaspora – de Wereldoorlog had gruwelijk huisgehouden onder de Joodse massa's van Oost-Europa en de "Vredes" hadden het getij niet doen keren. Een "Alfabetische lijst van de Pogroms in Polen" (november 1918 – juni 1919), samengesteld door M. Lieber, vermeldt in 14 dichtbedrukte bladzijden tientallen en nog eens tientallen Jodenvervolgingen. En Polen stond in dit opzicht *niet* alleen!

Overal in Oost-Europa, vooral ook in Rusland, stak het antisemitisme de kop (weer) op. Dat de Poolse soldaten de nationale onafhankelijkheid van hun land met anti-Joodse excessen vierden, vormde nog een extra teken aan de wand. Alle losgemaakte nationalistische hartstochten (vooral de gekwetste) konden zich in deze Midden- en Oosteuropese baaierd gemakkelijk tegen de toch al geteisterde Joodse minderheden ontladen. En wat voor voordelen bracht de Joden in de Middeneuropese nationaliteiten-chaos het streven naar eigen, nationale minderheidsrechten? Dit – in feite afzien van de Emancipatie – hielp al even weinig tegen het antisemitisme als in meer naar het westen liggende landen die theoretische gelijkstelling zelve had vermocht.

Dit bewees Duitsland, waar door velen het verliezen van de oorlog aan de Joden werd geweten. Niet alleen door alleruiterste reactionairen als de Nationaal-Socialisten (Simon Dubnow signaleert Hitler reeds in zijn *Weltgeschichte des jüdischen Volkes* van 1929, X, 542) – die in hun eerste opkomst waren –, maar ook door de conservatieve Deutschnationalen en de met hen gemene zaak makende Wehrbünde als de Stahlhelm.

Tegen deze achtergrond verkrijgt de actie van mannen als Weizmann en Nachum Sokolov voor de officiële erkenning van het recht van het Joodse volk op Palestina – ook in de Vredesverdragen van de jaren 1919 – het juiste reliëf. De Balfour-declaratie moest internationaal worden gesanctioneerd. En toen het dan eindelijk zover was, juichten de Joden, die het Reuterbericht uit Londen lazen (gedateerd 25 april, 6 uur 15 's middags):

“De vredesconferentie – te San Remo – heeft besloten de Balfour-verklaring in het vredesverdrag op te nemen, waarin bepaald wordt dat Palestina het nationale tehuis der Joden zal worden, rekening houdend met de rechten der Arabische bevolking. De Opperste Raad heeft aan Groot-Brittannië het mandaat voor Palestina gegeven, terwijl Frankrijk en Engeland de grenzen onderling zullen regelen.

Verder werd besloten dat het statuut dat Groot-Brittannië voor Palestina moet uitwerken bepalingen zal bevatten omtrent de oprichting van het nationaal tehuis overeenkomstig de Balfour-verklaring. De bescherming van de religieuze genootschappen, vroeger aan Frankrijk toevertrouwd, zal in de toekomst door de betreffende consulaten worden uitgeoefend. De kwestie van de bewaking der heilige plaatsen zal binnenkort geregeld worden. De orde der Franciscaners heeft verzocht dat een speciale commissie zal worden ingesteld om haar aangelegenheden te onderzoeken.”

Adolf Böhm, de geschiedschrijver van de Zionistische Beweging, voegt eraan toe:

“Die Balfour-Deklaration, seine eigentliche magna charta, war in der

Kriegszeit gegeven worden. ...Nach Beendigung des Krieges war das Volk lange von der Ungewisheit gequält gewesen, ob die Balfour-Deklaration auch endgültig durchgesetzt werden würde. Die Entscheidung von San Remo löste daher eine ungeheure Spannung: für einen Augenblick konnte das in so viele Teile zerrissene, aus tausend Wunden blutende jüdische Volk merken, dass es durch ein gemeinsames Schicksal verbunden sei. Das Manifest, das die zionistische Exekutive an das jüdische Volk richtete, führte eine ernste und würdige Sprache. Das älteste nationale Unrecht, – so heisst es darin – ist wieder gutgemacht worden: 'Der jüdische Genius wird, dem Mutterboden wiedergegeben, die grossen Traditionen der jüdischen Propheten erneuern.'

Einen derartigen Moment, selten im Leben eines jeden Volkes, hatte das jüdische Volk im Laufe seiner Diasporageschichte noch nicht erlebt. Doch die Entscheidung von San Remo war kein Akt der Selbstbefreiung des Volkes, noch war ihr die Wende in seiner Geschichte zu danken – diese war schon von der Balfour-Deklaration herbeigeführt worden. Deshalb ist die San Remo-Entscheidung als ein rein formeller Staatsakt von den Juden nicht wie der 2. November, der Tag der Erlassung der Deklaration, weiter gefeiert worden. Für die politische Geschichte der Juden aber bedeutete jene Entscheidung, dass der Rahmen geschaffen worden war, innerhalb dessen ihnen eine, wenn auch nicht unbegrenzte, Chance gegeben wurde, durch schöpferische Leistungen entscheidenden Einfluss auf ihr Schicksal zu nehmen. Lloyd Georges Wort vom "Start" trifft zu."

Dat enige weken tevoren het eerste Arabische pogrom (4-6 april 1920) was losgebarsten, maakte de stemming nog geladener. Dit waren weken van een ongebreidelde krachtexplosie. De chaloetsiem grepen hun rijpe kans! Hadden de jaren tussen 1917 en 1920 de uiterlijke staatkundige consolidatie gebracht, die tussen 1920 en 1924 zouden leiden tot een innerlijke revolutie, die vroegere zionisten voor onmogelijk hadden gehouden. Om van de niet- en anti-zionisten maar te zwijgen!

Ook de papieren ontwikkeling ging haar onzekere, ingewikkelde en niet tot ieders verbeelding sprekende gang. Taaie feiten vragen onze aandacht. Juli 1922 door de Volkenbond geratificeerd, trad het Mandaat eerst twee jaar later (september 1924) in werking. Zijn speciale bepalingen, betrekking hebbende op de status van het *Jewish National Home*, bleken even zovele problemen in het vlak der zwakke Joodse "buitenlandse" politiek. Wel werd in de preambule de globale inhoud van de Balfour-declaratie erkend, maar hoeveel betekende dat feitelijk in een Britse Midden-Oosten-politiek, die op alle wijzen – zoals toen eerst recht bleek – de Arabieren wilde ontzien? Het Mandaat erkende de Zionistische Beweging, zij het niet zonder enige formele restrictie, als "the

Jewish Agency". Er wordt echter met zoveel woorden aan toegevoegd dat de Wereldorganisatie in overleg met het Britse Bewind alle Joden – ook de niet-nationale – dient aan te trekken bij de herbouw van Palestina. Hieruit resulteerde uiteindelijk "the Jewish Agency for Palestine", die eerst in augustus 1929 zou worden geïnstalleerd.

Diverse Witboeken (van juni 1922, november 1923) hielden zich in deze jaren bezig met de vraagstukken van een land, waarop naast de Arabieren nu ook de Christenen rechten deden gelden. Enkele hooggestemde pogingen (omstreeks 1919) om Joden en Arabieren tot elkander te brengen (Feisals beroemde brief van 3 maart 1919 aan Professor Felix Frankfurter, Amerikaans lid van de zionistische Wereldorganisatie ter Vredesconferentie) leidden niet tot praktische resultaten. Wie geloofde ook in de inhoud van het onlangs weer te Londen opgediepte epistel, n.b. in het handschrift van Lawrence:

"We Arabs... look with the deepest sympathy on the Zionist movement."

April '20 bracht de ontgoocheling. In mei 1921 schudden nieuwe Arabische pogroms voor zover nog nodig de Joden weder wakker. Engeland zag zich geplaatst tegenover een ingewikkelde structuur, die sedertdien de aandacht van heel de wereld zou trekken. De inmiddels gearriveerde Joodse High Commissioner Sir Herbert Samuel en zijn ambtenarenapparaat werden ter plaatse geconfronteerd met keiharde politieke feiten. Maar dat alles raakte slechts de buitenkant. De essentiële vraag, reeds in het begin van 1920 gesteld, luidde: Hoe zouden de jonge Palestijnse Joden op dit alles reageren? Had de nationale idee van Theodor Herzl in ruim 20 jaren een nieuw geslacht geschapen? Of – om nogmaals Jacob Israël de Haan te citeren –

*"Of zullen wij van den volkenkamp leeren:
Machtloos is een volk zonder vaderland??
Zullen wij brekend en trotseerend keeren
Naar 't oudererf tusschen Jordaan en strand?"*

*In vrede met elk volk levend, maar strijdend
Tegen elk volk voor ons veld, onze woning,
Al droom en daad aan het eigen land wijdend,
Dat het weer overvloeit van melk en honing.*

*Eén volk, één land, niet meer in de gelederen
Van veel volken verdeeld, door elk veracht.
Wij willen verneedren, die ons vernederen,
En krachtig staan door eigen stoute kracht."*

Hij had dat goed gezien, de Zaanse poëet, in het jaar 1914. De tweede Alija was reeds voorgegaan. Maar tijdens het Turkse bewind kon een beweging als Hasjomer slechts een geheim bestaan leiden. Sedert 1914 was het groeiproces van een Joods-militaire beweging in volle gang. Wladimir Jabotinsky leerden wij al kennen. Een andere mentaliteit drong onstuimig naar voren. Zou nu eindelijk dit getergde volk opstaan om Herzls droom te herscheppen, door een werkelijkheid heen van moed en doodsverachting?

Zo ongeveer kon het begin worden geformuleerd van een belofte, waarvan wij de vervulling hebben mogen beleven. Maar toen? Wie durfde de toekomst van dit kleine groepje Palestijnse Joden voorspellen te midden van deze Arabische wereld, die ten overvloed door Engeland werd beschermd? De beide zionistische congressen van Karlsbad (XII, 1921 en XIII, 1923) werden beheerst door een onzekerheid, die te klemmender scheen tegen de achtergrond van de Jodenvervolgingen in het Oosten van Europa.

In diezelfde jaren begon – sedert 1920 – de *Derde Alija*, een beslissend keerpunt in de Palestijnse verhoudingen. Haar ontstaan en groei zijn ondenkbaar zonder de *Tweede*. Reeds spoedig na hun gedwongen vertrek uit Palestina hadden Ben Goerion en Ben Zwi (de leiders der socialistische Poalei Zion) van de Verenigde Staten uit de basis gelegd voor het gewapende arbeidsleger, dat wij al eerder hebben ontmoet en dat met het Legioen van Jabotinsky daadwerkelijk had meegeholpen bij de bevrijding van Palestina. De wereldbeschouwing van deze jonge kerels met haar rechtlijnige ideeën van lichamelijke arbeid (speciaal landbouw), Hebreeuwse en arbeiderscultuur brengt ons naar de “Hechaloets”, het wereldverbond der Palestinapioniers, in 1921 tot stand gekomen te Karlsbad, waar destijds het XIIe Zionistencongres werd gehouden. Haar reeds genoemde principes spraken tot een generatie, die de groei tot manschap doormaakte in een Rusland dat gebukt ging onder de naweeën der Revolutie. In gevechten tegen het Witte Leger groeide de illegale Joodse Selbstwehr tot een bikkelhard apparaat, dat weinig speling overliet voor vraagstukken van vage Weltanschauung. Hoevelen geraakten niet in Russische gevangenschappen? Dan weer bevrijd door het Rode Leger, hielden de pioniers zich onledig met het illegale overbrengen van chaloetsiem naar Roemenië of Polen, die via geheime kanalen naar Palestina verder werden getransporteerd. Dit was de signatuur van de kerels der Derde Alija: onverschrokken, moedig; maar vaak ook daarnaast: intelligent en vol van liefde voor het Joodse land, dat zij als landbouwers bovenal wilden dienen.

De Hebreeuwse dichter Chaim Nachman Bialik typeerde hun betekenis eenmaal als volgt:

"Als ich diese Jungen sah, die während dieser zehn Jahre ununterbrochen einströmten, trotz aller Hindernisse und Hemmungen, deren Augenzeuge ich auf meinem Wege nach Erez Jisrael war – ich begegnete kleinen Abteilungen, die von dem groszen Strom durch Hemmnisse aller Art in den europäischen Metropolen und besonders in Konstantinopel abgerissen wurden, sah das Vergehen der Seele, das mächtige Stromen, den starken Willen, das stürmische Verlangen, um jeden Preis nach Erez Jisrael zu gehen, diese Jungen, die sich kein Paradies ausmalten, sondern gut wussten, was ihnen bevorsteht – als ich diese sah, überzeugte ich mich, dass in der Tat ein groszer Augenblick gekommen ist, dass ein Heilmittel für unsere Hauptkrankheit gefunden ist, dass unsere Werkzeuge wieder lebendig und – der verantwortlichen Tat gegenüber – bereit werden, zu straucheln, zu stürzen und selbst ohne Furcht und unter Tragung der ganzen Verantwortung zu sterben.

Das ist die Hauptkraft des Hechaluz. In der Galuth haben wir grosze weltumspannende Denker hervorgebracht, aber grözzer als dies ist das Schaffen in jeder kleinen Tat in Erez Jisrael. Wenn wir Helden waren in der Lösung von Problemen auf Papier und in der Abstraktion, so war darin keinerlei Behebung unserer groszen Not enthalten. Nur der Mann der Tat erlöst in jedem Augenblick unbewusst Tausende, und unter uns, die wir von allem Bauen und besonders vom Aufbau eines Landes weit entfernt waren, da wir uns mit Gedanken und Abstraktionen begnügten, erstanden Männer, die mit ihren eigenen Händen das Leben der Nation aufrichteten – und das ist das grosze Neue."

Het idool van deze Hechaloets werd Joseph Trumpeldor, die als held standhield bij Tel Chaj en daar op 1 maart 1920 het leven liet. Tel Chaj en Kfar Gileadi, twee nederzettingen in het noordelijkste deel van Opper-Galilea, werden aangevallen door Bedoeïenen, toen als gevolg van een meningsverschil over de Palestijnse Noordgrens de Franse troepen zich uit dit gebied hadden teruggetrokken, zonder dat hun plaats door Engelsen was ingenomen. Hoewel de Jisjoew inzag dat het nutteloos was zich voor deze verloren posten in te zetten, doorzagen de meesten aan de andere kant de politieke en zedelijke betekenis van dit "verzet". Vijf weken na Trumpeldors heldendood organiseerden de Arabieren in de oude stadswijken van Jeruzalem een pogrom. Het oude woord van Hillel "wanneer ik niet voor mij ben, wie dan wel" werd de leuze. Langs *alle* wegen stroomden de chaloetsiem naar Palestina, het ook officieel door de Balfour-declaratie aan de Joden beloofde land.

De lezer, die dit alles heeft gevolgd en zou menen dat in 1920 het gehele Joodse Volk zou oprukken naar het land van belofte, maakt een ernstige vergissing. De getallen waarom het tussen 1919 en 1923 gaat, blijven – gezien het aantal Joden in de toenmalige wereld, nl. ongeveer 15.000.000 – uitermate gering. In totaal immigreerden

in 1919	±	2750
1920		7129
1921		8517
1922		9481
1923		9609
Totaal		37.486

En dat waren nog lang niet allemaal chaloetsiem. Wij hebben hierbij aan te tekenen dat een gericht "chaloetsioet" destijds bijna uitsluitend voorkwam in het door pogroms geteisterde Oost-Europa. De zionisten uit het veiliger Westen waren nog niet zo ver. De trefzekere hoon hunner tegenstanders als zoude een zionist iemand zijn, die geld gaf aan een ander, die daarvoor op zijn beurt weer een ander naar Palestina liet gaan, illustreert de situatie ter zake afdoende.

Toch viel er een kentering te bespeuren met betrekking tot het zionisme, dat er in elk geval in was geslaagd de Joodse kwestie voor het forum der wereldopinie te brengen. En dat zowaar door de Balfour-declaratie de basis had gelegd voor verwezenlijking van het – lange jaren als imaginair geldende – Baseler Program van 1897: "Het zionisme streeft naar een publiek-rechtelijk gewaarborgde eigen woonplaats voor het Joodse Volk, in Palestina."

Voor diegenen in het Westen, die begrepen dat deze politieke winst der laatste jaren uiteindelijk het resultaat was van een mislukking der Emancipatie, *bleven* twee wegen openstaan: die van bewust opgaan in de volkeren of van aanvaarding van Joodse saamhorigheid. Dat dit laatste niet alleen zionisme hoefde in te sluiten, is ons reeds bekend. Maar dit ongekende zionisme, met *een*, ja *het* land achter zich, begon tot velen te spreken. Vooral ook in de Verenigde Staten, waarheen de immigratie der Joden (uit Oost-Europa) in de naoorlogse jaren beperkt werd door (als anti-Joods werkende) "Quoten". Werden er in 1921 nog 120.000 vluchtelingen toegelaten, in de volgende jaren – tot 1930 – bedroeg het aantal ongeveer 10.000. In de crisisperiode zou het teruglopen tot zelfs minder dan 3000 (in 1932/3). Vele Amerikaanse Joden – toch al niet bijster gesteld op een te snelle groei van hun eigen aantal – bespeurden in een

open Palestina een kans voor vermindering van spanningen thuis. Dit, gevoegd bij de politieke actie der zionisten en gegeven ook de wat abstracte – maar daarom niet minder diep gevoelde – Joodse solidariteit, had al tijdens Wereldoorlog I geleid tot de vorming van een breed "Volksfront", dat onder de naam van Congresbeweging in de Verenigde Staten in 1918 tot een concreet resultaat mocht komen. De anti-zionistische meerderheid van dit Joodse Congres typeert nog eens de ook in de U.S.A. algemeen aangevoelde scherpste van het Joodse vraagstuk, dat zelfs het *Nederlandse* Jodendom voor één moment kon wakker schudden.

Dat en waarom het zionisme hier tot 1904 moeilijk wortel kon schieten is eerder aangetoond. Het Haagse Zionistencongres had geleid tot de stichting van de Nederlandse Zionistische Studentenorganisatie (N.Z.S.O.). Joodse intellectuelen propageerden vóór de oorlog een vrij steriel Joods nationalisme, dat voorlopig – summier beschouwd – nimmer boven een theoretisch gefundeerd utopisme uitkwam. Toen kwam 1914 en werd Nederland plotseling – als een van de weinige neutrale landen in Europa – zetel van belangrijke zionistische instituten. In Den Haag werd het hoofdbureau van het Joods Nationaal Fonds gevestigd, waarin de bekende Nehemia de Lieme, de eigenlijke geestelijke en politieke grondlegger van het zionisme in Nederland, een leidende rol zou spelen. Vele Oost-Joden kwamen naar hier en doorbraken – voor korte tijd – de barrière, die sedert het eind der 18e eeuw de Nederlandse Joden van het wereldjodendom had afgesneden. De *Congresdemonstratie*, op 17 februari 1918 in het Amsterdamse Concertgebouw gehouden, kan als typerend gelden voor de ook hier gewijzigde omstandigheden. Alle belangrijke organisaties – hoezeer principieel wezenlijk verschillend – werkten mee aan een manifestatie, die niet slechts daardoor een "nationaal"-Joods karakter droeg, maar die bovendien – na "de geuite verlangens met betrekking tot de emancipatie" – kon spreken over "...de toekenning van nationale rechten in Nationaliteiten-Staten en de nationale concentratie van het Joodse Volk in Palestina; gelet ook op de allerwege uitgesproken bedoeling, dat bij de vrede recht geschiede aan alle volkeren." De *Congresdemonstratie* sprak bovendien "als haar verlangen uit: dat voorgoed een einde wordt gemaakt aan de achteruitzetting en verdrukking, waaraan de Joden bij voortduring blootstaan en aan het onrecht hun gedurende eeuwen aangedaan" en wil – alles volgens de tekst der Motie – "bij de Nederlandse Regering er op aandringen, om, getrouw aan haar eeuwenoude tradities, haar invloed aan te wenden ten behoeve der Joden en te bevorderen dat het Joodse vraagstuk bij een vredesconferentie, althans bij het sluiten van de vrede, gehoord de bevoegde vertegenwoordigers der georganiseerde Joden, in zijn volle omvang opgelost worde, en

deze regeling met deugdelijke waarborgen worde omgeven; om te besluiten met een beroep op alle Joden in Nederland om in dit historisch tijdsgewricht van hun solidariteit te getuigen."

Curieus was de redevoering van Hartog I. Kisch, die toen nog sprak namens de International Council der Jewish Territorial Organisation (later verliet hij de rijen der territorialisten), waarin het heet:

"Met "emancipatie" zijn we vertrouwd.

"Stichting-van-een-autonome-staat" stellen wij ons gemakkelijk voor, denkend aan de Afrikaanders, aan wie ook wij Joden ons in de boerenoorlog zo innig verknocht voelden, al waren hun voorouders Nederland uit, vóór de meesten onzer er in waren.

"Nationale rechten voor Joden" kan de Nederlandse Jood zich moeilijk voorstellen.

Verkondigt men hem dat hij de Joodse nationaliteit bezit, dan zal hij beweren "Nederlander van de Mozaische godsdienst" te zijn, zoals de Duitse Jood zich: "Staatsbürger Mosaischen Glaubens", de Britse zich: "Englishman of the Jewish faith" noemt.

En dit is niet te verwonderen, want in een eenheidsstaat als Nederland, met gelijke plichten en gelijke rechten voor allen, worden staatsgevoel en nationaliteitsgevoel licht voor hetzelfde gehouden. Toch (en ik heb die wijsheid van Prof. Amonn, die dit klaar uiteenzet in zijn geschrift *Nationalgefühl und Staatsgefühl*) zijn ze niet hetzelfde, want "De staat kan men willen of niet willen. De nationaliteit als zodanig kan men echter accepteren of weigeren. Zij is *gegeven*, of zij verlangd wordt of niet. Een staat kan men opheffen, een natie niet." Wij kunnen onverschillig zijn voor onze nationaliteit, het onaangenaam vinden er toe te behoren, maar blijven desondanks van nationaliteit Jood.

Nationaliteitsgevoel als Jood gaat evenwel met staatsgevoel als Nederlander uitstekend samen. 't Is ons gemakkelijk de vraag, of we Nederlanders zijn, bevestigend te beantwoorden."

De uiterste scheidingslijnen, die door de Congresdemonstratie werden getrokken, droegen een principieel karakter, wat tot goed begrip van de Joodse geschiedenis nog eens nadrukkelijk moet worden gesteld. De "Trennungsortodoxie" (Agudas Jisroël) nam het de Amsterdamse Opperrabbin A. S. Onderwijzer hoogst kwalijk dat deze aan de demonstratie had deelgenomen. Aan de tegenovergestelde kant stond de "liberale" Mr. F. S. van Nierop, die het nationale standpunt uit geheel andere overwegingen verwierp. Beide opvattingen vloeiden voort uit een 19e-eeuwse levensbeschouwing, die blijkbaar tot het verleden behoorde. Een nieuwe toekomst gloorde, het Oude Volk was ontwaakt.

"Ja, waarom gaan wij eigenlijk? Wat weten wij van het land dat ons

roept, en van de stad die ons roept? Wat bestaan ons die Poolsche, Ru-meensche, Littausche Joden? Staan zij ons waarlijk nader dan de Hollanders wier taal wij spreken en met wie wij samenwerken in wetenschap en kunst?

Waarom gaan wij? Wat drijft ons? Wat trekt ons?

Een mijner gedichten luidt aldus:

Door den nacht hoor ik Uw stem

Stad van mijn land, Jeruzalem.

Mijn lieve vrienden! Wij gaan omdat wij nooit zijn weggeweest. Wij krijgen ons land terug, omdat wij het nooit hebben verloren. Wij zijn het volk, dat zijn land twintig eeuwen heeft vastgehouden naar het woord van den profeet: 'niet met legerscharen, niet met een weermacht, maar met den geest'.

Een van die uitingen van die vasthoudendheid van geest is het zionisme. En als ik mijzelf heb afgevraagd waarom ik ga, dan heb ik er geen logisch antwoord, geen verklaring voor. Het is de oerkracht die ons allen drijft. Ik moet en ik doe.

Laat ik u enige korte strophen (een dichter spreekt zich altijd in zijne gedichten het beste uit) mogen voorlezen uit mijn gedicht "Roepstem", waarin ik heb geprobeerd, die drijvende oerkracht uit te beelden.

En dan zeg ik:

*Ik ga, gelijk wolken gaan
Wanneer de zon hen trekt,
Wie zal God's roep weerstaan,
Die Zijn volk wekt?*

*En ik ga, gelijk de dagen gaan,
Ik ga, gelijk de nacht,
Wie zal er leven en weerstaan
Van zijn innigste levende kracht?*

*Wat de sterren bindt aan hun baan
De zon bindt aan haar loop,
Dat bindt den dichter aan
Zijn volk, zijn droom, zijn daad en hoop.*

*Mijn volk, mijn land, mijn lied!
Hoe kunnen zij gescheiden.
Op de kentering van de tijden
Houdt Holland en één land ons niet!"*

Zo sprak Jacob Israël de Haan bij het afscheid van zijn Joodse vrienden op zondagavond 1 december van datzelfde jaar 1918 in de Amsterdamse "Beurs voor den Diamanthandel" aan het Weesperplein. Begin 1919 vertrok de dichter naar Jeruzalem, waar hij in 1924 werd vermoord; de eerste politieke Joodse moord in het moderne Palestina. Het was een chaloets van de Derde Alija, die uit overtuiging de drie schoten afvuurde, die een eind maakten aan het leven van een Nederlandse Chowew Zion, die verdwaald was tussen de sterke, linkse bouwers aan een volstrekt nieuwe Joodse staat. Een uniek man, die wel de stem van het oude Jeroesjalajim had gehoord, maar die had moeten ervaren dat er een *ander* geslacht was gegroeid in de straten van een *ander* Jeruzalem. . .

Er is ons eens verteld dat in sommige streken van de Verenigde Staten de Joden nog te boek staan als *de* veroorzakers van de crisis van 1929, die zoveel kleine bezitters ruïneerde. Symptomatisch voor het voortbestaan van mythische voorstellingen, die het goed blijven doen maar die ondanks talloze varianten op den duur zo eentonig klinken. "Der Jude hat Schuld" – Waaraan? Aan alles – Waarom? Der Jude hat Schuld...

De keuze van het jaartal 1929 als beginpunt van ons hoofdstuk moge ook reëel gerechtvaardigd zijn, omdat de crisisjaren als zodanig overal een verscherping van het Joodse vraagstuk met zich meebrachten. Dat – primair – het ontstaan van het antisemitisme massapsychologisch op vele manieren verklaard kan worden, sluit immers niet uit dat het vaak secundaire factoren zijn geweest, die de doorslag bij calamiteiten gaven. Gegeven het andere wezen van de minderheidsgroep – en dit oorspronkelijk volksvreemde "anders zijn" dan zo ruim mogelijk opgevat – kunnen sociaal-economische oorzaken van tijd tot tijd als determinerende factor het ontstaan van pogroms bevorderen.

Wij leerden de immigratiebeperkingen uit de jaren dertig reeds kennen. Dat ook de Amerikaans-Joodse bevolking haar vraagstuk reeds door het aantal zag groeien – en dat dit stimuleerde tot intensievere aandacht voor Palestina – ook dat werd al eerder geconstateerd. Hoezeer aan de andere kant *de massa als zodanig* toch ook weer een beschermend karakter verleende aan de groep, die – als zovele andere nationale minderheden – binnen het gedragspatroon van de Amerikaanse maatschappij niet wel assimileerbaar zou blijken. En die daardoor ook meer was aangewezen op het handhaven van eigen groepssymbolen dan de Joodse centra van ons Europa. Sociale criteria van geheel aparte aard dwongen van meet af aan tot – om nu maar een bekende term te handhaven – "nationaal behoud". Over het Jiddisj spraken wij al eerder. Een belangrijke Joodse pers ontwikkelde zich. Het Joodse theater groeide naar een niveau van betekenis. Belangrijke vormende instituten ontstonden, en wel naar alle richtingen van het Jodendom. Wij noemen het Dropsie-College te Philadelphia (sedert 1913 geeft haar staf *The Jewish Quarterly Review* uit), het Hebrew Union College te Cincinnati (als oudste gesticht door de liberale unie van American Hebrew Congregations), het Jewish Theological Seminary te New York (in 1886 gesticht, op "conservatieve" basis – d.w.z.

een tussenvorm tussen liberaal en orthodox) en het puur orthodoxe Seminarium dat de naam draagt van Rabbi Jitzchak Elchanan Spektor uit Kowno.

Omstreeks de Eerste Wereldoorlog ontstond al de wijdvertakte apparatuur (wij noemen het Bureau voor Jewish Social Research), die zich onledig ging houden met onderzoekingen naar de samenstelling der Joodse groep, haar omvang en geledingen. Toen was het Amerikaanse centrum in feite al het grootste geworden van het wereldjodendom, zoals blijkt uit het *American Jewish Yearbook* van 1923/4.

Van het totaal aantal der Joden	15.518.798
leefden in Europa	10.536.755
in Amerika	3.850.122
in Azië	599.581
in Afrika	508.295
in Australië	24.045

Wat Europa betreft woonden er in Polen ongeveer 3.500.000 en in Rusland ongeveer 2.900.000.

Voor de Verenigde Staten wordt dan het getal van 3.600.000 opgegeven, dat dus dat van Polen en Rusland reeds overtreft.

Eigenaardig was het intussen dat deze neiging tot sociale en demografische analyse reeds vóór 1918 opvallend vaak in dienst werd gesteld van apologetische doeleinden. Zo ontleen wij aan J. Kreppel (in diens *Juden und Judentum von heute*, dat uit 1925 dateert) de volgende bizarre gegevens:

“Vom Tage des Eintrittes der Vereinigten Staaten in den Krieg anerkannten die Juden Amerikas die Klugheit, authentische Aufzeichnungen über die Dienste der Judenschaft um die gemeinsame Sache zu verfassen. Das American Jewish Committee begann diese Aufgabe im November 1917 und hat sie seither fortgesetzt. Der monumentale Charakter dieses Werkes kann als unschätzbare Quellenmaterial für jüdische Historiographie den grössten Publikationen der amerikanischen Judenschaft an die Seite gestellt werden.

Trotz oder vielleicht wegen des so reichlichen Materials ist vorerst ein historischer Überblick über die Anteilnahme der Juden Amerikas am Siege noch nicht möglich. Die amerikanischen Kriegsaufzeichnungen sind bis jetzt kaum erreichbar in amerikanischen Ämtern, teilweise sogar in Frankreich. Man musz sich daher mit einigen statistischen Daten begnügen und die grosze Aufgabe der authentischen geschichtlichen Darstellung auf die

De laatste dienst: Grote Verzoending 27 september 1944 ten huize van S. Mendes Coutinho te Amsterdam. Naar een tekening van A. Witsel
 De eerste dienst in de Portugees-Israëlietische Synagoge te Amsterdam na de Bevrijding.

Israël. Kinderen helpen bij het werk in de Kibboets. *Foto Willem van de Poll*

Straatbeeld in Tel-Aviv. *Foto Willem van de Poll*

Zukunft verschieben. Die Sammlung des A.J.C. umfasste zunächst die Zahl von 150.000 Juden in der Armee und Marine, davon 140.000 nach Dienstzweigen, Rang usw. eingeordnet, und zwar 114.000 in der Armee, 13.500 in der Marine, 2200 bei den Marinetruppen und ungefähr 11.000 in nicht genau spezifizierten Dienstzweigen. Von den bei der Armee dienenden sind 24.200 in der Infanterie, 7642 in der Artillerie und 7884 beim Militärärztlichen Korps, 1234 bei der Kavallerie, 13.264 in anderen militärischen Abteilungen vermerkt.

Was den Rang anbetrifft, hat man bereits 7924 jüdische Oberoffiziere in der Armee, davon 32 Oberste, 39 Oberstleutnants, 340 Majore, 1201 Hauptleute, 4802 Leutnants festgestellt. In der Marine sind 433 Offiziere, darunter ein Konteradmiral, bei den Marinetruppen 54 Offiziere, darunter ein Brigadier, verzeichnet."

Schijnt het dialectisch niet eigenaardig dat dit Amerikaanse Jodendom, dat – krachtens de historische evolutie der Verenigde Staten – geen Emancipatie kende, geen Emancipatie behoefde, toch gebruik maakt van dezelfde methoden als de Europese Joden om zijn posities te rechtvaardigen? Tegenover wie of wat?

Wij raken het vraagstuk van het scherpe antisemitisme in de States, waarvan de gevaren door onkritische (Joodse) waarnemers veelal worden opzij geschoven met de these, dat de Amerikaanse maatschappij nu eenmaal anders is. Dat de Jodenhaat van het "koude pogrom" *dezelfde* is als van alle eeuwen en van alle landen en van alle Joden en dat de structuur van *deze* maatschappij dit alleen nog maar accentueert, vindt moeilijk ingang. Toch beweerde Myrdel dat de Amerikaanse Jodenhaat *voor 1940 als iets sterker* moest worden beschouwd *dan in het Duitsland van 1933*. Presser heeft gelijk als hij in dit verband op twee symbolische figuren uit de Amerikaanse mythologie de vinger legt: Lindbergh, die beweerde dat de Joden de States in de oorlog hadden gedreven en Henry Ford! In Neurenberg erkende een van de Duitse hoofdschuldigen dat hij in de leer was geweest bij ... de Amerikaanse autofabrikant, wiens anti-Joodse hetze overigens geen speciale Amerikaanse facetten vertoonde.

Henry Fords "Internationale Jude" brengt ons naar het traditionele stamland van het Joodse vraagstuk: Duitsland, waar de verloren oorlog en de daaruit resulterende crises en de bestaande (ook religieus gekleurde) traditie het antisemitisme in een gevaarlijke hoek hadden gedreven. Ook daar waren ze nog steeds aan het tellen. Tegen de "Unstichhaltigkeit" van de beschuldigen over Joodse "Drückebergerei", produceerden de "Abwehrvereine" zielige cijfers – "nebbisj-statistieken" – over heldendaden van Joden... Of het zou helpen? Dat de nederlaag niet veel goeds beloofde, besefte iedere Jood – ook de meest geassimileerde.

*"Judengeld ist's, das den groszen
 Weltenbrand hat angefacht,
 Juden sind es, die ihn schürten,
 Die von England geschmierten
 Sonnino und Roosevelt.
 Oppenheimer, Englands Held,
 Will uns gar verhungern lassen.
 Ja, mein Christ, kannst du es fassen,
 Dasz wir beid' mit Weib und Kind
 Nur noch Judensklaven sind?
 Efeu an der deutschen Eiche,
 Wahrer Hecht im Karpfenteiche.
 überall grinst ihr Gesicht,
 Nur im Schützengraben nicht!"*

De moord op Walther Rathenau (1922) blijft voor deze periode het schoolvoorbeeld. Hier werd een geniaal man – een overtuigd "assimilant" – een man die Duitsland wilde en kon helpen – het slachtoffer van een even onbegrijpelijke als bestiale moord.

*"Knallt ab den Walther Rathenau
 Die Gottverdammte Judensau."*

Rathenaus Jodenideologie hebben wij nodig om daar straks meer te begripen van het Duitse Jodendom en zijn tragedie. Hij beschreef haar op 6 maart 1897 (het jaar van het eerste Zionistencongres) in de *Zukunft*, het beroemde tijdschrift onder redactie van die andere "destructieve" Jood, Maximilian Harden (1881-1927), die eigenlijk Witkowski heette en die ook – indirect – slachtoffer van een moordaanslag werd. "Van begin af wil ik er voor uitkomen dat ik een Jood ben" – aldus de eerste woorden van Rathenaus *Höre Israël*. "Maar ik weet, dat er enkelen onder u zijn, die er onder lijden en zich beschaamd voelen, dat zij vreemdelingen en slechts halve burgers zijn in dit land, die weg zouden willen uit het benauwde getto naar de zuivere lucht van de Duitse bossen en het hooggebergte. Tot hen alleen spreek ik."

Wat moest er gebeuren?

"Een gebeurtenis zonder historisch precedent: de *bewuste zelfopvoeding* van een ras om zich aan vreemde eisen aan te passen. Aanpassen, niet in de zin van Darwins mimicry, wat de kunst van sommige insecten betekent om zich in hun kleur bij hun omgeving aan te sluiten, maar een gelijksoortig worden in die zin, dat eigenschappen van de stam, onverschillig of het goede of kwade zijn, afgelegd en door meer geschikte ver-

vangen worden, wanneer bewezen is, dat de landgenoten ze verfoeien. Het proces beoogt geen nagemaakte Germanen, maar Duitsgeaarde en Duits opgevoede Joden."

Tijdens de oorlog schrijft hij aan een vriend:

"Je zegt zo nu en dan 'mijn volk' en 'jouw volk'. Ik weet dat dit maar een verkorte uitdrukking is, maar ik zou er toch iets over willen zeggen. *'Mijn volk' zijn de Duitsers, niemand anders.* De Joden zijn voor mij een Duitse stam even goed als de Sakkers, de Beieren of de Wenden. Voor mij beslist over het behoren tot een volk en natie niets anders dan hart, geest, gezindheid en ziel. Zo staan voor mijn gevoel de Joden ongeveer tussen de Sakkers en de Zwaben. Zij staan mij minder na dan Brandenburgers en Holsteiners, zij staan mij misschien wat nader dan Sileziërs of Lotharingers. Ik spreek natuurlijk slechts over *Duitse* Joden."

De bewuste zelfopvoeding tot aanpassing aan de Duitse aard zou voor de Joden – naar Rathenaus overtuiging – slechts een kwestie van volharding zijn. Zo geloofde de man, die in 1922 ordinair en laf werd "abgeknallt" door moordenaars, die voor de nationaal-socialisten als helden zouden gelden.

Op dinsdag 27 juni 1922 (de Derde Alija was in volle gang) werd hij bijgezet. De kist stond in de vergaderzaal van de Rijksdag op een katafalk. Onder een grote zwart-rood-gouden vlag, op de plaats, waar anders de stoel van de president placht te staan. Attachés van Buitenlandse Zaken vormden een erewacht. In de keizerlijke loge zat wasbleek en als versteend Rathenaus moeder, steeds maar starend naar de kist. Eerst was zij vol wraak, wilde zij nog aan Helfferich schrijven dat hij de moordenaar van haar zoon was, om dan te sterven. Daarna echter overwon zij zichzelf en schreef zij aan de moeder van Techow, de enig overlevende dader:

"In namelozes smart reik ik U, armste aller vrouwen, de hand. Wil Uw zoon zeggen dat ik, in naam en in de geest van de vermoorde, hem vergeef, zoals God hem vergeven moge, wanneer hij voor de aardse gerechtigheid een volledige openhartige bekentenis aflegt en voor de goddelijke berouw toont.

Indien hij mijn zoon gekend had, de edelste mens, die de aarde droeg, zou hij eerder het moordwapen op zichzelf gericht hebben dan op hem.

Moge deze woorden Uw ziel vrede geven.

Mathilde Rathenau."

Er woonden omstreeks die jaren in Duitsland ruim 500.000 Joden. Maar ook dit niet-onaanzienlijke aantal vermag bij benadering niet uit te drukken wat speciaal *dit* Jodendom voor het gehele volk heeft betekend gedurende de laatste anderhalve eeuw. Wie een eenvoudig boekje doorbla-

dert als de *Selbstzeugnisse des deutschen Judentums* (Fischerbücherei, 1962) geraakt zelfs bij zulk een oppervlakkige kennisneming daarvan overtuigd. Wat al namen liggen hier als voor het oprapen: Leo Baeck, Martin Buber, Hermann Cohen, Albert Einstein, Rosa Luxemburg, Walther Rathenau, Franz Rosenzweig, etc. etc. En dit geldt nog alleen voor de periode na 1870. Wie meent zich nog te moeten wagen aan de eeuw, die eraan voorafging?

De historische vraag rijst naar het waarom! Waarom kan terecht worden gesteld dat "zumindest seit dem maurischen Mittelalter in Spanien kein Volk so stark und in so mannigfacher Weise auf die Juden hat eingewirkt wie die Deutschen vom zweiten Drittel des achtzehnten bis ins erste Drittel des zwanzigsten Jahrhunderts?" Aldus H. G. Adler in diens *Die Juden in Deutschland – Von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus*.

Trachten wij te komen tot een benadering. Positief is er hier reeds sedert de 18e eeuw sprake geweest van een intensieve wisselwerking tussen het Jodendom en de omgevende cultuur, die elders toen nog onbekend was. Een vergelijking met het humanistische Amsterdam der Gouden Eeuw, waarin figuren als Menasse en Spinoza op voet van vriendschap konden omgaan met Grotius, Barlaeus of de Vossii, leidt ons terstond naar het essentiële verschil. In *Zij lieten hun sporen achter* (Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving, 1964) formuleerden wij het onderscheid aldus:

"De verdraagzaamheid van de zeventiende-eeuwse Libertijn heeft niets te maken met het latere begrip tolerantie. Vandaar dan ook dat in Nederland geen sprake kon zijn van iets als emancipatie. Het toepassen van zulk een begrip, dat immers bij de achttiende eeuw en negentiende eeuw hoort, op zeventiende-eeuwse toestanden, miskent iedere historische en wijsgerige inslag.

Daardoor kon ook voor de Joden, voor Menasse en zijn Sefardiën, de soepele houding der libertijnen nimmer basis vormen voor een intern-Joodse ontwikkeling, waarin (om het modern te formuleren) assimilatie-idealën konden ontstaan. De "verdraagzaamheid" bleef de Jood terugwijzen naar het opportunistisch uitgangspunt en dwong hem aldus gedurig tot het behoud van zijn speciale kenmerken. Bij de Portugese Joden bleef er een scheiding tussen hun Marranen-bewust-zijn en hun sociaal-economische structuur. In het gunstigste geval wordt dit Marranen-bewustzijn naar Nederlands model gemoduleerd, doch geen enkel Nederlands motief wordt voorlopig innerlijk bepalend voor hun geestelijke gerichtheid. Menasse denkt eraan naar Engeland te vertrekken als de Eerste Engelse Oorlog in volle gang is. Tijdens de Tweede Engelse Oorlog, als de Messiaanse Beweging van Sabbattai Zwi de hele Joodse wereld op haar grondvesten

doet schudden (in het staartjaar 1666), verlaten tientallen Sefardiem Nederland, omdat zij vermoeden, dat Engeland en Frankrijk de grote machten van morgen zullen zijn."

Dat nu was in het Duitsland der laatste anderhalve eeuw totaal anders. Reeds sedert de 18e eeuw hadden denkbeelden van mannen als Herder (die van zichzelf beweerde dat Erasmus en Grotius zijn idolen waren geweest!) de grondslagen gelegd voor een humaniteitsfilosofie, die door Joden als Mendelssohn wijsgerig met het moderne begrip van tolerantie werd verweven. Wat wij aan het begin van dit boek schreven over de ontmoeting van Jood en niet-Jood gedurende de periode van de Aufklärung gold allereerst – en in die mate zelfs alleen! – voor Duitsland. Dat ook terminologisch het eigenlijk in dit verband onvertaalbare Duits bij uitstek *de* taal blijft, ook daarop wezen wij terloops.

Als, in haar recente uitgave van het dagboek der Assers, I. H. van Eeghen het geestelijk milieu van deze vroeg-negentiende-eeuwse Joodse familie tekent, spreekt zij over een "afspiegeling" van de door ons bedoelde Berlijnse salonsfeer. "Want" – aldus de schrijfster – hier is stellig sprake van "een veel eenvoudiger, veel Amsterdamser vorm".

Wanneer wij nu bedenken dat de vrouw van Mozes Salomon Asser uit Berlijn afkomstig was en dat zijn beide zonen huwden met Duits-Joodse vrouwen uit de meest vooraanstaande families der aufgeklärte Joden – ja, dat de oudste (Carel Asser) in 1801 met niemand minder trouwde dan Rosa Levin, een zuster van de beroemde Rahel Varnhagen van Ense-Levin –, dan rijst het verschil huizenhoog voor ons op. Deze veel hartstochtelijker ervaren cultuurontmoeting, die overigens de kiemen van een botsing in zich droeg, vormt de *eerste* factor, waarop wij dienen te wijzen.

Denken wij vervolgens aan het verhoudingsgewijs brede milieu waarin zich de "choc des opinions" manifesteerde; dit is ook verklaarbaar omdat de bovenliggende groep der Duitse Joden toen reeds in staat was tot een greep naar een gesecculariseerde levensbeschouwing en een wijsgerige "weltanschauliche" kijk daarop. Op de fascinerende aspecten van deze Duitse cultuur tussen 1750 en 1850 behoeven wij in dit verband niet te wijzen. Is het – een enkel symptoom uit ontelbare – niet touchant, dat Beethovens *An die ferne Geliebte* – onsterfelijke muziek op zwakke gedichten van de Jood Alois Jeiteles – volgens een hypothese betrekking zou hebben op zijn liefde voor Rahel Varnhagen, en dat Schubert tot zijn schoonste liederen werd geïnspireerd door Heinrich Heines verzen? Maar dit op zichzelf behoefde in Joods-historisch opzicht nog niet tot een positieve essentie te leiden. Hoe gemakkelijk immers kon deze symbiose uitlopen op totale assimilatie, gelijk in andere landen van het Westen – als Frankrijk en Engeland –, waar de gesignaleerde sociaal-culturele ontwik-

keling zich eveneens voordeed, zij het niet zo manifest en revolutionair als in de buurt van Berlijn.

Twee corrigerende factoren hielden het Duitse Jodendom ondanks alles in evenwicht en deden het bestand zijn tegen de uiterste gevaren van een totale desintegratie: het antisemitisme en de nimmer aflatende immigratie van Oost-Joden. Negatief en positief werkte dit tweetal conserverend, hoe onaangenaam dit soms ook geassimileerde Joden voorkwam. Aversie tegenover Jodenhaat laat zich intussen gemakkelijker begrijpen dan afkeer van Oost-Joden. Maar ook deze was werkzaam! Gevoelens van Joodse zelfhaat waren al vroeg hun ondermijnende activiteit begonnen. Als de geciviliseerde Joden in het Westen een Oost-Jood ontmoetten, reageerden zij vaak zoals de niet-Jood, die schreef:

"...op een dag toen ik door de binnenstad liep ontmoette ik plotse-ling een verschijning in lange kaftan en met zwarte lokken. Mijn eerste gedachte was: is dit ook een Jood? Zo zagen ze er in Linz toch niet uit. Ik nam de man onopvallend en behoedzaam op, maar hoe langer ik naar dit vreemde gelaat keek en dit trek voor trek opnam, hoe meer de vraag zich aan mij opdrong: is dit ook een Duitser? Ik zocht mijn toevlucht bij boeken om mijn twijfel weg te nemen. Voor het eerst in mijn leven kocht ik voor een paar centen enkele antisemitische brochures."

Welke lezer heeft ontdekt dat wij Hitlers *Mein Kampf* citeerden? Maar zo dachten en deden Joden! Ook zij lazen en schreven over dit probleem en de laatste "Joodse" brochure in Joodse boekenkasten, die vol stonden met Goethe en Schiller, was in de regel een brochure over Oost-Joden. En toch waren dezen het, die het schip drijvende hielden, totdat het zionisme een aanvaardbaar antwoord gaf op de blijvende problematiek. Het zionisme, tot in al zijn termen door en door Duits, kreeg vat op Joden, wier denksystematiek zo lang naar Westerse snit was gevormd, dat zij problemen als Joods nationalisme, Joodse cultuur, Joodse denkwereld opnieuw gestalte konden geven. Was eenmaal bij Mendelssohn het oude Jodendom door een nieuwe wijsbegeerte heengegaan, nu werd een complex gegroeid Westers cultuurpatroon opnieuw geënt op... Jodendom. Wat was dat eigenlijk? In Duitsland hervonden Westjoodse academici het contact met Oost-Europa. Toen pas bleek waartoe abstracte Joodse bindingen na eeuwen nog in staat waren.

In de unieke figuur van Martin Buber staat deze gehele evolutie voor ons. Hij wordt geboren te Wenen in 1878 als kleinzoon van de mercator sapiens Salomon Buber. Studeert wijsbegeerte en kunstgeschiedenis te Wenen, Leipzig, Berlijn en Zürich. Schaarde zich nog vóór 1900 achter Herzl en werd binnen het zionisme de grondlegger van een geheel aparte – op culturele bezinning geconcentreerde – fractie. Te midden van dat

alles valt zijn (om Miskotte te citeren) "bekering" tot het Chassidisme:

"Het is de ontmoeting met het testament van Rabbi Israël Baälschem, de stichter van het Chassidisme. Het was of ook hem gezegd werd: tolle, lege! – daar las hij in het kleine onaanzienlijke geschriftje: 'Er ergreife die Eigenschaft des Eifers gar sehr. Er erhebe sich im Eifer von seinem Schlafe, denn er ist geheiligt und ein anderer Mensch worden und ist würdig zu zeugen und ist worden nach der Eigenschaft des Heiligen, gesegnet sei er, als er seine Welt erzeugte.' Dit woord uit het "Zewaat Ribesch" voerde hem in een nieuw leven, 'da war es, dasz ich, im Nu überwältigt, die chassidische Seele erfuhr. Urjüdisches ging mir auf... Die *Gottesebenbildlichkeit* des Menschen als Tat, als Werden, als Aufgabe gefaszt'. Daar rees voor zijn ogen het beeld zijner kindsheid in Galicië, de zaddik en zijn gemeente, de vroomheid als vervoering en als daad, de daad, als dagelijkse levensvorm, zelf gedragen en gedrenkt door de vervoering. Daar was hem het wezen der Joodse religie geopenbaard; niet het eigenaardige van het Joodse volk, maar het wezen van Israëls religie, want onmiddellijk zag hij, dat dit hem niet tot nationale grenzen terugleidde of binnen het perk der orthodoxie. 'Und dieses Urjüdische war ein *Urmenschliches*, der Gehalt menschlichster Religiosität...'" (*Wezen der Joodsche religie*, pag. 214.)

Buber heeft het Joods-nationale denken langs nieuwe paden geleid. Zijn opvatting, die voor een zinvol voortbestaan van het Joodse volk de ontwikkeling eist van ook andere dan uitsluitend rationele krachten, bracht hem in botsing met vele zionisten. Dat hij na de Eerste Wereldoorlog in zijn tijdschrift *Der Jude* samenwerking met de Arabieren bepleitte – tegen de imperialistische opvattingen van Engeland in – deed voor velen de deur dicht. *Weer* zijn we – met *Der Jude* – in de jaren omstreeks 1916, 1917, 1918 en later, maar met Buber is het niveau wel anders komen te liggen. Ook hij was verontrust door de ontwikkeling van het Joodse vraagstuk in de wereld en in Duitsland –, maar voor hem lag de verontrusting zedelijk in een ander vlak. "Es ist eine Frage des Deutschen, nicht unsere Frage." Dat men binnen het Joodse volk nog lang niet overal zover was, kan worden geïllustreerd aan Nederland, waar omstreeks 1929 de Congresdemonstratie van 1918 en de Landelijke Joodsche Protestdag tegen de Pogroms in Oost-Europa van een jaar later al lang waren vergeten. Rustig pruttelde hier het Joodse leven voort op een heel zacht pitje. De zeer kleine zionistische minderheid vocht voor haar bestaan in een Zionistenbond, die door goede kwaliteit de naar verhouding geringe kwantiteit moest vergoeden. Langs de uiterste grenzen van het Joodse leven vertoonde zich van tijd tot tijd wat problematiek, gerede aanleiding tot papieren oorlogjes tussen zionisten en assimilanten. Het Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap en zijn Portugese collega hielden het officiële Joden-

dom drijvende, formalistisch de gemeenschap bindende aan de normen van Tora en Traditie – officieus de individuen vrij latende. Als Nederlander naar buiten tredende bij ostentatieve gelegenheden, wel zeer in het bijzonder bij manifestaties rond het Oranjestad, waar de regenten zich altijd lieten zien:

“(maatschappelijk) volkomen gaaf en afgerond, oud-liberaal, (een beetje) wantrouwend en gezond”, om Jan Greshoff te commentariëren.

Toen kwamen 1932 en 1933.

Er gebeurde iets, dat kon iedereen met de klompen aan voelen. Maar wat? Of was er eigenlijk niets aan de hand? Wij bedoelen: *bier!*

Wij moeten ons gaan occuperen met de structuur van de groep in Nederland, die, volgens de uitkomsten van de volkstelling van 1930, 111.917 Joden omvatte en tien jaar later ruim 140.000!

Bezien wij de volgende tabel:

Totaal aantal Joden in Nederland 1899-1941				
Jaar	Criterium	Man	Vrouw	Totaal
1899	confessie	50.106	53.883	103.989
1920	confessie	55.406	59.817	115.223
1930	confessie	53.685	58.232	111.917
1941	afstamming	68.388	72.164	140.552

Hieruit blijkt tweërlei:

a dat in de periode 1920-1930 een *daling* van het aantal Joden was opgetreden;

b dat in de periode 1930-1941 een zeer sterke *stijging* moet worden geconstateerd.

Dat de komst van Duitse vluchtelingen deze stijging heeft veroorzaakt, is zonder meer duidelijk. En deze komst raakte onder de oppervlakte de sterkste en tegelijkertijd zwakste kant van het Nederlandse Jodendom: zijn isolement, dat plotseling – tegen zijn diepste wensen in – was opgeheven. De huisjes aan de sloot en de kastelen aan de grachten moesten hun deuren openen en deden dat bijzonder ongaarne. De Emanuel Querido's bleven eenlingen! In zijn uitgeverspraktijk weerspiegelde zich reeds vroeg het belangrijke tijdsgebeuren:

“Het hakenkruis over Europa... op die gedachte reageert Querido met alle felheid, die in hem is. Duitse schrijvers zijn gedwongen hun vaderland te verlaten. De linkse Duitse uitgeverijen worden gemolesteerd, haar leiders moeten een goed heenkomen zoeken. Hun taak wordt op verschil-

lende plaatsen in het vrije Europa overgenomen. In de Nederlandsche Staatscourant van 1 november 1934 staat de oprichting vermeld van de N.V. Uitgeverij Querido (Querido Verlag), met een kapitaal van f 30.000. Directeur is Em. Querido. Doel: het uitgeven en exploiteren van boeken en tijdschriften in vreemde talen en van daaruit voortvloeiende rechten. Hij verzekert zich de medewerking van de uitgeweken Duitse uitgever Dr. F. H. Landshoff van Kiepenheuer, met wie hij door de uit Berlijn gevluchte Nico Rost in contact was gebracht. Voor die tijd had Querido al vertalingen uitgegeven van auteurs als Schnitzler, Feuchtwanger, Klambund. Nu zouden de boeken der Duitse emigranten in hun eigen taal in Amsterdam verschijnen. Feuchtwanger, Leonhard Frank, Vicki Baum, Heinrich en Klaus Mann, Remarque, zij en vele anderen vonden de gelegenheid, van Nederland uit tot de Duits lezenden in de gehele vrije wereld te spreken. En zelfs tot de Duitsers in Duitsland zelf, die met de voorraden voor Polen bestemd over zee via Gdynia bereikt werden. De vrije wereld zou overigens in de komende jaren steeds kleiner worden. Italië ging deel van de as uitmaken, Oostenrijk, Tsjechoslowakije, Polen, Spanje werden uitgeschakeld.

Deze uitgeverij heeft Querido geen baten van betekenis gebracht. Ten eerste was het in die tijd helemaal niet gemakkelijk en zeer kostbaar om vreemde markten te veroveren, ten tweede was het moeilijk zaken te doen met de geëmigreerde auteurs, die zich maar niet wilden of konden realiseren dat het debiet van hun boeken ineenschrompelde. Er moest enorm veel gereisd worden. Querido bleef ook niet de enige, die zich op dit gebied had begeven; Bermann-Fischer Verlag, eerst in Wenen, later in Stockholm, en Allert de Lange te Amsterdam streefden dezelfde doeleinden na. Met deze twee firma's werkte Querido later samen in een "Gemeinschaftsproduktion", die *Das Forum deutscher Dichter* exploiteerde, met auteurs als Thomas Mann, Franz Werfel, Stefan Zweig, Vicki Baum, Annette Kolb, Heinrich Mann, Alfred Neumann, Feuchtwanger en anderen. Later kwam het tot een "Zentralauslieferung" dezer emigranten-uitgeverijen."

Het isolement waarin ruim honderdduizend Nederlandse Joden hadden verkeerd en het ontbreken van een geprononceerd antisemitisme hadden een, als een vertraagde film werkende, geleidelijke assimilatie in de hand gewerkt, die misschien dan niet tot de uiterste vormen van mimicry had gevoerd (zoals in Duitsland) maar niettemin de Joden had vervreemd van het totale volk. In een artikel in *Ha'olam* – het Hebreeuwse orgaan van de Zionistische Wereldorganisatie – heeft F. Bernstein er op gewezen dat nochtans geen enkele vorm van assimilatie het Nederlandse Jodendom is voorbijgegaan en dat geen stand of milieu daarvan verschoond is ge-

bleven. Speciaal vestigt hij de aandacht op de reeds eerder door ons in het geding gebrachte orthodox-Joodse en socialistische facetten, de zogeheten "schwarze" en "rote".

"Juist in sommige orthodoxe en socialistische kringen is de principiële ontkenning van het politieke moment in het Joodse vraagstuk, een houding, welke de grondslag vormt van alle bewuste assimilatie, hoogste wijsheid en vormt ze om zo te zeggen een integrerend deel der orthodoxe respectievelijk socialistische levensbeschouwing. De orthodox-Joodse pers in Nederland is aanvoerster van het leger der assimilanten en verkondigster van een Nederlands hoera-patriottisme, terwijl in sommige Joods-socialistische kringen eveneens principiële assimilatorische opvattingen heersen, die zich dan niet op de torat-Mosjé, doch op de torat-Marx baseren." Bernstein merkt zeer juist op, "dat de rode assimilatie ten eerste is bevorderd door het feit dat onder de stichters der socialistische beweging in Nederland zich een aantal assimilanten bevonden, die hunnerzijds er naar streefden, de beweging zoveel mogelijk van elk nationaal begrip verre te houden. Zij zochten en vonden in het socialisme dezelfde cosmopolitische tendens, die de voorafgaande Joodse generatie in het liberalisme had gevonden. Opmerkelijk is het dan ook, dat de weinige principiële atheïsten, die de socialistische beweging hier te lande telt, voornamelijk Joden zijn: uit hun haat tegen de religie spreekt het verlangen uit het Jodendom te vluchten."

Aldus Bernstein, die wij in grote lijnen volgen. Want – om ons tot de orthodoxie te bepalen – de Mizrachisten (orthodox levende zionisten) konden zich slechts moeilijk handhaven tegenover de kritiek van het officiële kerkgenootschap. En wat de arbeidersbeweging betreft bleef de Poalei Zion (naar verhouding eerst laat tot stand gekomen) een klein, hoewel principieel groepje, dat gebukt ging onder de kwalen, die een kleine, beginselvaste groep nu eenmaal altijd vertoont: sectarisme en ketterjagerij! Dat wijlen de malcontente marxist Sam de Wolff in deze verscheurde Poalei Zion overigens *de* vertegenwoordiger was van de... revisionistische rechtse groep is slechts een dialectisch grapje van Kleio, waaraan zelfs Marx plezier zou hebben beleefd.

Maar wij keren terug naar het isolement van de Nederlandse Jood als zodanig, die bij de komst van zijn Duitse "geloofsgenoten" eerst en dan uitsluitend aan zichzelf dacht. Wat kon men ook van hem vergen? Niet iedereen kon zich zo van het eigen-ik abstraheren als Martin Buber, die, zelf tot de geteisterde Joods-Duitse gemeenschap behorend, neerschreef:

"Was uns widerfährt, ist, auch wenn es uns ans Mark greift, nicht das Entscheidende; das Entscheidende ist, wie wir uns dazu verhalten – was wir daraus machen, was es aus uns macht... Wenn wir unser Selbst wah-

ren, kann nichts uns enteignen. Wenn wir unsrer Berufung treu sind, kann nichts uns entrecht. Wenn wir mit Ursprung und Ziel verbunden bleiben, kann nichts uns entwurzeln, und keine Gewalt der Welt vermag den zu knechten, der in der echten Dienstbarkeit die echte Seelenfreiheit gewonnen hat."

Zover was de gemiddelde Jood in Nederland nog lang niet. Hoogstens bekwam hem de overigens begrijpelijke angst bij de gedachte dat het hem zelf kon overkomen. Verscherpten de Duitse vluchtelingen niet *zijn* vraagstuk? En waren dat niet echte moffen – met mofse manieren, die zelf wel schuldig moesten zijn aan hun afschuwelijk lot? Gemeenplaatsen, als zoude ieder volk de Joden bezitten die het verdiende, deden opgeld als reële argumenten. Het rad van het Joodse lot draaide één slag. Wat eenmaal voor de Duitse Joden de Oost-Jood was geweest, dat was nu voor de Nederlandse: de Duitse. Judaeus Judaeus lupus. Uit deze algemene houding (over de uitzonderingen straks) resulteerde de gemiste kans op een geestelijk Réveil, die een contact met zoveel waardevol mensenmateriaal had kunnen en moeten bieden.

De door ons reeds eerder geschilderde hartstochtelijke cultuurontmoeting had bij de Duitse Joden immers sedert de 18e eeuw geleid tot een vruchtbaar intellectualisme, dat in Nederland – op grote schaal – eerst veel later inzette. Van de sociale oorzaken, die hiertoe mede hebben kunnen leiden, kan – in het verband der Nederlandse verhoudingen – worden gewezen op de waarschijnlijke invloed van het regentenpatroon dat sedert de Gouden Eeuw ten nauwste was verbonden met de handel, waartoe ook de Nederlandse Joden (vooral aanvankelijk de Sefardiërs) gemakkelijk gepredisposeerd bleken om vaak geheel andere redenen overigens. In Duitsland – met zijn oorspronkelijke feodale verhoudingen – was de weg naar dit maatschappelijk patroon op zichzelf reeds onbegaanbaar. Ook dit werkte mee. Maar goed – de "Herr Doktors" kwamen hier en – men distantieerde zich uit allerlei overwegingen, maar toch wel vooral omdat men *hem* vreesde en *zichzelf* – in dit stervensuur – zo graag koesterde.

Bij Joodse instituten (ook wetenschappelijke) werd een enkele figuur van betekenis schoorvoetend toegelaten, bij wijze van gunst. De nationale deur, die altijd al op een kier had gestaan, werd nu bijna helemaal gesloten. Slechts zeer aarzelend werd geprotesteerd, als de voorzichtige politiek der Nederlandse regering de grenzen sloot voor mede-Joden. Men beïjverde zich hoogstens van zekere zijde tot hulp aan de gedwongen emigranten op basis van een filantropische mentaliteit, die – wat haar structuur betreft – thuishoorde in het eerste kwart der vorige eeuw. Dat men de vluchtelingen in Drentse kampen liet onderbrengen, was ter zake symp-

tomatisch; dat hadden Willem I en Johannes van den Bosch met de paupers en de gedeclasscerden omstreeks 1820 ook al gedaan. Westerbork had legitieme voorlopers in Frederiksoord en Veenhuizen.

Dat op deze wijze affecten groeiden van haat tussen Joden en Joden, ligt voor de hand. Wij waren september 1943 getuige van de komst der voorzitters van de Joodsche Raad van Amsterdam op de "tsores-boulevard" in een Westerbork, dat toen al de promotie had doorgemaakt naar Durchgangslager. Welk een macaber gejuich brak los bij de "alte Lager-einsassen". Afschuwelijke ervaring! Maar wie kon dat alles voorzien in de jaren vóór 1940, toen feitelijk als enig leidend beginsel bij de benadering van het acute Joodse vraagstuk overheerste de zielige vrees voor eigen posities, voor het opkomende antisemitisme, dat hier onder Duitse invloed wortel begon te schieten en een gehele literatuur van Joden (en niet-Joden) in het geweer bracht. Ook hier soms met de rekenmachine tot stand gekomen, getuige de brochure *Het wetenschappelijk Antisemitisme*, waarin de socialist Henri Polak weer eens ging bewijzen dat de criminaliteit der Joden zo gunstig afstak tegenover die der niet-Joden.

"Uit de Criminele Statistiek van het Centraal Bureau voor de Statistiek, over 1919, blijkt, dat in dat jaar geen Joden zich hebben schuldig gemaakt aan Doodslag, Moord, Kindermoord, Mishandeling met zwaar letsel, Afpersing, Vernieling, Dierenmoord, Geweldpleging, Brandstichting, Wederspanning in vereeniging, Meineed, Valsche munterij en uitgeven of in voorraad hebben van valsche munt, Verkrachting, Kinderverkrachting, Feitelijke aanranding der eerbaarheid, Ontucht met minderjarigen van hetzelfde geslacht, Ontucht door Ouders, Voogden en Onderwijzers.

Een gehele reeks dus van de grofste en verachtelijkste misdaden, aan welke zich niet één Jood heeft schuldig gemaakt.

Maar deze zelfde statistiek leert nog iets anders.

Indien het waar zou wezen, dat Joden in handel, zaken- en bedrijfsleven oneerlijker zijn dan anderen, dan zou dit moeten blijken uit veroordelingen wegens het plegen van zulke oneerlijkheid. Hoe is het nu hiermede gesteld? Het volgende tabelletje, ontleend aan bovengenoemde bron, leert het ons:

Misdrijf	Joden	Prot.	R.-Kath.
Oneerlijke mededinging	0	1	2
Verkoop van vervalste waren	0	1	2
Bankbreuk	1	3	3
Oplichting	10	138	106
Verduistering	14	319	230
Dito in dienstbetrekking	8	205	128

De uit al deze gegevens te trekken conclusie kan geen andere wezen dan dat de Joden behoren tot de vreedzaamste, rustige, betrouwbaarste, de wet het meest eerbiedigende staatsburgers."

De uitnemende bundel *Antisemitisme en Jodendom* onder redactie van H. J. Pos diende in feite dezelfde apologetische doeleinden, maar volgens een wetenschappelijk recept. Niet dat *dit* wat hielp, maar het confronteerde de publieke opinie wel met het actueel geworden probleem van de Jood in de Nederlandse en Europese samenleving en zulks op een acceptabel niveau. Dat deden in nationaal-Joodse zin ook de zionisten onder leiding van de – reeds genoemde – al eerder uit Duitsland naar hier gemigreerde Fritz Bernstein (thans Perets Bernstein), een koffiemakelaar te Rotterdam woonachtig en sedert de jaren dertig de voornaamste penvoerder van de Zionistenbond. Niet gebonden aan een Nederlandse background, analyseerde Bernstein koel de verhoudingen. Nog geldt zijn essay *Der Antisemitismus als Gruppenerscheinung, Versuch einer Soziologie des Judenbasses* ook internationaal als standaardwerk. Veel instructiever intussen voor de Nederlandse verhoudingen blijft zijn *Over Joodse Problematiek*.

"Zij die problematiek vormt als het ware de ondergrond van feiten, die voor de Joden nood kenmerkend zijn, maar verliest veel van haar betekenis, waar zulke feiten actuele werkelijkheid zijn geworden. Haar betekenis is het grootst, waar de tastbare vormen van Joden nood in hoofdzaak ontbreken en voor zover aanwezig, weinig zichtbaar of voelbaar zijn; waar dus voor en met de Jood ogenschijnlijk alles zo ongeveer in orde is. Desondanks zijn er allerlei complicaties, die de Jood vaak niet opmerkt, nog vaker niet wil opmerken; die hij zelden ten volle begrijpt, maar waarvan hij in de door het bewustzijn minder sterk belichte gedeelten van het zieleleven vrijwel altijd iets gevoelt. Dat is de Joodse problematiek.

Zij is altijd en onder alle omstandigheden, ook wanneer zij door de niet-Joden nauwelijks wordt waargenomen, van grote invloed op het leven van de Jood; zij spreekt zich uit in zijn algemene levenshouding, in zijn relaties tot medemensen en maatschappij en in de belangrijkste beslissingen van zijn bestaan. Dat is ook het geval, als hij er zich niet van bewust is; men kan wellicht zeggen, dat het in sterkere mate het geval is, naarmate hij er zich minder van bewust is. De meest on-Joodse Joden worden het sterkst door hun Joodse problematiek beheerst.

Het is deze problematiek die speciaal door de Duitse Jodenvervolgning scherp in het licht is gesteld. Deze heeft immers niet alleen geleid tot de opvallende feiten van de meer uiterlijke Joden nood; in dit land zijn tevens de sluiers, die over de Joodse problematiek gespreid lagen – gelijk zij elders nog steeds gespreid liggen –, met ruwe hand uiteengescheurd. En ofschoon

men zich er niet gaarne rekenschap van geeft, heeft het de Joden juist buiten Duitsland dieper geschokt dan al het uiterlijke geweld, dat hoe dan ook smartelijke psychische verborgenheden, die men onzichtbaar dacht en daarom verdwenen waande, in het meedogenloze licht der allerpubliekste belangstelling zijn komen te liggen. Want de Joden voelen, dat dit elk hunner persoonlijk aangaat; dat daar iets openbaar is geworden dat op enigerlei wijze ook in hen verborgen ligt; dat daar vragen aan de orde zijn gesteld, waarop ook zij *en* voor zichzelf een antwoord behoorden te geven. Het is waar, dat zij van dit gevoel liever geen notitie willen nemen; zij horen de vragen, maar willen er bij voorkeur geen antwoord op geven. Dat komt niet alleen, omdat zij een pijnlijk antwoord vrezen; het komt ook, omdat zij zelden weten hoe het precies zou moeten luiden. En toch zijn dit de Joodse vragen van de dag, ook hier, in Nederland."

Pijnlijk moet Bernsteins ervaring zijn geweest, dat zijn glasheldere, maar altijd vlijmscherpe analyses (waarin ook het vraagstuk der dubbele loyaliteit werd betrokken!) zelfs zionisten onaangenaam in de oren klonken. Ook de evolutie van de nationaal-Joodse gedachte vertoonde omstreeks 1937 in Nederland immers een tendens naar vervlakking. Voorzichtig zijn – "geen risjes (= antisemitisme) maken. . .", alsof het antisemitisme als verschijnsel te maken zou hebben met de houding der Joden!

Wat dan te zeggen van de overgrote meerderheid, die voortvegeteerde zonder enige notie van het beklemmende gebeuren, waarvan zij straks het afschuwelijke object gingen worden. Die met sjoelfeesten en Oranjehuldes – en met niets anders – voortgingen tot na de pogroms achter Zevenaar.

*"Nu heeft de Hemel zich ontsloten,
Met lentegeur en bloemenpracht,
En spreidt de driekleur nieuwen luister,
Waarin d'Oranjezonne lacht.
Nu galmen bronzen klokkenklanken,
Gedreven door onzichtb're hand,
Den naam, die onze barten kluistert,
In zoeten, onverbreekb'ren band."*

Aldus de tekst van Ruth Sarphati; de muziek was van Isr. J. Olman.

Wie straks de moed zal tonen een openhartige Joodse tegenhanger samen te stellen van Michel van der Plas' *Uit het rijke Roomse Leven* en Ben van Kaams *Parade der Mannenbroeders*, zal binnen afzienbare tijd gereed zijn met een journalistiek even leesbare als spiritueel onverteerbare bloemle-

zing, waarin als hoofdfiguur Dr. H. Colijn per radio optreedt voor "De Joodsche Invalide".

Het was in de laatste dagen vóór de oorlog, dat Joodse jongeren hun – op Jakob Klatzkins theorieën geïnspireerde – nationalistische leuzen aanhieven, maar daarvoor op het matje werden geroepen bij de grote Heren van Zion. Een dichterlijke scribent en zijn mederedacteuren werden tot de orde geroepen, toen een zionistisch jeugdorgaan had durven publiceren "dat de vlaggen, die hier waaien, niet onze vlaggen zijn. . ." Het vonnis – een berisping – kon helaas niet meer worden gepubliceerd, omdat – in diezelfde nacht (Exodus 12:29) – de Duitsers het land waren binnengevallen.

11. DE TWEEDE WERELDOORLOG

In datzelfde Wenen, waar Martin Buber had gestudeerd, Stefan Zweig had gewerkt en Herzl en Freud en al die andere typische Joden – daar zwierf omstreeks 1910 de fanatiekeling rond, die “Die Welt von Gestern” definitief zou voltooien met de hel van Auschwitz. Adolf Hitler deed – naar eigen mededelingen – de impuls tot zijn Jodenhaat op in de hoofdstad van de Donaumonarchie, die (volgens *Mein Kampf*) toen – onder leiding van de antisemiet Dr. Lueger – haar laatste en schoonste bloei scheen te beleven. Op die grens van Oost- en West-Europa leerde Hitler begrijpen “dat het hier niet ging om Duitsers van een bijzondere geloofsbelijdenis, maar om een afzonderlijk volk, dat was ook voor mij boven iedere twijfel verheven; want nu ik begonnen was mij met deze vraag te bemoeien en mijn aandacht eenmaal op de Jood gevestigd was, nu verscheen Wenen mij in een geheel ander licht dan vroeger. Waar ik nu liep, zag ik ook Joden, en hoe meer ik er zag, des te scherper zag ik het verschil tussen hen en de andere mensen. Vooral in de binnenstad en in de buurten ten noorden van het Donaukanaal wemelde het van mensen, die zelfs uiterlijk niets meer met ons Duitsers gemeen hadden. Maar wanneer dit mij nog niet geheel overtuigd mocht hebben, dan werd deze twijfel voorgoed uitgewist door de houding van vele Joden zelf. Er bestond immers een zeer sterke, ook te Wenen vele aanhangers tellende, beweging onder hen, welke het feit, dat het Jodendom een apart volk en zijn bijzonder karakter een volkskarakter was, nogmaals zo nadrukkelijk mogelijk bevestigde: het Zionisme.

Het scheen weliswaar alsof slechts een deel der Joden deze houding tot de hunne maakten, en alsof de grote meerderheid het met een dergelijk vastleggen van haar houding niet eens was, en in haar hart zelfs scherp afwijzend daartegenover stond. Maar bij nadere beschouwing verdween deze schone schijn door de weinig appetijtelijke aard der argumenten, die men tegen het Zionisme inbracht; want zo men dit al geen leugens kon noemen, dan toch wel zuiver opportunistische uitvluchtjes. De z.g. “liberale Joden” ontkenden immers niet, dat ook de zionisten Joden waren, maar vonden alleen, dat het zionisme, dat immers een openlijke erkenning van het bestaan van een Joods volk inhield, onpractisch en misschien zelfs gevaarlijk was. Aan hun innerlijke saamhorigheid deed dit alles niets af.

Deze schijnbare onenigheid tussen zionistische en liberale Joden wekte reeds na korte tijd mijn weerszin door de volkomen onwaarachtigheid en

leugenachtigheid ervan, iets dat zeer slecht paste bij de verheven en zuivere moraal van dit volk, waarvan men altijd zo hoog opgaf. Die morele en verdere reinheid van dit volk was toch alleen een kwestie op zichzelf. Dat deze lieden niet bepaald dol waren op water, was iets, dat men aan hun uiterlijk helaas reeds kon constateren, dikwijls zelfs met gesloten ogen, later overkwam het mij wel eens, dat ik onpasselijk werd van de lucht, welke deze kaftandragers verspreidden. Daarbij kwamen nog de onzindelijke kleding en hun weinig heldhaftig voorkomen. Dit alles tezamen kon al moeilijk aantrekkelijk werken; maar men werd pas afgestoten wanneer men, naast de lichamelijke onzindelijkheid, plotseling ook de morele smetten van het uitverkoren volk ontdekte.

Niets heeft mij in korte tijd zozeer tot nadenken gebracht als het langzamerhand doorbrekend inzicht in de wijze, waarop de Joden op bepaalde gebieden werkzaam waren. Bestond er eigenlijk wel ergens iets vuils, een schaamteloosheid, in welke vorm ook, vooral op cultureel gebied, waaraan niet minstens één Jood had meegewerkt? En wanneer men nu maar voorzichtig in zulk een gezwel sneed, vond men, als de made in rottend hout, een Joodje dat dikwijls nog met verblinde ogen knipperde in het plotselinge licht. Toen ik de werkzaamheid van het Jodendom op het gebied van kunst, literatuur, film en toneel leerde kennen, begreep ik ook, hoe groot de verantwoordelijkheid was, die het droeg voor de daar heersende toestanden. En dat was een overtuiging, waaraan geen zalvende verzekering 'dat toch het tegendeel waar was' meer iets kon afdoen. Het was reeds voldoende om alleen maar een reclamezuil te bekijken en de namen te bestuderen van degenen, die het afschuwelijke maakwerk voor bioscoop en schouwburg, dat daar aangeprezen werd, op hun geweten hadden om voor lange tijd hard te worden. Want datgene, waarmee men hier alle waarde van het volk vernielde, was een pestilentie, een geestelijke pestilentie met noodlottiger gevolgen dan vroeger de Zwarte Dood had gehad.

En in welk een hoeveelheid werd dit vergif dan nog voortgebracht en verspreid. Het is niet meer dan natuurlijk, dat met het dalen van het geestelijk en moreel peil van zulke kunstfabrikanten, hun productiviteit evenredig stijgt, tot een dergelijk heerschappij tenslotte wel een machine lijkt, die geen andere taak heeft dan onophoudelijk een regen van vuil op de mensheid te doen neerkomen. En dan moet men nog bedenken, hoe talrijk zij zijn; tenslotte laat de natuur tegen één Goethe zeker tienduizend knoeiers en klungels van het bovengenoemde soort op de wereld los en deze tienduizend doen nu dienst als bacillendragers van het ergste soort, en besmetten alom de zielen. Het was ontzettend, maar het viel niet te ontkennen, dat de natuur voor deze schandelijke arbeid vooral Joden in groten getale

scheen te hebben uitverkoren. Zou de uitverkorenheid van dit volk op zulke gebieden moeten worden gezocht?"

Het blijft irrelevant een (de zoveelste) poging te ondernemen Hitlers antisemitisme naar zijn bronnen en zijn verdere ontwikkeling te benaderen. Joods-historisch is het daarentegen van het grootste belang vast te stellen, dat het *zijn* nationaal-socialistische beweging is gelukt niet alleen aan de macht te komen in *Duitsland* door het centraal uitbuiten van dit Joodse probleem – maar bovendien dat hij erin slaagde dit Joodse vraagstuk een internationale actualiteit te verlenen, die tot ver na de dag van vandaag zal blijven voortduren. Dat daartoe het bestiale systeem der Duitsers heeft medegewerkt, is slechts van secundaire betekenis. Primair blijft het geniaal hanteren van de Jodenhaat als middel (vooral propagandamiddel) in een modern-politiek systeem. En zulks nog wel in het land, dat wij sedert 1750 leerden kennen als dat der Aufklärung, waarin wij sinds de dagen van Herder en Mendelssohn opmerkelijke invloedssferen hebben ontmoet "die – om een Duits-Joodse historicus te citeren – ihre Eigenart der Rezeption deutscher Ideen verdanken und ohne eine deutsch-jüdische Kultur-Verbindung nie entstanden wären. . ."

Dat de Hitler-revolutie niet bij de grenzen van Duitsland bleef staan, maar zijn systeem in nagenoeg geheel Midden- en West-Europa deed zegevieren, doet de historicus wederom grijpen naar de parallel met de periode der Franse Revolutie. Waren het ook haar (en later Napoleons) troepen niet geweest, die – ook in Nederland – de gelijkstelling der Joden met de andere burgers hadden gebracht? Tussen 1790 en 1940 voltrok zich een stuk Joodse historie, dat eenvoudig aldus kan worden gesteld: de eerlijk bedoelde gelijkschakeling van een oud volk mislukte, zowel omdat een deel ervan dit niet wilde of kon – ter andere zijde omdat de anderen het niet wilden dan wel konden. Op de blijvende vraag, door Hitler wereldomvattend geworden, hoe dit mogelijk is geweest, gaf ons geschiedverhaal tot nog toe een voorlichting, die eigenlijk is samen te vatten in één simpele formulering: dit volk was en bleef apart!

Apart – naar de mythische structuur van het antisemitisme.

Apart – naar de niet minder mythische structuur van het Joods-Christelijk denken.

Apart – ook in de opvattingen van het Joods Nationalisme, dat *positief* putte uit ditzelfde mythische denken (en voelen) met zijn componenten als uitverkorenheid en (veelal geseculariseerd) Messianisme. Maar welk nationalisme evenzeer negatieve potenties ontleende (en niet de onbelangrijkste) aan het aspect van zijn natuurlijke tegenpool: het mythische antisemitisme (Herzls "Der Feind macht uns zum Volk").

Apart – zelfs naar de maatstaven van het liberale Jodendom, dat zijn zelfbehoud toch zin wilde geven door een op wijsgerige (semi-Christelijke) gedachten stoelende missionarische gerichtheid.

Apart tenslotte naar de normen van de geassimileerde orthodoxie, die het lijden gedurende het galoet religieuze zin wilde verlenen, door de theodicee, waarmee deze Joden God maar niet minder hun apart bestaan trachtten te rechtvaardigen en te verklaren. Maar alles bij elkander een raadsel dit volk – een wonder misschien – maar voorlopig bovenal: slachtoffer. Want de Hitler-ideologie streefde naar een oplossing van de ingewikkelde problematiek: de vernietiging. Hier kan worden volstaan met het gegeven, dat het continentale Europese Jodendom – dat sinds 1917 al het Russische centrum min of meer vaarwel had moeten zeggen – in 6 jaar van Gods aardbodem werd weggevaagd. Eén derde van het gehele volk!

Wie van de alle door ons genoemde en geciteerde Jodendomsideologen had dit ooit voor mogelijk gehouden?

In 1933 sprak Leo Baeck de gedenkwaardige woorden: “Die tausend-jährige Geschichte der Juden Deutschlands ist beendet.” De ondertitel van de Tentoonstelling *Monumenta Judaica* te Keulen (1963/4) luidde: *2000 Jahre Geschichte und Kultur der Juden am Rhein*. Wie kijkt er op één millennium? Wat hielp het bovendien of iemand zou bewijzen dat de Joden in een land reeds hadden gewoond nog vóórdat prehistorische wezens daar op sabeltijgers hadden gejaagd?

“Wir sind ein Volk, ein Volk.

Wir haben überall ehrlich versucht, in der uns umgebenden Volksgemeinschaft unterzugehen und nur den Glauben unserer Väter zu bewahren. Man lässt es nicht zu. Vergebens sind wir treue und an manchen Orten sogar überschwängliche Patrioten, vergebens bringen wir dieselben Opfer an Gut und Blut wie unsere Mitbürger, vergebens bemühen wir uns, den Ruhm unserer Vaterländer in Künsten und Wissenschaften, ihren Reichtum durch Handel und Verkehr zu erhöhen. In unseren Vaterländern, in denen wir ja auch schon seit Jahrhunderten wohnen, werden wir als Fremdlinge ausgeschrien; oft von solchen, deren Geschlechter noch nicht im Lande waren, als unsere Väter da schon seufzten. Wer der Fremde im Lande ist, das kann die Mehrheit entscheiden; es ist eine Machtfrage, wie alles im Völkerverkehr. Ich gebe nichts von unserem ersessenen guten Recht preis, wenn ich das als ohnehin mandatloser einzelner sage. Im jetzigen Zustande der Welt und wohl noch in unabsehbarer Zeit geht Macht vor Recht. Wir sind also vergebens überall brave Patrioten, wie es die Hugenotten waren, die man zu wandern zwang. Wenn man uns in Ruhe liesze...”

Nog even geduld – nog twee regels en Theodor Herzl is voorlopig uitgesproken.

“Aber ich glaube, man wird uns nicht in Ruhe lassen.

Durch Druck und Verfolgung sind wir nicht zu vertilgen.”

Hij voorvoelde het en wees de oplossing aan, die wij al kennen: de Jodenstaat. Hoe stond het eigenlijk in het Joodse land, dat wij verlieten in de jaren toen de Derde Alija tot haar hoogtepunt was geklommen? Dezelfde jaren, dat de Amerikaanse immigratiebeperkingen de Joodse “Drang nach dem Osten” gingen bevorderen.

Tussen 1924 en 1929 krijgt de *Vierde Alija* haar beslag. Haar mensenmateriaal, voor meer dan 50% uit Polen stammend, vestigde zich nagenoeg geheel in de steden (80%) Jeruzalem, Haifa en Tel Aviv, welke laatste stad zich het snelst ontwikkelde. De huizen rezen er bij honderden uit de grond; in één enkel jaar steeg het inwoneraantal van 3600 tot 13.000! Alleen al in 1925 werden er 1300 bouwvergunningen verleend tegen 677 in 1924. Ook de industrie beleefde een tijdperk van ongeken­de bloei. Hetgeen niet wegnam dat omstreeks datzelfde jaar 1925 zich – als gevolg mede van externe ontwikkelingen – symptomen van een naderende economische crisis aankondigden. Want de jaren 1925-1929 zouden ook dit kleine en kwetsbare land hun moeilijkheden niet sparen, hoezeer juist omstreeks dat laatste jaar een interne evolutie wederom aanleiding kon zijn tot stijgend optimisme. Werd door de uiteindelijke toetreding van niet-zionisten tot de Jewish Agency niet onomstotelijk gedemonstreerd dat het in Palestina ging om een centrum van alle Joden? Juist echter in 1929, op het moment, dat de grote wereldcrisis in West-Europa gevaarlijke consequenties zou gaan inleiden, overvielen (na een periode van 8 jaar rust) fanatieke Arabieren Joodse kolonies en vermoordden en verwondden honderden Joden.

Dat slechts kleine en geïsoleerde nederzettingen waren aangevallen en dat ook daar hevig en niet zonder succes door Joden was gevochten, demonstreerde de gegroeide en groeiende kracht der Jisjoew. Was dit ook niet de diepere oorzaak van de aanvallen geweest – en van de daaruit resulterende starre Britse Mandaatspolitiek?

De Parlementscommissie (naar haar voorzitter de Shaw-commissie genoemd) stelde immers vast dat de zionistische immigratie- en bodempolitiek wel het wantrouwen der Arabieren moesten opwekken. Ook dit was een visie op het probleem en nog wel de officiële, in 1930 bekrachtigd door het rapport Hope Simpson (genoemd naar de man, die in dat jaar de situatie ter plaatse had onderzocht) en het beruchte Witboek, beide tegelijkertijd gepubliceerd en door de zionistische leiders terecht als een klap in het aangezicht beschouwd. Toen na een half jaar intensieve politiek begin 1931 een koerswijziging inzette, die de immigratiebeperkingen verzachtte, herademde de Joodse wereld.

De Jisjoew had intussen met een verheugende, innerlijke kracht haar ar-

beid verdubbeld. En dit gold niet minder het geestelijk aspect! In het land was een Hebreeuwse cultuur ontstaan sedert de dagen van pioniers als Eliëzer ben Jehoeda (1857-1922), wiens huis het eerste was, waarin na eeuwen het Hebreeuws als levende taal wederom werd gesproken. Dichters stonden op, zoals Chaim Nachman Bialik (1873-1934), een man in wie de oude Joodse cultuur zich zo sterk en zo zuiver had kunnen consolideren, dat het – toen hij zich plotseling als scheppende letterkundige ging uiten – scheen alsof deze taal en deze inhoud organisch pasten in een ongeschokt cultuurpatroon, dat zich nooit anders dan in deze oude taal had gemanifesteerd. Was het niet hoopvol, dat deze dichter de oude cultuur weer toegankelijk wilde maken voor het nieuwe geslacht en dat zijn simpel Sabbatlied – Sjabbat Hamalka – zonder meer werd geaccepteerd binnen het raam der traditionele eeuwenoude Zemirots (= liederen)? In Bialik sprak de stem van de Joodse historie:

Alleen

*De wind heeft ze allen weggedragen, ben allen lokte 't licht,
Een nieuwe zang heeft hun levensmorgen verblijd.
En ik, teer duivenjong, ben vergeten uit de harten
Onder Sjechina's vleugelen. (Sjechina = Goddelijke Majesteit)*

*Alleen, alleen bleef ik over, en zij, de Sjechina,
Doet haar gebroken rechterwiek trillen boven mijn hoofd.
Mijn hart weet, wat Haar hart vervult: Zorg heeft Zij om mij,
Om Haar zoon, Haar enig geblevene!*

*Verjaagd is Zij uit alle boeken! Slechts één
Verlaten, verborgen boekje is over:
De leerschool! Daár, in de schaduw, verborg Zij zich,
En samen met Haar ben ik in de nood.*

*En als uitgaat mijn hart naar het venster, naar 't licht,
Als de plaats mij te nauw wordt, daar onder Haar vleugelen ...
Dan zinkt haar hoofd op mijn schouder, dan drupt Haar traan
Op het blad van mijn Talmoeboek.*

*Stil weent Zij om mij, buigt zich over mij heen.
Als beschermde Zij mij met haar kreupele wiek:
"De wind heeft ze allen weggedragen! Allen zijn zij uitgevlogen,
En ik bleef alleen, alleen!"*

*En iets als het slot van een heel oud klaaglied,
Als een gebed, vraag-en-angst ineenen,
Verneemt mijn oor in dat stille schreien
Met dien brandenden traan.*

Zijn eigenlijke tegenvoeter was Tsjernichowski, wiens voorliefde voor het "heidense" aspect zo groot bleek, dat hij zelfs propaganda maakte voor de "Kena'anien", wier levensbeschouwing – bij uitsluiting van het "volksvreemde" Jodendom – recht wil doen wedervaren aan de voor-Israëlitische cultuur, die der Baäliem en Astartes!

Het Gezicht van de Profeet der Asherah (Ashera = gewijde paal)

*dat hij gezien heeft op de dag, dat Eliab en de mannen,
die met hem waren, de priesters van Baäl hebben geslacht (1 Koningen,
hoofdst. 18) vierhonderd en vijftig man, bij de beek Kishon.
Doch hij ontkwam naar de vallei van Jizreël. Toen kwam
de Geest over hem en hij profeteerde in de vallei:
Getuigen zijt gij mij, ó eenzame Tabor,
En gij, blauwende hellingen van de Karmel, aan mijn rechterband,
Gij bergen van Gilboa, Koningsbergen (Koning Saul sneuvelde hier),
En gij, heuvel Morèh, hoogste der heuvelen.
Mijn gezicht spreekt van het einde der dagen,
De schoot der grote vallei zal het bewaren
En de beekbeddingen langs de helling der heuvels.
Na eeuwen zal de Kinnereth het kabblend openbaren
En de bergruggen, van zonnegloed gezegend.
Voor een volk dat zal opstaan is mijn droom bestemd.
Wat Ik beloof, is voor de durvers onder uw zonen.
Zegt niet, gij slachters: "Wij hebben ze geslacht,
Weg zijn de dienaren van Baäl, uitgeroeid."
"Ziet, ge hebt uw messen stomp gemaakt,
Uw zwaarden werken onbruikbaar, door het vele slachten.
En Hem hebt ge niet overwonnen, want dat kunt ge niet".*

Maar *Ashereb* of *Adonai*, Hebreeuws was het, de herleefde taal, die verscheidenen inspireerde tot proza en poëzie. Dat de eerste jonge dichtergeneratie van het chaloetsische Palestina voortkwam uit de rijen der *Derde Alija* ver-

wondert ons niet. De jaren twintig blijken voor het nieuwe Palestina doorslaggevende revolutionaire betekenis op ieder gebied. Op 1 april 1925 werd – symbolisch voor het geestelijke rijpingsproces – de Hebreeuwse Universiteit op de Skopusberg door Lord Balfour geopend. De eerste steen was reeds in 1918, na de verovering van het land door de Engelsen, door Chaim Weizmann gelegd. 1918-1925, de periode, waarin men had geleerd door te zetten om ook geestelijk sterk te staan tegenover een wereld, waarin de Jood het moeilijker en moeilijker kreeg. Vooral ook na de grote crisis.

Tussen 1929 en 1931 emigreerden derhalve jaarlijks een 40.000 Joden naar Palestina, en wel grotendeels op arbeidscertificaten. Dan al schenen de toestanden in Duitsland hun schaduwen vooruit te werpen. Tussen 1933 en 1935 kwamen alleen daarvandaan 24.500 oliem, dat is ongeveer 20% van het totale aantal. Een “heimgebunden” diaspora vond de weg terug naar het Vaderland, waaruit duizenden jaren geleden hun voorouders waren weggetrokken. Noodgedwongen! De arme landverhuizers in die jaren werden soms geconfronteerd met de vraag: “Kommen sie aus Deutschland oder aus Überzeugung?” Maar ze kwamen met hun doctorstitel, maar ook met vakkennis, ervaring in handel, industrie en organisatie in het algemeen, en met zin voor “Ordnung und Disziplin”! Meer dan een kwart van deze “Olé Germania” trok bovendien – men had dat niet verwacht – naar het platteland! Voor Palestina vormden deze “Jekkes” een niet te onderschatten positieve factor.

Toen zij zich goed en wel hadden gevestigd en de eerste moeilijkheden der aanpassing te boven waren, zette de Abessijnse oorlog rondom de Middellandse zee het internationale sein op onveilig. De slappe houding van de Westelijke democratieën gaf de Arabieren de moed tot hernieuwde aanvallen op de Joden. Wéér een commissie! Maar deze keer een, die beruchter werd dan al haar voorgangers. Zij bracht voor het eerst de “Verdeling van Palestina” te berde. Het daarop volgende Witboek bevatte daartoe het officiële aanbod. Wie brengt nog de moed op tot het doorworstelen van het taai *Report* van deze Palestine Royal Commission, presented by the Secretary of State for the Colonies to Parliament by Command of His Majesty, July 1937? Ruim vierhonderd dichtbedrukte, droge pagina's met kaarten, alles te koop – gelijk vermeld op het kaft – voor de schappelijke prijs van 6s.6d.net.

Binnen tien jaren was deze theorie een voltooid stuk verleden, dat niet zonder ironie wacht op de dissertatie van een veelbelovend jongmens der 7e faculteit over “Het decennium vóór de Staat”. Maar wie kon van dit laatste dromen in 1937, toen de Spaanse Burgeroorlog al spookte en de as Berlijn-Rome was verzezen? De brutale, bedenkelijk voortschrijdende ont-rechting der Joden begon zelfs de niet-Joodse wereld te verontrusten, ter-

wijl intern hun eigen politieke vuist de Joden zelf zo slap voorkwam, dat een ernstig man de hartstochtelijke zionistische campagne tegen de Verdeling belachelijk kon maken als "een veldslag met keppeltjes" (= Jiddisj voor kalotjes).

Maar aan zulke spot onttrok zich het Joods potentieel der Jisjoew, dat zich ernstig – ook militair – prepareerde op de naderende wereldbrand. Uit de zelfverdediging was de Hagana gegroeid, voor jonge Joden verplicht gesteld in het jaar 1939, toen de Engelse politieke koers niet veel goeds beloofde en de Duits-Italiaanse propaganda in het Midden-Oosten de ominieuze leuze creëerde: "In de hemel Allah en op aarde Hitler."

Naast deze Hagana opereerden de (oorspronkelijk) nachtelijke commando's van de Palmach, jeugdige troepen, gehard in een felle strijd, omgeven met alle, ook boeiende, illegale facetten van een guerilla. Deze was noodzakelijk geworden door de Engelse opsporingsacties naar wapens, die de kolonies hadden ontvangen ter verdediging tegen eventuele aanvallen van Arabieren. De laatsten gedroegen zich voorlopig over de gehele linie officieel "neutraal" en lieten zich niet verleiden tot het volgen van de Groot-Moefti van Jeruzalem, die in den vreemde wierf voor zijn collega's Hitler en Mussolini.

Heftiger nog werden de Britten bestreden door de dissidente Irgoen Tswai Leoemi (= nationale legerorganisatie), die in haar methoden hoogstens nog werd overtroffen door de beruchte Stern-groep (naar hun leider Abraham Stern). Zo strijdbaar gingen de Palestijnse Joden de Tweede Wereldoorlog in. Hun mentaliteit verschilde wel van die hunner broeders, die in Europa als "lammeren geleid werden om geslacht te worden..."

Was dat wel zo? Beschikte dit oude volk dan in het geheel niet meer over krachten tot verzet? Een moeilijk probleem, dat zeker niet is af te doen met een beroep op een galoethistorie, die naar de conceptie van Heinrich Graetz voornamelijk een "Leidens- und Gelehrten-geschichte" zou zijn geweest. Het boek van Fritz Heymann, *Der Chevalier von Geldern (Eine Chronik vom Abenteuer der Juden)* is er om tot nadenken over dit historiografisch probleem aan te sporen. "Vielleicht wäre die Geschichte der Juden anders verlaufen, wäre sie anders geschrieben worden..." Eerlijkheidshalve dient daarnaast te worden opgemerkt dat de Emancipatie en de Assimilatie er zeker niet toe hebben bijgedragen Joden te mobiliseren tegen een antisemitisme dat zij veelal weg redeneerden. De Duitse Joden waren voor een deel op den duur zelfs zo gedepersonaliseerd, dat zij... Hitler gelijk gaven. Dialectisch gezien nog niet eens de meest inconsequenten, deze "Schmeisz uns eraus-Juden".

Dat ondanks dit alles deze gemaltraiteerde groep aan de top een voor-

treffelijk niveau bleef demonstreren, bewees de bekende Schocken-Verlag. Bewezen ook periodieken als (wetenschappelijk) *Die Monatsschrift für die Geschichte und Wissenschaft des Judentums*, waarvan de allerlaatste jaargang als een bibliofiele zeldzaamheid op de Joodse boekenmarkt geldt, en (algemeen) *Die jüdische Rundschau*, die moedig het nationaal-Joodse standpunt verkondigde. Maar dit alles voltrekt zich binnen de geestelijke sector. Evenzeer als dit het geval is met de waardige houding van Leo Baeck, die in 1933 de leiding van het Duitse Jodendom op zich nam en dat op onnavolgbaar-integere wijze. Zijn moed blijkt uit het gebed, dat de Rabbijn op de avond van Kol Nidre (de avond vóór de Grote Verzoendag) in alle synagogen van Duitsland liet uitspreken:

"In dit uur staat ieder mens in Israël rechtop voor zijn God, de God van gerechtigheid en barmhartigheid, om zijn hart te openen in gebed. Voor God willen we bevragen onze wegen en onderzoeken onze daden, de handelingen die we hebben gedaan en die, welke wij ongedaan lieten. Wij willen in het openbaar de zonden bekennen, die wij hebben gepleegd en God vragen ze ons kwijt te schelden en te vergeven. Onze zonden kennende, zowel persoonlijke als in gemeenschap gepleegd, laat ons verachten de laster en kwaadsprekerij die tegen ons en ons geloof gericht zijn. Laat ons vaststellen dat het leugens zijn, te gemeen en zinloos voor ons om er acht op te slaan.

God is onze toevlucht. Laat ons vertrouwen op Hem, onze bron van waardigheid en trots. Dank de Heer en loof Hem voor ons lot, voor de eer en de volharding waarmee we vervolging hebben doorstaan en overleefd.

Onze geschiedenis is de geschiedenis van de grootheid van de menselijke ziel en de waardigheid van menselijk leven. Op deze dag van kommer en pijn, omringd door ongerechtigheden en schandelijkheid, willen wij onze ogen wenden naar de dagen van vroeger. Van generatie op generatie heeft God onze vaders gered en Hij zal ons redden en onze kinderen, in de dagen die komen. Wij buigen ons hoofd voor God en blijven oprecht en rechtop tegenover de mensen. Wij kennen onze weg en zien het pad naar ons doel. Op dit uur staat het huis Israël voor zijn God. Ons Gebed is het gebed van alle Joden; ons geloof is het geloof van alle Joden die op aarde leven. Als wij kijken in de gezichten van die en genen, weten we wie we zijn; en als we onze blikken hemelwaarts richten, weten we dat de eeuwigheid binnen in ons is. Want de Leidsman van Israël sluimert noch slaapt. Onze harten stromen over van gevoelens van rouw en verlatenheid. Laat ons ernstig en met eerbied schouwen in de verborgen diepten van onze ziel, en laat dat, wat niet kan worden uitgesproken zinken in het zwijgen van de overpeinzing."

Dat de nazi's de zinsnede over "laster en kwaadsprekerij" niet straffeloos

lieten passeren, is duidelijk. Baeck werd gearresteerd en niet voor de eerste keer. Hoe vervuld van eerbied wij ons gevoelen tegenover deze heros, het moge ons niet verhinderen vast te stellen dat het daadwerkelijk verzet der Duitse Joden niet is gekomen, niet *kon* komen.

Daarvoor was – historisch beschouwd – een andere evolutie nodig geweest, onaangetast door een cultuur-symbiose, die in Duitsland, via een te heftig nagestreefde Emancipatie, de strijdbaarheid van massa en individu had aangetast. Meer naar het oosten zullen we moeten gaan, waar in Warschau de opstand in het Getto de wereld aantoonde dat Joods heldendom nog altijd aanwezig kon zijn, daar waar externe verschijningsvormen anderhalve eeuw de Emancipatie van dit volk in de weg hadden gestaan. Uit 1943 dateert de in het Jiddisj gestelde proclamatie van Mordechai Tennenbaum Tamaroff, aldus luidende:

“Broeders Joden!

Verschrikkelijke tijden zijn over ons gekomen. Het is niet langer alleen het getto en de gele ster, niet alleen haat en vijandschap, vernedering en hoon. De dood ziet ons nu in het gelaat! Onze vrouwen en kinderen, onze vaders en moeders, onze broeders en onze zusters worden weggevoerd om te sterven. Duizenden zijn weggeleid om te sterven en nog tientallen duizenden zullen hen volgen.

In deze uren van verschrikking, die beslissen over ons lot, of we zullen bestaan of niet bestaan, wenden wij ons tot u met deze woorden:

U moet dit weten. . .

Vijf miljoen Joden van Europa zijn reeds vermoord door Hitler en zijn beulsknechten. Van de Poolse Joden is nog maar vijf percent over. In Chelmno en in Belzec, in Auschwitz en Treblinka, in Sobibor en in andere dodenkampen werden meer dan drie miljoen Poolse Joden gemarteld en vernietigd op talloze onmenselijke manieren.

U moet dit weten: Alle verbannen Joden gaan hun dood tegemoet! Hecht geen geloof aan de propaganda van de provocateurs der Gestapo, noch aan de brieven die ontvangen zouden zijn van de weggevoerde mensen. *Dat is een cynische leugen!* De weg van de bannelingen voert naar reusachtige crematoria en massagraven, diep in de Poolse wouden. Ieder van ons behoort tot hen, die ter dood veroordeeld zijn!

Wij hebben niet langer iets te verliezen!

Geloof niet dat werken uw redding zal zijn. Na de eerste actie zal de tweede komen, en de derde – *tot de laatste der Joden*. De verdeling van het getto in verschillende categorieën is niets anders dan een truc van de verraderlijke Gestapo, met de bedoeling ons om de tuin te leiden, en voor henzelf het werk makkelijker te maken door middel van allerlei illusies!

Joden!

Men staat op het punt ons naar Treblinka te brengen! Zij zullen ons vergiften met gas als schurftige dieren, en dan zullen ze ons in hun ovens verbranden. *Laten wij niet gaan als schapen naar de slachter!* Als we te zwak zijn om onze levens te verdedigen, zijn we nog altijd sterk genoeg om Joodse en menselijke eer te verdedigen en de wereld te tonen *dat we geboeid zijn, maar niet gebroken!*

Gaat niet vrijwillig om vernietigd te worden! Vecht voor uw leven tot uw laatste ademtocht. Ontvangt de moordenaars met tanden en nagels, met bijl en mes, met vitriool en ijzeren staven! Laat de onderdrukker betalen met bloed voor bloed! Met dood voor dood!

Zult u zich gaan verstoppen als ratten terwijl uw dierbaren worden weggesleurd naar schande en dood?

Zult u uw vrouw en kinderen, uw ouders, uw ziel gaan verkopen om een paar weken langer als slaven te mogen werken? Laten wij de vijand van uit de hinderlaag aanvallen, laten we zijn mannen doden en hun wapens nemen! Laten we opstaan tegen de moordenaars en vallen als helden wanneer dat nodig mocht zijn; want in onze dood zullen wij niet sterven!

We hebben niets meer dan onze eer – we kunnen niets meer verliezen! *Verkoopt uw leven zo duur mogelijk!* Neemt wraak voor de uitgemoorde gemeenschappen en de vernietigde bevolking! Wanneer u het huis verlaat – steekt dan alles in brand wat u hebt, *verbrandt en vernietigt de fabrieken!* *Laat de moordenaars niet van ons erven!*

Joodse jeugd! Neemt een voorbeeld aan generaties van Joodse strijders en martelaren, generaties van dromers en bouwers, pioniers en gevestigden – *trekt ten strijde!* Hitler zal zijn oorlog verliezen. De as van slavernij en haat tegen de mensheid zal weggewist worden van het aangezicht der aarde, de wereld zal gezuiverd en gereinigd worden. Om der wille van de glorieuze toekomst der mensheid *mogen jullie niet kreperen als bonden!* Naar de wouden en de partizanen! Vlucht niet uit het getto zonder wapens – anders zult u gedood worden. Nadat u uw nationale plicht hebt gedaan, bewapen dan uzelf en ga naar de wouden.

U kunt wapens nemen van elk Duitser in het getto.

Houdt vol!

*Bialystok,
op het ogenblik dat we de tegenactie
afkondigen.*

En van dit Getto de lange weg terug naar het Verdwenen Getto van Amsterdam, met de vraag op onze lippen: "Hoe reageerden *onze* Joden?"

Om tot een objectief oordeel te komen is het noodzakelijk te blijven uit-

gaan van de ontwikkeling van het Nederlandse Jodendom! Bijna onnodig hieraan de conclusie toe te voegen, dat men feitelijk volstrekt onvoorbereid was op het allerergste.

Na het uitbreken van de oorlog bouwde men vast en zeker op de klassieke neutraliteit, die ook deze keer Nederland buiten de wereldbrand zou houden – en (voor zover dit onverhoopt niet het geval mocht zijn) ... op de Hollandse Waterlinie. Zo indrukwekkend sterk was dit laatste naïeve vertrouwen, dat vele Joden uit het oosten en noordoosten van het land zich des vrijdagsmiddags naar Amsterdam begaven, ofwel naar het Gooi en Kennemerland, om daar "over Sjabbes" te vertoeven. De Joodse volksmond sprak van het bestaan ener imaginair pieus genootschap (= *chewre*), onder de naam van Sjaw-chewre (Sjaw, afkorting van Sjabbes Achter Waterlinie). Eenzelfde naïveteit – maar dan al tot een inferieure karakterloosheid geëvolueerd – kenmerkte de NSB-Joden en tenslotte die *Sefardische* "notabelen", die zich tot Mussert wendden met de bede hun groep te willen vrijwaren van eventuele toekomstige anti-Joodse maatregelen. Deze verticale scheidingslijn in het Joodse vlak was niet nieuw, de achttiende eeuw had haar ook gekend, maar het valt wel moeilijk voor zulk gedrag de juiste kwalificatie te vinden. Dat dit niets uitstaande heeft met de latere Portugezenlijst dient nadrukkelijk te worden gesteld en – om misverstanden te voorkomen – ook uitvoerig geadstrueerd. Het is hier onze taak de aandacht van de lezer te vragen voor een apart stukje Portugese geschiedenis, dat hier zeker thuishoort: de Portugezenlijst.

Toen de aanmeldingsplicht voor Joden van kracht werd, heeft een Portugese familie in plaats van zich aan te melden, gebruik gemaakt van het recht een request in te dienen bij de Rijkscommissaris. "Zij verzocht" – en hier volgen wij een officieel rapport van 30 juni 1943 – "van de aanmelding vrijgesteld te worden op grond van het feit, dat zij de vol-Joodse afstamming van haar Portugese voorouders in twijfel trok. De familie had bovendien haar relaties met de Portugese Gemeente verbroken. Op dit request heeft de Rijkscommissaris gunstig beschikt. In verband met deze beslissing hebben enige andere families, die zich wel hadden aangemeld, getracht eenzelfde resultaat te bereiken, waarvan een deel met succes werd bekroond.

Een en ander gaf diverse Portugese families aanleiding om in dezelfde richting te werken. Deze personen verbonden zich tot een commissie, welke zich ten doel stelde op grond van hun afstamming bijzondere bepalingen voor de Portugese Joden in het algemeen te verkrijgen. Zij verzamelden hiervoor allerlei gegevens, behalve genealogieën ook uittalingen van de bekendste historici en deskundigen op het gebied van de rassenkunde.

Het werken van deze commissie bracht haar in contact met een Duitse

instantie onder leiding van Dr. Callmeyer. Zonder resultaat is deze actie niet gebleven. De aan de hand van de besprekingen met Dr. Callmeyer gedane bewering, einde juni 1942, dat de Portugezen met 3 of 4 Portugese grootouders van de tewerkstelling in Duitsland vrijgesteld zouden zijn, was wat te voorbarig, hoewel erkend moet worden dat deze toch voor een aantal personen van groot voordeel is geweest. Het is van belang hierbij op te merken, dat de eindbeslissing in deze zaak tenslotte lag bij de Zentralstelle für jüdische Auswanderung, die niet altijd dezelfde opvatting huldigde.

Bij de uitreiking van de "Sperr"-stempels, eind september 1942, kregen de door Dr. Callmeyer in behandeling genomen requesten betreffende de Portugese afstamming ook het 30.000-stempel. Na vele conferenties gelukte het uitsluitend voor personen met 4 Portugese grootouders en gehuwd met een Portugese vrouw eenzelfde bevoorrechtiging te krijgen als de gestempelden.

De als van Portugese afstamming erkende personen werden tenslotte op een lijst geplaatst, die onder de titel *Liste der Personen portugiesischer Abstammung ohne ost-jüdische Beimischung oder Versippung zweite Fassung* in het begin van dit jaar (1943) bij de daarvoor in aanmerking komende Duitse instantie is gedeponneerd. Daar door dit resultaat slechts een heel gering deel van de gemeenschap beschermd werd, hield men niet op te betogen dat alle individuen eenzelfde recht op bescherming hadden.

Wat daarvan de oorzaak moge zijn en wie daartoe de stoot gegeven heeft, zal later uitgemaakt moeten worden, maar einde april van dit jaar ontving het Bestuur der Portugese Gemeente het bericht, dat de Portugese Regering via haar Gezantschap te Berlijn en Consulaat te Brussel haar nog in Nederland verblijf houdende consulaire ambtenaren opdracht had gegeven, gegevens te verzamelen van in Nederland gevestigde Joden van Portugese afkomst, die de wens te kennen hadden gegeven naar Portugal te emigreren. De betrokken functionarissen hebben de verschillende Duitse instanties van hun opdracht in kennis gesteld en de toezegging van medewerking verkregen.

Gemelde autoriteiten hebben betrekkelijk hun standpunt nog niet bepaald. Er moet echter hierbij de bijzondere aandacht op gevestigd worden, dat aan de personen, die voorkomen op de hierboven genoemde lijst, de z.g. Portugezenlijst, een speciaal "Sperr"-stempel is uitgereikt in de serie 10.000.

Op grond van het bovenstaande is men thans bezig met verschillende instanties overleg te plegen om voor alle personen met Portugese familienaam, die zich nog in Nederland bevinden, een bijzondere bescherming te verkrijgen." Aldus het rapport, dat wij citeerden.

Inderdaad verschafft de geschiedenis van deze lijst ons een inzicht in de

wonderlijke gedragingen der Duitsers. Een hardnekkige genealogische "epidemie" ontstond. Stambomen werden onderzocht en tot in vage en vroege stadia doorgefantaseerd. Wat door ons – op dit stuk – na de oorlog werd gezien, tart alles. Opmerkelijk is ook het antropologisch onderzoek, ingesteld naar de raskenmerken der Sefardiem. Nog getuigt het grote rapport van Dr. A. de Froe, *Anthropologische Untersuchung der sogenannten portugiesischen Juden in den Niederlanden*, van de liefde, waarmede een eerlijk wetenschapsman zich in dienst stelde van de "gerichte" wetenschap ten einde Joden te helpen.

Dat een en ander tenslotte niet baatte en ook de Sefardiem slachtoffer zouden worden van Hitlers wrede bestialiteit, hebben niet alle Portugezen ingezien. Reeds op 23 september van het jaar 1943 bereikte de Portugese autoriteiten een schrijven met de mededeling dat de Gemeente ontbonden was. Op woensdag 25 februari 1944 werd de lijst "gehaald" en werden allen naar Westerbork gedeporteerd, van waar ongeveer reeds een maand daarna de tocht begon, die via Theresienstadt in Auschwitz zou eindigen.

Maar wij zijn met ons verhaal op de feiten vooruitgelopen. In 1940 stond een onvoorbereide Joodse gemeenschap oog in oog met een vijand, die zo tactisch te werk ging, dat tot een verraderlijk laat tijdstip zeer veel Nederlandse Joden bleven geloven en propageren dat... hier misschien toch niet zou geschieden, wat inderdaad geschieden zou.

De bedoeling van dit overzicht kan niet zijn de lezer nu te tracteren op het zoveelste verslag van de gruwelen tussen 1940 en 1945. Te minder, daar vanwege het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie Professor Presser ons hierover uitvoerig zal documenteren. Ons gaat het om een historische lijn, waarin de interne hoofdzaken principieel tot hun recht komen. De gebeurtenissen binnen de Joodse groep vormen een organisch verlengstuk van de geschiedenis der Joden in Nederland, zoals die zich sedert het eind der 18e eeuw had ontwikkeld. Terwijl de grote massa der indifferenten zeer ongaarne met hun Jood-zijn werd geoccupeerd en beheerst bleef door het geloof, dat "het" hier niet kon gebeuren, ontstonden in de Amsterdamse Jodenhoek de relletjes, die niet slechts het Joodse probleem op straat brachten, maar tevens de directe aanleiding bleken tot het ontstaan van "De Joodse Raad" voor Amsterdam. De overstelpende hoeveelheid details, waaruit het voorbeeldige werk van B. A. Sijes over de Februari-staking is opgebouwd, resulteert naar onze mening – voor de Joodse historie – in de volgende gegevens:

a de relletjes vonden plaats in de *Jodenhoek*;

b er was daar sprake van *Joods* verzet;

c beide elementen waren door de Duitsers geprovoceerde aanleidingen tot

d het instellen van een "Judenrat".

De combinatie van deze vier facetten moge verduidelijken dat in februari 1941 de anti-Joodse hetze blijkbaar "bruchreif" moest worden en wel ter plaatse waar de Duitsers ook symbolisch een aanvang wilden maken: in de Jodenhoek. Belangrijk detail! Het getto als centrale Joodse buurt van Amsterdam bestond voor 1940 niet meer. Voordat de werkelijke catastrofe over ons allen kwam, was het, als gevolg van decentralisatie, reeds lang verdwenen. Achteraf lijkt het vaak of de ondergang van de Joden van Amsterdam eerst de vernietiging van deze buurt met zich mee heeft gebracht. Vaak wordt dan een flauwe rest van uiterlijk-Joods leven (Waterloopleinmarkt, Markt in de Jodenhoek) wel zeer ten onrechte als een oorspronkelijk stuk schilderachtig Jodendom aangemerkt. De buurt zelf was toen echter al zó sterk door de oorspronkelijke bevolking verlaten, dat diverse synagogen moesten worden gesloten.

Het waren de Duitsers die bij verschillende gelegenheden het Meijerplein en het Waterlooplein hebben beschouwd als het centrum bij uitnemendheid van het Amsterdamse Jodendom. Voor hen was dit plein het eigenlijke getto, "die Judenstadt". Bij de ernstige calamiteiten van februari 1941 was dit deel van de oude wijk het middelpunt der afgrijselijke gebeurtenissen, die definitief het einde hebben ingeluid van het oorspronkelijke Amsterdamse Jodendom. Anders geformuleerd: de Duitsers, die door intensieve studie meer inzicht hadden verworven in de groei der historische verhoudingen dan vele Joden, stonden aanvankelijk vreemd tegenover een – ook naar uiterlijke maatstaven – zo geassimileerde, werkelijk gemancipeerde Joodse massa, die ten overvloed over nog één beslissende natuurlijke band met de Nederlandse gemeenschap beschikte: de anti-Duitse gezindheid. Het viel theoretisch goed onderlegde Jodenhaters niet eens gemakkelijk een goed begin te maken in dit democratische land! Het Nederlandse fotomateriaal uit de antisemitische brochure van Hans Graf von Monts (*De Joden in Nederland*) viel zo sympathiek uit, dat men nu nog bij het raadplegen ervan even het gevoel krijgt... in een getto-bestseller van Meijer Sluyser verdwaald te zijn!

Daarom blies men de uitgebluste Jodenhoek nieuw – symbolisch – leven in en met onverwacht Joods succes. Want in de resten van dit Amsterdamse getto – tevergeefs in de jaren dertig door Israël Querido in diens *Het Volk God's* naar een ongeïnteresseerde publieke belangstelling gebracht – bleken meer positieve groepskrachten aanwezig dan ... in de gehele verdere gemeenschap der Nederlandse Joden!

Gaan wij wederom uit van de details van Sijes, dan blijkt o.m. dat op maandag 10 februari 1941 een politiemann op lijn 24 werd medegedeeld dat het in de bedoeling lag van de W.A. de Portugese Synagoge in brand te steken. In de Jodenhoek, waar destijds allerm minst een sfeer van lijdzaamheid leefde,

ontstond grote deining. Is het cultuur-historisch niet merkwaardig, dat de binding aan de Synagoge als centrum van Joods leven nog zulk een levende factor uitmaakte?

Een verzetsgeest werd vaardig over een getto, dat reeds tientallen jaren uitgeleefd scheen. Men moet hierbij zeer zeker in het oog houden dat de territoriale begrensdeheid van de Jodenhoek gedurende eeuwen een soort nationaal vrijheidsgevoel bij de Amsterdamse Joden had kunnen vormen. Men wist deze Jodenhoek als een soort vaderland en men was dus in die dagen nog bereid dit als het moest metterdaad te verdedigen.

Sociologisch is het in dit verband niet oninteressant dat in de loop van de 19e eeuw herhaaldelijk vechtpartijen plaatsvonden tussen Kattenburg en de Jodenhoek. De Joodse overlevering heeft hiervan nog bewaard het verhaal van de afloop van een dezer schermutselingen. Toen de Kattenburgers uit volle borst hadden aangeheven: "Leve de Joden", was de repliek van het Joodse deel geweest: "Leve de Goijem." Deze anekdote is instructief voor de natuurlijke wijze waarop de Jood zich deel wist van het Amsterdamse geheel zonder daarbij ooit uit het oog te verliezen de distantie welke hem scheidde van de niet-Joden.

Toen dan op 10 februari de sensationele berichten over een aanval op de Snoge (Esnoga, Portugese synagoge) in de Jodenhoek circuleerden, ontstond er de stemming waarin een gepijnigde groep proletariërs naar de wapens greep. Voor ons is het van belang vast te stellen dat bij ongeregelde heden op Breestraat, Oude Schans, Waterlooplein, Houtkoperdwaarsstraat, Lange en Korte Houtstraat, rake klappen vielen. Tientallen fascistie liepen lichte of zwaardere verwondingen op. De W.A.-man Hendrik Koot, oud 42 jaar, werd dodelijk gewond.

Er ging in die dagen een golf van geestdrift over dit gebeuren door een deel (en zeker door het proletarische deel) van het Amsterdamse Jodendom. Er heerste een vechtlustige stemming. En niet voor een gering deel is het dit Joodse verzet geweest, dat aan de vooravond van de latere staking een impuls van grote waarde moet worden genoemd. De maatregelen der Duitsers bleven niet uit. Op 12 februari 1941, 's ochtends om 6 uur, werd het stadsgedeelte begrensd door Amstel, Nieuwe Herengracht, Rapenburg, Prins Hendrikkade, Geldersekaade, Nieuwmarkt en Kloveniersburgwal, tot nader order afgesloten. De trams 8, 9 en 14 werden omgelegd. De om het stadsgedeelte gelegen bruggen werden opgehaald. Bij alle toegangswegen tot de Jodenwijk werden dubbele posten van de Amsterdamse politie geplaatst. Laat in de middag werd de Verordening bekendgemaakt dat vanaf 7 uur 's avonds geen persoon in het afgesloten gebied zich buiten de huizen mocht bevinden. Vanaf 6 uur werd dit medegedeeld door patrouillerende agenten. Er was een echt getto ontstaan!

Op deze zelfde woensdag werden in de middaguren de heren A. Asscher, Opperrabbin L. H. Sarlouis en Rabbin E. M. Francès bij de Beauftragte voor Amsterdam, Böhmcker, ontboden. Zij kregen opdracht ervoor zorg te dragen dat de rust in de Jodenhoek weerkeerde. Hierbij dient te worden opgemerkt dat de Duitse autoriteiten destijds nog de Joodse groep zagen als een collectiviteit, waarvan de Rabbijnen als de meest exponente leiders konden worden beschouwd.

Op donderdag 13 februari volgden de twee bekende bijeenkomsten in de Beurs voor de Diamanthandel. De volgende dag werden de Joden vanwege de Joodse Raad gesommeerd de wapenen in te leveren. En het scheen alsof na het eerste treffen een soort wapenstilstand was ingetreden. Korte tijd later zou echter blijken hoezeer men zich had vergist. Op Sabbath 22 februari en de daaropvolgende zondag werd de Jodenhoek het toneel van de beide beruchte Mauthausen-razzia's. En op het plein waarover de vensters van de Snoge eeuwen hadden gestaard, stonden de auto's klaar, waarin Joodse jongens en mannen werden gebeukt, die een vreselijke dood tegemoetgingen.

Analyseren wij thans: na de relletjes werden bij de Duitsers ontboden de Voorzitter van de grote Joodse Hoogduitse Gemeente – de ook naar de zijde der buitenwereld als zodanig bekende *diamant*-Jood Asscher – en de twee *Rabbijnen*. Het kiemende “volksverzet” kon – zo zagen onze vijanden het feilloos – alleen maar worden geëlimineerd door de verantwoordelijkheid over te dragen aan de officiële Joodse gemeenschap van Amsterdam, die men in haar totaliteit verburgelijkt en amorf genoeg wist om zich niet verder aan avonturen over te geven. De razzia's ter plaatse zouden op het moment herhalingen voorkomen!

Zij hadden goed gezien. Want de “Joodse Raad voor Amsterdam” ontwikkelde zich binnen enkele dagen tot het instituut, dat de Duitsers zich hadden gedroomd. Nog even waren daarin ook enkele “buurtbewoners” uit de Jodenhoek opgenomen, maar dit scheen al spoedig een rest-situatie. Onder invloed van Professor Cohen – onmiddellijk door Asscher als zijn partner gezocht en gevonden – werd de nieuwe leiding van het Joodse Amsterdam samengesteld volgens de geijkte maatstaven der gegroeide verhoudingen. Beide Kerkgenootschappen waren ruim vertegenwoordigd, maar ook de zionisten deden mee en (psychologisch voortreffelijk gezien) de socialist. Dat de leiding van de Algemene Nederlandse Diamantbewerkersbond (A.N.D.B.) mede in deze “Raad” werd opgenomen, demonstreert een geraffineerde kijk op de interne verhoudingen.

Het Amsterdamse Jodendom, zoals het daar vertegenwoordigd was, was – Joods en revolutionair gezien – al vóór 1940 doodgebloed. Dat de verburgerlijkte, “kerkgenootschappelijke” kringen niet tot enig verzet in staat of

bereid waren, voelde ieder. Maar dezelfde tendensen beheersten ook de leiders en de grote groep der georganiseerde Joodse socialisten. Al erg ver achter ons lagen de romantische dagen, toen een "rode" Joodse voorman, daarover gepolst, zijn ridderorde weigerde, omdat hij voor die (Nederlandse) leeuw geen hok had.

Reeds vóór 1914 hadden marxistische Joodse prominenten van weleer – toen al maatschappelijk geslaagd – de weg naar het Revisionisme helpen voorbereiden. Bij de parlementaire crisis van 1913 bepleitten ook zij het ministerialisme! Het kon *nu* helemaal geen kwaad meer en het was tactisch een voortreffelijke manoeuvre om hen ook officieel binnen het Joodse regeringskasteel toe te laten.

En de zionisten? Ook zij volgden Professor Cohen (die in de Bond altijd scherp was gecritiseerd), aarzelend soms, misschien onwillig, maar ze volgden! Hoezeer veel later – in uitzonderingsgevallen – bereid een andere weg in te slaan. Maar toen was het onherstelbare, wezenlijke leed aan het begin reeds geschied.

Er is vroeger en later veel kritiek naar voren gebracht op deze Joodse Raad van Amsterdam, maar het viel na de oorlog niet mee een Joodse Eerraad samen te stellen, omdat *nagenoeg alle Joden* zijn bescherming (het beruchte "stempel") hadden aanvaard. Uitzonderd bleven daarvan – in grote lijnen – de echte proletariërs, die in dit vergevorderde uur zonder meer werden opgeofferd. Wij allen, die een stempel hebben aanvaard, dragen mede schuld en zijn mede-verantwoordelijk.

De Joodse Raad was de onontkoombare resultante van een historisch proces. Dat zelfs de zionisten zich hieraan niet hebben kunnen onttrekken is in hoofdzaak het gevolg geweest van het weinig militante hunner intellectuelen-organisatie, die al te theoretisch bleef tot binnen het raam van dit zionisme zelf (wij denken aan de botsing van De Lieme met de wereld-organisatie over de aankoop van de Emek Jiszreël). Men kon zich in het democratische Nederland te lang de luxe van deze "graue und schöne blaue" theorie veroorloven. Binnen de jeugdorganisatie was van enige discussie zelfs over illegaliteit geen sprake. Waar dat wel het geval was zijn we aangeland bij enkele revolutionaire chaloetsiem als "Schuschu" Simon, wiens – ook politieke – wieg niet in Nederland stond. Hij vond bij zijn heldhaftig werk (het illegaal over de grens brengen van chaloetsiem) steun bij de niet-Jood Joop Westerweel! Zijn toespraak tot de 23 Joodse jongens, door hem tot aan de voet van de Pyreneeën gebracht, voert ons plotseling weer naar het hart der moderne Joodse historie:

"Nog enkele dagen en uw bevrijding is er; spoedig gaat gij een vrij land betreden en zal het uw taak zijn, Palestina op te bouwen tot een vaderland voor alle Joden ter wereld. Vergeet echter de arbeid niet van hen door wie

gij in staat waart de vrijheid te verkrijgen: hen die hun leven gaven, opdat gij uw doel zoudt kunnen bereiken. Vergeet dit alles niet."

In de Nederlandse Joodse Jeugdfederatie lag dit alles anders. Misschien ook hadden daar de al te dociel ingestampte doctrines geleid tot een houding van "hebben wij het niet altijd gezegd". Maar wat kon men daarmee uitrichten binnen de boze levenspraktijk van dit ongekende Joodse Vraagstuk? Wat betekende in de praktijk daarvan een diep en eerlijk ervaren "Amor Fati"? Men kon – zoals inderdaad is geschied – de Jodenster nog vóór de officiële invoeringstermijn opdoen en zelfs zeggen – hetgeen ook is gebeurd: "*Ik ben er trots op.*" Men kon (zoals een Mizrachistisch Opperrabbin ernstig overwoog) een – door de historie beproefde – poging doen tot vestiging van een nationale autonome gemeenschap der Nederlandse Jodenheid in Amsterdam om aldus uit de gedwongen capitulatie "Joodse" winst te puren. Maar dat was dan ook alles en het lag bovendien zo ver buiten de gezichtskring en het gevoelsveld der zionisten, dat men er nog liever de voorkeur aan gaf met de stroom mee te drijven. Met alle kwalade gevolgen van dien.

Dat van hun mannen sommigen het zelfs brachten tot de leiding van de Expositur (het Joodse departement dat de deportaties leidde) blijft tragisch.

Als we zoeken naar een werkelijk facet van Nederlands-Joods verzet (zoals we in de Jodenhoek hebben ontmoet), dan richten wij tenslotte de aandacht op Dr. L. E. Visser, de president van de Hoge Raad en de leidende figuur in en achter de Joodse coördinatie-Commissie, die zich aanvankelijk – bepalende factor voor haar kaarsrechte houding – *buiten Amsterdam* kon handhaven. In het regeringscentrum Den Haag vocht hij in de departementen tegen de discriminatie, die hij strijdig wist met de rechtspositie der Joden. Tot Vissers natuurlijke houding werkten twee elementen samen: zijn subtiel gevoel voor recht en zijn Joodse saamhorigheidsgevoel. Hun synthese werd voor hem normatief op het moment dat een bezetter de rechtspositie der Joodse staatsburgers aantastte. Als *Nederlander* streed hij voor *Joden* – de hoogste verschijningsvorm binnen het kader van een geëmancipeerd Joods geslacht. De vechtende Jodenjongens op Breestraat en Waterloo plein pasten in een historie van eeuwen. In de slanke jurist, die wandelde over het Plein, manifesteerde zich het fenomeen (leerzaam voor zionisten!), dat zelfs anderhalve eeuw gelijkstelling nog niet eo ipso tot verlies van Joodse waardigheid behoeft te leiden.

En daarmee is het hoofdstukje van dit Joodse verzet afgedaan. Hoeden wij ons voor het al te gemakkelijk uitglijden op dit doornige en gladde pad der apologeten. Gelijk Professor Presser overkomt als hij stelt dat "het verzet van joden in Nederland relatief dat van niet-joden heeft overtroffen".

Natuurlijk zijn er Joden geweest, die als helden naast niet-Joodse Nederlanders hebben gevochten voor de vrijheid van hun vaderland. Maar zien we in deze ingewikkelde rekensommetjes over Joods heldendom niet weer voor ons diezelfde opportunistische statistieken uit Duitsland, de U.S.A., Nederland, etc. etc., waarin assimilanten de positie hunner geloofsgenoten in een zo gunstig mogelijk daglicht willen stellen? Waartoe het verzet al niet moet dienen. . .

De zwakke Joodse weerstand vormde het historische pendant van het gemis aan de innerlijke spankracht ener gedesintegreerde groep, die drie en een halve eeuw ongestoord en geïsoleerd in Nederland had geleefd, die sedert 1796 officieel was geëmancipeerd – en die nu zou worden vernietigd.

Dat deed Hitler met alle Joden, die hij op zijn weg ontmoette, en dat waren er niet weinig. Want zijn macht breidde zich gedurig uit en zijn "uitgestrekte arm" reikte naar het Midden-Oosten, waar de klassieke Duitse politiek op een stuk verleden kon bogen. En met het constateren van dit laatste feit bevinden wij ons in Wereldoorlog II, toen Engeland in Syrië en Perzië moest optrekken voor geallieerde belangen op het moment dat een Duits-Italiaanse strijdmacht zijn positie in Egypte bedreigde. Reeds midden 1940 waren de Italianen begonnen de Britten op verschillende fronten te veront-rusten. Dit duurde niet zo erg lang, want Abessynië en de overige Italiaanse bezittingen in N.O.-Afrika werden hun ontnomen. Ook in Libië hadden zij een aanval ingezet en waren daarbij doorgedrongen tot op Egyptisch gebied, doch na enige maanden werden zij weer eruit geworpen en zelfs teruggedrongen tot El Argheila.

Hitler besloot toen te hulp te komen en zond het voor de woestijnoorlog opgeleide Duitse Afrikakorps. Het opperbevel over de gezamenlijke strijdmacht kwam in handen van de Duitse generaal (later maarschalk) Rommel, die in de daaropvolgende woestijnoorlog in een heen en weer gaande strijd de Britten herhaaldelijk in grote moeilijkheden heeft gebracht. Toen de Duitsers uit Rusland in de Kaukasus doordrongen, stond Rommel diep in Egypte, bedreigde reeds Alexandrië en zelfs het Suez-kanaal. Doch evenals in Rusland keerde ook hier de kans. Bij El Alamein werd Rommel door een geheel nieuw uitgerust Engels 8e leger onder generaal (later maarschalk) Montgomery verslagen. Rommel trok met de rest van zijn troepen snel terug in de richting van Tunesië, omdat de inmiddels in Noord-Afrika gelande Geallieerden hem ook in de rug begonnen te bedreigen.

Te Casablanca, Oran en Algiers waren sterke geallieerde troepen aan land gezet (operatie "Torch", d.i. fakkel der overwinning) met het doel de As-mogendheden uit Afrika te verdrijven in samenwerking met het uit Egypte opdringende Engelse 8e leger. De Frans-Afrikaanse strijdkrachten verzetten zich eerst tegen de landingen, doch sloten zich spoedig geheel bij de Geallieerden aan. Gezamenlijk werd naar Tunesië opgerukt, waar de eindstrijd tegen de as-troepen werd gevoerd. Op 13 mei '43 werden de as-troepen, die niet meer over zee hadden kunnen ontkomen, krijgsgevangen gemaakt.

Bij El Alamein concentreren wij ons weer op het Joodse Palestina, dat

voortreffelijke soldaten leverde voor de strijd der Geallieerden. En niet zonder aarzeling richten wij nu onze belangstelling op het politieke wespennest, dat de Mandataris toch al met zoveel onontwarbare problematiek had geconfronteerd. Want de waarheid van het geestige adagium "oleum non olet" zou sedert de Tweede Wereldoorlog sterker tot de verbeelding van de gehele wereld spreken dan ooit tevoren. Een paar gegevens kunnen geen kwaad.

Een olie-expert schreef in 1946 (*Royal Central Asian Journal*, January):

"Het Midden-Oosten bevat reserves, die het misschien vooraan plaatsen in de rij der oliegebieden van de wereld. Zijn betekenis zal de komende jaren nog toenemen, naarmate de productiviteit van andere gebieden, met name die van de Verenigde Staten van Amerika, geleidelijk afneemt. Deze grote olierijkdom wordt gedeeld door Perzië, Koeweit, Saoedi-Arabië, Bahrein en Egypte en het is mogelijk dat in de toekomst nog olie ontdekt wordt in de sjeikdommen van de "Trucial Coast" en van Oman, in Syrië, Palestina en Transjordanië."

De olie van Perzië en Mesopotamië was reeds bekend in de oudheid, maar de moderne exploitatie is eerst betrekkelijk laat ter hand genomen (kort voor het uitbreken van Wereldoorlog I) en aanvankelijk in een betrekkelijk langzaam tempo.

De volgende cijfers geven duidelijk aan hoezeer sindsdien de producten van ruwe olie (in het gehele Midden-Oosten) is toegenomen, ook in verhouding tot andere productiegebieden (in miljoenen metrieke tonnen):

	1900	1920	1938	1945	1950
Ver. Staten	8,6	61,1	164,1	231,5	270,0
Mexico	—	22,7	5,5	6,1	10,6
Caraïbisch gebied	—	0,4	32,5	49,6	85,9
Rusland	11,0	3,5	29,7	19,3	37,6
Eur. (excl. Rusl.)	0,6	1,9	8,0	6,6	8,8
Midden-Oosten	—	1,8	16,1	27,0	87,6
Verre Oosten	0,6	3,8	10,0	1,9	12,8
Overige	0,2	0,9	5,7	6,6	9,6
	21,0	96,1	271,6	348,6	522,9

Het aandeel van deze gebieden in % van de totale wereldproductie bedroeg in 1950: Verenigde Staten 51,6%, Mexico 2,0, Caraïbisch gebied 16,4, Rusland 7,2, Europa (excl. Rusland) 1,7, Midden-Oosten 16,8, Verre Oosten 2,5, overige 1,8.

De volkeren die dit belangrijke gebied bewonen, hebben na Wereldoorlog II dikwijls van zich doen spreken. Het opkomende Aziatische (en Afrikaanse) nationalisme was daaraan niet vreemd. In de Arabische Liga zijn thans Egypte, Syrië, Irak, Transjordanie en Saoedi-Arabië verenigd. Deze Liga werd een feit op 22 maart 1945, toen de premiers en ministers van buitenlandse zaken van Egypte, Syrië, Irak, Transjordanie en Saoedi-Arabië te Caïro een handvest ondertekenden. Dit week in zoverre af van het protocol van Alexandrië, dat het met nog meer nadruk wees op de onafhankelijkheid en soevereiniteit van de leden-staten.

Als doel wordt door het handvest aangegeven (art. II): de versterking van de banden tussen de deelnemende staten, werkelijke samenwerking bij de bescherming van hun onafhankelijkheid en soevereiniteit en nauwe samenwerking op de volgende gebieden: 1) economische en financiële aangelegenheden, 2) verkeer, 3) culturele aangelegenheden, 4) kwesties betreffende nationaliteit, paspoorten, uitlevering misdadigers, etc., 5) sociale kwesties, 6) volksgezondheid. Tot zover een stukje Algemene Geschiedenis.

We hebben de Arabische lijn maar even doorgetrokken tot 1945 om aldus retrospectief beter de gelegenheid te hebben het Engelse standpunt tegenover Palestina recht te doen wedervaren. Want de objectiviteit gebiedt ons vast te stellen dat een rechtlijnige buitenlandse politiek in dit stuk van de wereld wel bijzonder moeilijk was geworden sedert Wereldoorlog I! Dat de door ons al genoemde anti-zionistische Arabische Liga op instigatie der Britten tot stand was gekomen, demonstreert terstond dat er sedert de dagen, dat wij het Heilige Land verlieten, weinig ter zake was veranderd. Nog steeds continueerde het Foreign Office de methode der "checks and balances" – gedurig balancerende tussen het sterker wordende Arabische nationalisme (dat vanzelfsprekend zichzelf als de natuurlijke erfgenaam van de Turken beschouwde) en het Joodse, waarover ons boek handelt. Twee vormen van nationalisme intussen, die uitvloeisels kunnen worden genoemd van Westerse invloedssferen, doch daarnaast verweven blijven met een religieus gedragspatroon van voor-Aziatische oorsprong. Dat zulk een – niemand bevredigend – laveren zelfs in veel minder moeilijke dagen al tot explosies kon leiden, is eerder verhaald. Hoe moest dit wel gaan *na* 1939, toen Hitler – als verdelger der Joden – de Arabieren scheen te zullen helpen en door extreme Arabieren ook inderdaad werd beschouwd als vriend!

Engeland, dat na München zijn fatale politiek van "appeasement" in Europa wel had moeten loslaten – bleef in het Midden-Oosten tegenover de Arabieren hierbij volharden. Men moet dit achteraf durven zien als een begrijpelijke tactiek, die bij El Alamein haar vruchten afwierp. Wat zou er

geschied kunnen zijn, als toen de Arabieren zich tegen de geallieerden hadden gekeerd? En wat was er dan uit dit Midden-Oosten geworden, ook en vooral voor de Joden?

Na die grote slag kwam alles anders te liggen, en of de Britten *hieruit* de juiste consequenties hebben getrokken, blijft hoogst questieus. Dit was te ernstiger, omdat sedert die beslissende dagen de Russen ook in dit Midden-Oosten een mededinger van importantie waren geworden. De oriëntatie op Moskou lag Londen niet. Dat de Sowjets in München buiten de Europese politiek waren gehouden had reeds tot een uiterst kritieke situatie geleid in augustus 1939, toen Molotov en Ribbentrop elkander schenen te hebben gevonden. Het was voor de verduidelijking der verhoudingen maar goed dat Hitler Rusland binnenviel en dat er (26 mei 1942) een Engels-Russisch verdrag tot stand kwam, dat – naar Britse opvattingen – ook de Engelse posities in het Midden-Oosten garandeerde. Zo leek het althans! Maar het Russische imperialisme wilde het anders en zocht al spoedig na 1945 via de uiterste randen in dit oliegebied te penetreren, daarbij ook op internationaal niveau (in de Verenigde Naties) tactisch manoeuvrerende. Engeland was verzwakt en werd ten overvloede nog tegengewerkt door ... de U.S.A., dat zich plotseling (zulks in tegenstelling tot de Sowjets) als een vriend van het zionisme voordeed. Zo spitste zich in 1946 en 1947 de toestand in dit deel der wereld toe, met Rusland en de Verenigde Staten als de twee grote honden ... en Engeland als het kleine hondje, dat met de staart tussen de benen er vandoor ging.

Zo en niet anders moeten wij de directe voorgeschiedenis van de Staat Israël benaderen. Want alleen op deze wijze kan straks het juiste licht vallen op de politieke vooravond van de 14e mei 1948.

Professor Schokking formuleert het niet te nuchter als hij schrijft:

“De half begrepen anomalie van dit alles werkte te verwarrender, omdat, waar het over de immigratie der Joden liep, de Amerikanen niet enkel werden bewogen door misschien wel eens wat overhaast bij de presidents-verkiezingen gedane beloften, maar ook door een verre van toevallige voorliefde voor het Amerikaanse politieke denken. Meer dan enige andere Staat ter wereld heeft de door en door humane gemeenschap der Joden in Palestina, met haar achtergrond van onzegbaar lijden en haar dynamiek, op dit denken indruk gemaakt. Het tast immers zelf naar een in deze technische eeuw passend beeld van de waarachtige mens. De ontwikkeling dreigde Engeland boven het hoofd te groeien. Het zag nog maar één uitweg, zich terug te trekken en zijn verdedigingslinie naar achteren, naar de Oostkust van Afrika, te verplaatsen. Vrij plotseling gaf het achtereenvolgens op 18 en 20 februari 1947 te verstaan, dat het zijn posities in Palestina en Indië wilde opgeven. Enkele weken daarna deden de Verenigde Staten met het

afkondigen van de Truman-leer de strategische stap, die Engeland, ware hij eerder gevolgd, tot een ander optreden zou hebben doen besluiten. Nu krabbelde het te laat terug. Terwijl het zijn linies weer naar voren bracht, begon het in de Verenigde Naties en daarbuiten met Amerika een hardnekkige strijd om de grenzen van Israël. In het begin van dit jaar zag het er een ogenblik naar uit, alsof deze strijd de vorm zou aannemen van een eigen, particuliere oorlog van Engeland met Israël, desnoods over de hoofden van Egypte en Transjordanie heen.

De Verenigde Staten waren inmiddels wegens het Marshall-plan en de voorbereiding van het Atlantisch Pact in staat geraakt dit te voorkomen."

Sedert deze dagen is de positie van Engeland in dit Midden-Oosten zwakker en zwakker geworden. Vooral ook na de opkomst van de Brittenvijand Gamal Abd el-Nasser, die in 1952 de geslaagde staatsgreep leidde tegen Farook, en sedert 1954 in dit land alle macht in handen heeft. Toen zijn naasting van de Suez-maatschappij ("Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suèz") in 1956 nog eenmaal scheen te leiden tot een gewapend optreden van de Engelsen (en de Fransen), grepen – onder aandrang van de U.S.A. – de Verenigde Naties in. De grootste indruk maakten bij dit Suez-conflict echter niet meer de zich op hun retour bevindende West-europese machten-van-weleer, maar... de troepen van het jonge Israël, die onder leiding van Mosjé Dayan in "100 hours to Suez" zegevierend waren opgerukt. Jammer alleen dat zij met hun indrukwekkend vertoon van jonge militaire kracht de zaak hadden gediend van een failliet imperialisme, dat in deze crisis voor het laatst mocht demonstreren hoe sedert de dagen van Disraeli de bordjes waren verhangen. Speciaal in het nabije Oosten, waar de Jisjoew van 1945 tot 1948 het nodige had meegemaakt.

Want na de catastrofale wending van het Joodse lot gedurende de oorlog in Europa staarden vele Joden uit Europa naar het Beloofde Land. En voorlopig tevergeefs, want nog steeds hield de Mandataris de deur op een kier-tje. In het land begon de strijd tussen Joden, Engelsen en Arabieren. Wat zou de toekomst zijn? Dat in plaats van de Volkenbond nu de UNO zich met dit vraagstuk ging bezighouden scheen op zichzelf niet ongunstig. Tragische coïncidentie was slechts het directe resultaat dat het land – op deze ongelukkige olievlek van de wereld – terstond een der eerste objecten mocht worden van de komende "koude oorlog" tussen Oost en West. Rusland en Amerika – zo zagen wij al – betwistten elkander iedere vierkante centimeter grond.

Reeds op 7 oktober verklaarde Truman dat de Verenigde Staten voorstanders waren van onmiddellijke hervatting van ruime immigratie en zegde hij uitgebreide Amerikaanse hulp toe bij het transport van emigranten. Waarom ook niet? Toen de Vergadering der Verenigde Naties zich met de

"Moses" (Disraeli) in Egypt (caricature Punch" 1875)

zaak ging bemoeien, bleven de verwachte tegenstellingen niet uit. Weer kwam een "Verdeling" van Palestina aan de orde. Er zouden twee staten ontstaan, een Arabische en een Joodse, beide verbonden in een economische liga, terwijl de stad Jeruzalem onder een speciaal regime zou worden gesteld. De discussies hierover werden overschaduwd door de groeiende onrust in het land, die een hoogtepunt bereikte nadat bekend was gemaakt dat de Engelse Regering had besloten het Mandaat te zullen beëindigen, als consequentie waarvan op 1 augustus 1948 de laatste Britse soldaat het land zou verlaten. Het ging nog sneller dan men had verwacht. Reeds op 30 juni stapte de laatste krijgsman te Haifa aan boord. Toen had echter de definitieve ontwikkelingslawine al ingezet. Want terwijl in New York de discussies in de Bijzondere Algemene Vergadering der Verenigde Naties nog in volle gang waren, o.m. over het voorstel tot wapenstilstand van 16 april – dat volgens binnenkomende berichten geen enkel effect had gesorteerd –, legde de woordvoerder van de Jewish Agency op 14 mei de verklaring af dat die ochtend om 10 uur de Joodse Staat was uitgeroepen. . . Nog de volgende dag deelde een woordvoerder der U.S.A. mede, zo juist van zijn regering te hebben vernomen dat de Verenigde Staten de Voorlopige Regering had erkend als het de facto-gezag van de nieuwe staat.

Maar nu dan ook eindelijk naar de *Joodse* historie terug en naar het land der pioniers, die met de rug naar de zee en naar de woestijn moedig vochten voor de idee van Herzl. Het terugtrekken van de Britse troepen en het als gevolg daarvan driester worden der Arabieren schiepen op vele plaatsen een vacuum. Hier lagen even zovele hinderlagen als kansen. De onlusten van weleer groeiden onder de gewapende handen der Joden uit tot een echte bevrijdingsoorlog. Midden in die spannende en onzekere periode greep David Ben Goerion in. Op de al eerder genoemde datum werd na eeuwen een splinternieuwe Joodse Staat uitgeroepen, onder de naam Israël.

"Daarom zijn wij, leden van de raad van het volk, vertegenwoordigers van de Hebreeuwse bevolking en de Zionistische beweging, bijeengekomen op de dag van het Britse mandaat over Erets-Jisraël en krachtens ons natuurlijke en historische recht en op grond van het besluit van de Vergadering van de Verenigde Naties kondigen wij hierbij de oprichting af van de Joodse staat in Erets-Jisraël, dat is de staat Israël.

De staat Israël zal openstaan voor Joodse immigratie en vereniging van de verstrooiden; hij zal zich toeleggen op de ontwikkeling van het land ten behoeve van zijn inwoners; hij zal gebaseerd zijn op de grondslagen van rechtvaardigheid, vrijheid en vrede overeenkomstig de visioenen van Israëls profeten; hij zal volledige sociale en staatkundige gelijkheid handhaven voor al zijn inwoners zonder onderscheid van geloof, ras of sexe; hij zal garanderen vrijheid van godsdienst, geweten, taal, onderwijs en opvoeding; hij zal

waken over de heilige plaatsen van alle religies; en hij zal trouw zijn aan de principes van het handvest van de Verenigde Naties.

De staat Israël zal bereid zijn samen te werken met instellingen en vertegenwoordigers van de Verenigde Naties ter uitvoering van het besluit van 29 november 1947 en zal streven naar de totstandkoming van de economische eenheid van Erets-Jisraël in zijn geheel.

Wij roepen de Verenigde Naties op om het Joodse volk de hand te reiken bij de opbouw van zijn staat en de staat Israël op te nemen in de familie der volkeren.

Wij roepen – zelfs te midden van de bloedige strijd die reeds maanden tegen ons gevoerd wordt – de kinderen van het Arabische volk, inwoners van de staat Israël, op om de vrede te handhaven en hun aandeel te nemen in de opbouw van de staat op grond van volledig en gelijk burgerrecht en op grond van passende vertegenwoordiging in al zijn instellingen, zowel tijdelijke als permanente.

Wij reiken een hand van vrede en goede nabuurschap aan alle omliggende staten en hun volkeren, en roepen hen op tot samenwerking en wederzijdse hulp met het in zijn land zelfstandige Joodse volk. De staat Israël is bereid zijn aandeel bij te dragen aan een gezamenlijke inspanning voor de vooruitgang van het gehele Midden-Oosten.

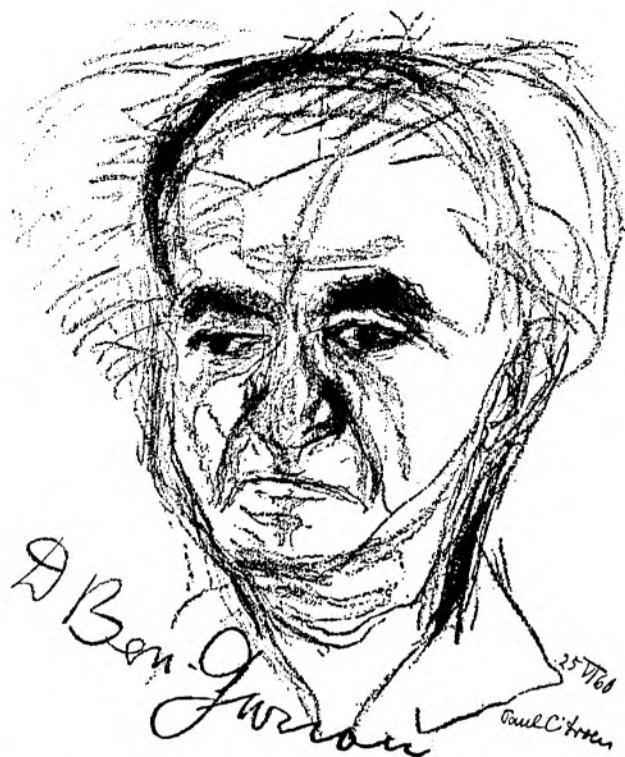
Wij roepen het Joodse volk in al zijn woonplaatsen op zich te verenigen rondom de Joodse bevolking van Erets-Jisraël door immigratie en opbouw en haar terzijde te staan bij haar grote strijd ter verwezenlijking van het eeuwenoude streven tot de bevrijding van Israël.

In vertrouwen op de Rots van Israël ondertekenen wij eigenhandig deze verklaring in de zitting van de voorlopige staatsraad, op de grond van het vaderland, in de stad Tel-Aviv, heden, de dag vóór Sabbat, Ijar 5708 – 14 mei 1948."

Psychologisch was deze historische daad bovendien een meesterstuk van enscenering. Na een nuchtere, politieke, zionistische begin-alinea brengt de tweede ons reeds – met de "avond van de Sabbat" – in een sfeer, die wel moest spreken tot een christelijke wereld, die, na de barensweeën vóór de komst van de Masjieach (chewle Masjieach), thans de Messiaanse visioenen der profeten in vervulling zag gaan. Hier manifesteerde zich door de mond van mensen opnieuw de stem van God. Nog sterker ervoeren dit de Joden, die uit moderne luidsprekers in de taal van deze wereld zo iets als de klassieke boodschap hoorden uit Jesaja 52:

"Waak op, waak op, trek uw sterkte aan, o Sion! trek uw sierlijke klederen aan, o Jeruzalem! gij heilige stad; want in u zal voortaan geen onbesnedenen noch onreine meer komen.

Schud u uit het stof, maak u op, zit neder, o Jeruzalem! maak u los van de

David Ben Goerion, Israëls eerste minister-president (tekening van Paul Citroen).

banden van uw hals, gij gevangene dochter Sions.

Want zó zegt de Heere: 'Gijlieden zijt om niet verkocht, gij zult ook zonder geld gelost worden.'

Want zó zegt de Heere Heere: 'In vorige tijden trok mijn volk af naar Egypte om als vreemdeling aldaar te verkeren, en Assur heeft het om niet verdrukt.'

Hoe liefelijk zijn op de bergen de voeten desgenen die het goede boodschap, die den vrede doet horen; desgenen die goede boodschap brengt van het goede, die heil doet horen; desgenen die tot Sion zegt: 'Uw God is Koning'!

Er is een stem uwer wachters; zij verheffen de stem, zij juichen tezamen; want zij zullen oog aan oog zien, als de Heere Sion wederbrengen zal.

Maakt een geschal, juicht tezamen, gij woeste plaatsen van Jeruzalem, want de Heere heeft zijn volk getroost, Hij heeft Jeruzalem verlost."

Dit ontzaglijke moment, dat tot het gevoel van ieder onzer zal blijven spreken, diene ons tot caesuur bij uitnemendheid in een boek over 150 jaren Joodse geschiedenis, dat wil demonstreren dat noch de gebeurtenissen gedurende de Tweede Wereldoorlog, noch de stichting van de Staat Israël coïncidenties zouden zijn. Alle vroege en latere theorieën ten spijt kan immers worden gesteld dat de stichting van Israël met één pennestreek de idealen van het politieke zionisme van Theodor Herzl had voltooid. De poorten van het land gingen wagenwijd open. Het woord was aan de ballingen in al de hoeken der verstrooiing. Kwamen ze?

Hier is het zaak erop te wijzen dat sedert 1948 het aspect der Alija grondig is veranderd. Kwamen er vóórdien, van elke honderd, *tachtig* procent uit Europa en ongeveer tien procent of iets meer uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika, na de stichting van de staat was het de *Oriënt* die meer dan de helft der immigranten zou leveren! Wat moest men na de stroom der eerste jaren nog verder uit ons werelddeel verwachten? Rusland bleef hermetisch gesloten! Over de toekomst van dit reeds lang geïsoleerde Jodendom, dat bovendien nog altijd te lijden heeft onder een scherp Joods vraagstuk, kan men slechts somber zijn gestemd.

Uit de Oriënt kwamen de tallozen, die in de Arabische landen niet meer konden blijven. Daarvandaan kwam Joods potentieel, dat in de toekomst van grote waarde *kan* zijn voor de Joodse staat. Voor het moment roept een te geprononceerd Oriëntaalse toevloed echter nieuwe vraagstukken in het leven, waarvan wij slechts de tendens naar het levantisme noemen. Toch heeft juist dit Oriëntaalse aspect ook grandioze facetten laten zien. Zo sprak de operatie "Vliegend Tapijt" tot de verbeelding van heel de wereld. Toen de Jemenieten, een der oudste gemeenschappen der diaspora, van Israël hadden gehoord, gingen in de letterlijke zin de Bijbelwoorden tot hen spreken uit Exodus 19:4:

"Gijlieden hebt gezien wat Ik den Egyptenaren gedaan heb, hoe Ik u op vleugelen der arenden gedragen en u tot Mij gebracht heb."

Wat bleef er voor de Israëlsche regering (de reis per schip was niet mogelijk) anders over dan het zenden van viermotorige vliegtuigen om hen allen – 40.000 in totaal – door de lucht te voeren naar het Beloofde Land?

Het voltrok zich niet allemaal zo poëtisch. De gedwongen terugkeer van Oriëntaalse Joden uit hun keiharde galoet roept ons maar al te vaak de

parallel met Hitler-Duitsland in het geheugen. Maar voor velen van hen was Israël het land van verlossing. Daarnaast toont de ontwikkeling in het voormalige Franse Noordafrikaanse imperium aan, dat zeer velen daar boven het oude vaderland het Franse moederland verkozen, dat daardoor weer tot een Joods centrum van betekenis kan uitgroeien. De diaspora is zeker nog niet in haar laatste stadium getreden. Dat dit alles niet eenvoudig ligt, bewijzen ook de cijfers van het eerste decennium:

Jaar	Aantal immigranten	Totale Joodse bevolking van Israël
1948 (v.a. 15 mei)	102.000	758.700
1949	239.000	1.014.000
1950	169.000	1.203.000
1951	174.000	1.404.000
1952	23.000	1.450.000
1953	10.000	1.484.000
1954	18.000	1.526.000
1955	36.000	1.591.000
1956	55.000	1.667.000
1957	80.000	ong. 1.800.000

Als we nu anno 1964 dit beschouwen en we ons derhalve realiseren dat van de ruim 13 miljoen Joden, die het totale volk uitmaken, ruim 2 miljoen in Israël woont, ruim 3 miljoen in Rusland, ruim 5 miljoen in de U.S.A., dan ligt de problematiek voor het opscheppen. Want ook uit de Verenigde Staten, het grootste diasporacentrum, behoeven wij voorlopig geen Alija van enige betekenis te verwachten. Eerder: veel geld, dat de Joodse staat niet minder behoeft; en: politieke steun, al even onontbeerlijk! Voor het huidige tijdsgewricht kan deze zwakke Joodse Staat een sterke diaspora dan ook eenvoudig niet missen! Meer nog dan mensenmateriaal blijft geld de nervus rerum Judaeorum. En daarvoor zijn de States zo hard aan het werk, dat dit zelfs tot eigenaardige, Joodse consequenties heeft geleid, waarvan Conrad Hoffmann schrijft:

“De noodzakelijke propaganda en de hoge druk die werd uitgeoefend om deze grote bedragen bijeen te krijgen, hebben tot overdrijving en gebrek aan tact geleid, waarvan het Joodse volk thans een onaangename terugslag ondervindt en die inderdaad nieuwe antisemitische vooroordelen en gevoelens oproepen. De ongelukkige aanslag op Graaf Bernadotte door een paar verhitte, bezeten zionisten werd aan het zionisme en dus aan de Joden als geheel ten laste gelegd. Men ziet het feit dat er een krachtige, invloedrijke minderheid onder de Amerikaanse Joden is, die tegenstanders zijn van het politieke zionisme, over het hoofd. Deze Joden houden vol dat de enige

raison d'être voor een voortbestaan van de Joodse individualiteit gelegen is in het religieuze vlak. Deze mening werd door hen sedert de stichting van de Joodse staat Israël het uitdrukkelijkst naar voren gebracht op 15 mei 1948, toen zij verklaarden dat zij als Amerikaanse burgers geen nationale loyaliteit of verbondenheid hadden met de staat Israël, ook al waren zij Jood van geloof. Voor hen is Israël een vreemde mogendheid. Terwijl de politieke zionisten beweren dat 80% of meer der Amerikaanse Joden zionist zijn, zijn slechts weinig Amerikaanse Joden bereid naar Israël te gaan om zich daar blijvend te vestigen. De meesten beschouwen Palestina als een toevluchtsoord voor hun vervolgde rasgenoten in andere landen."

Na enkele summiere opmerkingen over de Joden en hun betekenis voor de Amerikaanse cultuur en maatschappij voegt de schrijver eraan toe:

"Desalniettemin bestaat er onder de Joden in Amerika veel angst en zorg betreffende de toekomst. Vol hoop zien zij naar de kerken om die toekomst te beveiligen en een ernstige groei van het antisemitisme te voorkomen. De meesten zijn er van overtuigd, dat er nooit een door de regering gesanctioneerd antisemitisme zal zijn zoals in Duitsland onder Hitler het geval was, doch het zo nu en dan losbarsten van het geweld der massa bij relletjes of lynchpartijen tegen negers – hetgeen de Amerikanen nog niet hebben kunnen verhinderen – is een ernstige waarschuwing tegen de mogelijke gevaren van het antisemitisme."

Maar voorlopig komen ze dus nog niet, de Amerikaanse Joden. En trouwens (als we afzien van al te kleine getallen) ook niet uit andere landen van het Westen. Zelfs ontwaren we in welvarende landen als Nederland het bedenkelijke symptoom maatschappelijke en geestelijke kneusjes weg te werken naar het land, dat door zijn fris, tot de verbeelding sprekend elan, een dubieuze lading zo fraai naar de zijde der buitenwereld kan dekken, de idee der Alija aldus tot een onverwacht maatschappelijk criterium depreciërend.

Intussen valt er in de Joodse wereld een zekere stabiliteit op te merken, die vergelijkenderwijze ongeveer het volgende beeld laat zien:

in 1939

Europa (incl. Aziatisch USSR en Turkije)	9.739.200
Amerika (Noord en Zuid)	5.480.175
Azië	771.500
Afrika	609.800
Australië en Nieuw-Zeeland	33.000

Totaal 16.633.675

in 1948

Europa (incl. Aziatisch USSR en Turkije)	3.779.300
Amerika (Noord en Zuid)	5.777.850
Azië	1.030.200
Afrika	745.500
Australië en Nieuw-Zeeland	40.500
Totaal	11.373.350

in 1964

Europa	4.000.000
Amerika	6.000.000
Israël	2.000.000
Rest van de wereld	1.000.000

Wel is de diaspora dus nog "maszgebend" voor het Joodse volk, dat slechts voor ongeveer *een zesde deel* in Israël woont!

Maar ondanks dit alles, en dit is belangrijk, vormt Israël sedert 1948 de toetssteen bij uitnemendheid voor het totale Joodse probleem. Dat is het verrassende resultaat der moderne Joodse historie en dat gaat feitelijk uit boven de Staat zelve. Want deze laatste, worstelende met zijn politieke en economische vraagstukken, heeft het *Joodse vraagstuk* nog niet opgelost en het *Jodendomsvraagstuk* alleen maar geaccentueerd. De vorming van de Staat heeft de facto het probleem van de meerderheid der Joden, die nog in de diaspora vertoeven, in eerste instantie hoogstens scherper gesteld! Een anomale consequentie, waarmee het Zionisme moeilijk rekening kon houden, maar die voor de moderne Joodse geschiedenis niet minder belangrijk zal blijken. Hier ligt de kern van de huidige Jodendoms crisis, die wij tot slot voornamelijk uit de Nederlandse verhoudingen willen analyseren. Jodendoms crisis! Inderdaad moeten wij daarvan na 1948 spreken. De staat heeft een grondige opruiming gehouden onder alle abstracte theorieën over het Joodse vraagstuk. Het zionisme deed tegenover zijn aanhangers eigenlijk iets onverantwoordelijks: het werd verwezenlijkt. "Nu is het afgelopen," aldus een scherpzinnige hooggeleerde voorman. Hij formuleerde in een notedop zijn tragedie: die der niet naar Israël trekkenden. Het ging ook allemaal zo snel. De eerste jaren (tussen 1945 en 1948) brachten nog wat romantiek, maar toen kwam de staat; onherroepelijk. Wat nu?

Reeds op de eerste dag bracht de Mediena ingrijpende problemen met zich mee, die zich los van het oorspronkelijke zionisme aandienden. De Staat, maar vooral ook de voorafgaande vrijheidsoorlog hadden immers een golf van geestdrift doen ontstaan bij *alle* Joden. Israël werd de incorporatie

van het nationale geweten, doch in een veel bredere zin dan het zionisme (toch een bij uitstek intellectuele beweging) ooit was geweest. Voor de zionisten was dit een merkwaardige gewaarwording. Ver en verder afstaanden doorbraken de nationale barrière, omdat het toch ook wel celebrale zionisme was verdrongen door iets geheel anders, iets veel groters. Zij trokken zo maar naar het oude land. Het scheen voor hen een vanzelfsprekende gelegenheid. Waarom zouden ze blijven? Ze hadden toch nooit een ideologie gehad, die nu kon dienen als een soort excuus. Dat, wat nog zionisme wordt genoemd, heeft in Israël allang geleid tot de Modern-Hebreeuwse uitdrukking "dabber Tsionoet" (= over Zionisme spreken), een soort equivalent voor *nonsens* zeggen.

Want na 16 jaar staat de jonge staat los van een theoretiserende diaspora. Wat bij ons nog galoet heet (de eeuwenoude, ons nog drukkende? ballingschap), dat is voor jonge Joodse mensen afgelopen. De "sabre", tussen Dan en Beerseba geboren, begrijpt niet eens meer iets van wat wij Joodse geschiedenis noemen. Het martelaarschap van ons volk in de historie blijft hem onduidelijk. Fraai werd dit getypeerd door de Hebreeuwse Carmiggelt, Ephraïm Kishon, in een van zijn sketches, "Jigal en de inquisitie". "... je bent een heiden – dat ben je." Aldus de grootvader tot de kleinzoon. "Je kunt geen eerbied opbrengen voor het heldendom van je voorvaderen." En dan de reactie van de kleinzoon: "Humbug! Grote woorden! Moet ik het soms als Gods wil zien dat die monniken me afslachten? Sorry, opa, maar die voorvaderen van u vind ik vreselijke lafbekken."

De mentaliteit van dit nieuwe geslacht kent maar één alternatief en dat is: komen of afgesneden worden. Zó bedoelde Ben Goerion het, toen hij zich tot de Joden in het Westen wendde, die maar steeds niet kwamen en die nog niet komen.

De openhartige discussies over de vraag, welke criteria men moet aanleggen bij het vaststellen van de Israëlische nationaliteit, zijn een teken aan de wand. De begrippen *Israëli* en *Jood* zijn bezig uit elkander te groeien. Israël – door het Joodse volk steeds als zijn grote nationale ideaal beschouwd – is op weg naar een Hebreeuws cultuurpatroon, dat even Israëliisch zal moeten zijn als Engeland Engels. Deze ontwikkeling is de vrucht van het zionisme, waarvan de nivellerende, rationalistische zijde al eerder in het geding werd gebracht. Het al te rigoureuze nationalisme sluit hierbij direct aan. Geconcentreerd door een waarlijk voortreffelijk functionerend militair apparaat, groeit de patriottische geestdrift in een staat met een nationalistische gedragslijn, die Israëliischer is dan Engeland Engels.

Ernstig schijnt het ons dat de directe suggestie, die juist van deze gemakkelijke symbolen vooral op bewuste Joden uitgaat, een objectieve positie-

bepaling in deze in de weg staat. De natuurlijke solidariteit met dit Israël botst met iedere eigen visie op Jodendom.

De contouren van een vreemde synthese worden zichtbaar. Overheerst enerzijds het streven naar een – op de eigen, persoonlijke ballingschap gerichte – “ideologie”, anderzijds wordt het onpersoonlijke, officiële Jodendom (of wat daarvoor doorgaat) ondergeschikt gemaakt aan een al-Joodse stampot, waarvan de signatuur is weer te geven als “een zijn in Israël zonder in Israël te zijn”. Een netelig dualisme, dat – niet onderkend – de ernstigste gevaren van ontbinding in zich bergt.

Het hier signaleerde Israélisme confronteert ons naar buiten met een van de eigenaardigste facetten van het moderne Jodendom: het gesprek der Christenen met Israël.

De onevenredig grotere mogelijkheden daartoe zijn door de Staat geschapen. Fascineerde enerzijds het Messiaans karakter (dat de Christenen als zodanig primair stelden), anderzijds ondermijnende de ver doorgevoerde nationale secularisatie de natuurlijke afstand tussen Jood en Christen, waarop de bewuste Joden altijd prat gingen. In dit opzicht werkte de Staat – Joods gezien – frustrerend. Helder kan dit worden gedemonstreerd aan de positie van de gedoopte Jood. Was deze aanvankelijk een gedeclasseerde “mesjoemad”, thans is naar twee zijden zijn situatie verstevigd. De Messiaanse elementen (op Christus getransponeerd), die vroeger zijn verdacht-zijn accentueerden, zijn nu onder de noemer “Israël” Joods gelegaliseerd. Bovendien: hij kan naar Israël gaan, en hij doet dat soms. Wat zal de toekomst brengen voor de Zending onder Israël in het Joodse land, dat daarvan nu nog weinig gechoormd lijkt?

Het opheffen van het diaspora-isolement leidt in verder verwijderd verband zelfs tot het bepalend worden van Christelijke normen voor Joodse inhouden. Het zionisme, dat eens het Joodse isolement koesterde en uitbouwde, is een factor geworden in een theologische systematiek en dit schijnt ons (tragisch om het vast te stellen) nog niet eens zo zinloos als het huidige politieke zionisme zelf, welks instituten hoogstens inzet blijven van een interne, zogeheten “ideologische” machtsstrijd... omdat ze (die instituten) een lading dekken, die door de modenaam *Israël* in politieke, maatschappelijke en geestelijke waarde – bezien dan naar de zijde der buitenwereld – is gestegen!

En het Joodse vraagstuk dan? Is dat ook met het wegvallen van het isolement verdwenen? Beredeneren wij ook dit van de Nederlandse sector uit, dan kan gelden dat het antisemitisme nog steeds bestaat, hoezeer ook schuldgevoelens het aspect zo grondig hebben veranderd, dat analyses ons voor onverwachte situaties kunnen plaatsen.

Wij hebben vóór alles te constateren dat de Jood als zodanig nog veel meer opvalt dan vroeger. Had de catastrofe hem al actueel gemaakt, de stichting van de Staat completeerde het beeld. Maar de combinatie van beide factoren (de *vernietigende* en de *zegevierende* mythe!) mag nimmer meer leiden tot aversie. Symboliseert Israël in zijn Messiaans lijden en zijn wederopstanding niet de grondslagen van het Christendom? En moet dit niet noodzakelijk voeren tot ... liefhebben?

Zo ontstonden geleidelijk in de plaats van het affectief reageren op het anders-zijn der Joden, surrogaten daarvan als:

a de angst om antisemit te zijn, die de ongerechtvaardigde bevoordeling van de "andere" ten gevolge kan hebben;

b een geprononceerd filosemitisme, door Klatzkin reeds afdoende als de meest beschaafde vorm van het antisemitisme geformuleerd; en

c het "Israëlitisme", een door ons gecreëerde en hier voor het eerst gebezigde term, uitdrukking de wens alle Joden nu maar zo spoedig mogelijk naar Israël af te schuiven. "Waarom gaat u niet naar Israël? Dat begripen we niet. Als ik een Jood was..." Dat dit eenzelfde gedachtengang kan involveren als: "Weg met de Joden", zal niet iedereen terstond willen toegeven. Maar dat in *al* deze gevallen sprake is van een discriminatie, zal niemand durven ontkennen.

Hier zou intussen nog het enige aanknopingspunt kunnen liggen voor een nationale Jodendomsbezinning, die bij gebrek aan vijanden immers geen toekomst meer heeft. Flirten met "risjes" (= maatschappelijk antisemitisme) heeft altijd tot de geneugten der zionisten behoord. Maar de tijd dat Joodse Wachter-journalisten speelse rubrieken wisten te vullen met *Antisemitische Snuffjes* is definitief voorbij. Die het nog doen, lijken verdacht veel op dat christelijke schoolhoofd, dat het nog altijd niet kan verkroppen dat de Schoolstrijd tot het verleden behoort.

De nieuwe surrogaten draaien om het probleem Israël, dat de Jood opnieuw tot middelpunt heeft gemaakt van een actueel, boven-actueel totaal van voorstellingen. Dat dan misschien wel tot discriminerende consequenties leidt, maar in eerste instantie nog niet tot het ouderwetse vulgaire antisemitisme. Was dit afschuwelijke verschijnsel bovendien niet altijd nauw verbonden met de slimme, de laffe, de luie, de materialistische enz. enz. Jood? En zie nu dat dappere Israël! Nog sterker dan de Feind van Herzl haakt dit geheel aparte gedoe de Jood vast aan een volk, "waar u trots op kunt zijn"! Ook al wilt u niet. ...

Trotse Jood tegen wil en dank dus! De zelfhaat beleeft een crisis. Zo sterk dringen deze klimaatveranderingen de Jood in het nauw, dat hij niet meer mag of kan assimileren. Weg te willen uit zo'n volk is voor de buitenwereld minstens vreemd. De geestesvrijheid van de Jood loopt geen denk-

beeldig gevaar. Touchant is het volgende – niet verzonnen – voorbeeld.

Een Jood in Amsterdam nam op Jom Kippoer (Grote Verzoendag) een snipperdag, omdat zijn collega's hem drie jaar achter elkander op die dag hadden lastig gevallen met opmerkingen als: "Jij hoort vandaag niet hier, maar in de synagoge!"

De Joodse problematiek is een totaal gewijzigde fase ingegaan. Slechts een scherp onderkennen van deze aspecten kan de discussie over modern Jodendom weer op gang brengen en – retrospectief – de laatste anderhalve eeuw ontwikkeling in het juiste licht stellen.

Want om ons weer tot de Joodse groep te bepalen: brengt nu deze verwarde constellatie in geen enkel opzicht een positief resultaat?

Er ontstond inderdaad aan de uiterste grenzen van de groep een verheugende belangstelling voor het fenomeen Israël, die vóór 1948 onbekend was. Maar voor deze perifere diaspora-Joden leidt de oriëntatie op de Staat evenmin tot creatief-Joodse bezinning. Wat betekent trouwens een vage "nationale" band met deze staat voor een Jood, die hongert naar een positieve levenshouding?

Wij gaan hier niet in op details, doch wijzen op een parallel met de al eerder genoemde beweging rondom de valse Messias Sabbetai Tsvi (1666). Toen een volstrekt *onwerkelijke* verlossing, waarnaar men met echte liefde hunkerde; nu een tastbaar nabije toekomst, die men niet heeft aanvaard en waarvan men een zekere, uiterlijke beïnvloeding ondergaat. Nog het meest trouwens van de zijde der Gojim, die het hele volk der Joden onder de noemer Israël niet minder hebben gelijkgeschakeld dan Hitler deed. Zij het dan met de beste bedoelingen, van hun standpunt uit gezien. Van het onze beschouwd echter niet zonder fatale consequenties. Want zulk leeg Israëlisme, dat geen enkele waarborg biedt voor enig geestelijk zelfbehoud en dat over geen enkele normatieve inhoud beschikt, maakt de Jood naar buiten speelbal van een publieke opinie, die lacht met Max Tailleur (over grapjes, die niet Joods zijn), huilt met Meijer Sluysen (over een Jodenhoek, die in Sluysers jeugd al werd afgebroken) en soms het hoofd schudt over die flinke Maup Caransa.

Er zijn slechts twee groepen, die uit deze Jodendoms crisis voordeel hebben weten te puren; groepen, die van meet af aan zich van het zionisme hebben gedistantieerd: de liberale (Reform-)Joden en de uiterste orthodoxie. De liberalen kozen als steeds de weg van de geringste weerstand. Dat deze in de 19e eeuw leidde tot volstrekte assimilatie en in de 20e tot een oeverloos Israëlisme, is het bijna wiskundige bewijs zowel van het blijvende assimilatorische karakter van de beweging als ook van de gevaarlijke invloed van de factor Israël. De Reform bleef zichzelf in het niet-zichzelf zijn, maar dat vormt dan ook haar enige rechtlijnigheid.

Daartegenover staat de extreme orthodoxie, die haar levensbeschouwing nog steeds fundeert op de uitverkiezing (het Verbond) en op de theodicee, die de ballingschap (het Galoet) blijft beschouwen als straf voor het niet houden van Gods wet. Zij cultiveert het daaruit voortkomende leed als het onontkoombare complement dezer uitverkiezing. In deze idee der electie, onlosmakelijk met het Joodse vraagstuk verbonden, nadert de orthodoxie thans de nationale idee, die in haar uiterste consequentie echter Messiaans blijft, dat wil dus nu pregnant zeggen: wachten op de Masjjeach ondanks de stichting van de Staat, die zij de facto natuurlijk niet kan *ontkennen*, die zij de jure Mosaico daarentegen niet wil *erkennen*.

Gedurende de vorige eeuw had deze orthodoxie zich op eigen erf teruggetrokken ("Trennung"). Samson Raphaël Hirsch' synthese van "Tou-ro" (de Leer) en "Derech Erets" (algemeen beschavingspatroon der buitenwereld) was gefundeerd op een wijsgerig – negentiende-eeuws – optimisme, dat zich wel kwalijk had kunnen handhaven in onze eeuw. De mensheid in Duitsland was door de "Derech Erets" niet op dat hoge plan gebracht, dat de Frankfurter Raw (evenals trouwens zijn tegenvoeter Abraham Geiger) in de tweede helft der vorige eeuw had verwacht. Maar Hirsch' volgelingen – hoezeer ook velen van hen naar het Joodse land moesten en konden ontwijken – zouden zich na 1948 *niet* conformeren aan de nationale weg van de geringste weerstand. Dat paste immers noch in hun Messiaanse ideologie noch in de psychologie van hun religieuze afzondering.

Hier raken we de positie van de orthodoxie in het algemeen, die door Israël (ook *in* Israël) tot nadenken stemt. Want daarmee weet de nivelerende Staat zich inderdaad niet goed raad. Vooral geldt dat de alleruiterste groepering, die der anti-zionistische *Me'a Sje'ariem* uit Jeruzalem, te midden waarvan Jacob Israël de Haan eens als politieke leider schitterde.

"Hun invloed gaat nu uit ver buiten de enge buurt aan de grens Israël – Jordanië. Het grote geboorte-overschot was oorzaak, dat Me'a Sje'ariem te klein bleek, zodat langzamerhand bijna het gehele noordelijke deel van de stad voornamelijk bewoond wordt door jonge gezinnen, die naar afkomst en geest de kinderen zijn van de oude jisjoev. Het zal voor de historicus niet eenvoudig zijn de oorzaken te vinden van het nieuwe élan van deze groep en van zijn groot succes bij de opvoeding. Deze kunnen niet uitsluitend verklaard worden door het extremisme, dat deze Joden kenmerkt, ofschoon extremisme vaak, opvoedkundig gezien, een probaat middel is.

Tegenover het pedagogische succes van Me'a Sje'ariem staan vele mislukkingen van de religieus-zionistische groepen. In West-Europa heeft het systeem van "Thora 'im dereg erets" zeer goede resultaten opgeleverd, terwijl men juist in het Joodse land in dit opzicht op grote moeilijkheden

stuitte, die tot nu toe slechts gedeeltelijk verklaard zijn. Interessant is nu, dat vele religieuze groepen, die vroeger tot het zionistische kamp behoorden, thans ideologisch eigenlijk de opvattingen van Me'a Sje'ariem zijn gaan delen. Het extremisme neemt de overhand. Men staat zeer vijandig tegenover alle niet-religieuze delen van de bevolking, distantieert zich van de Joodse staat en zijn organen en verzet zich tegen de studie op de universiteiten. Thora-studie zonder meer wordt als enig levensideaal gepropageerd. Het contact tussen de religieuze en niet-religieuze delen der bevolking wordt steeds minder en de tegenstellingen daarentegen groter. De nationaal-religieuze partij neemt daarin geen duidelijk standpunt in en de geestelijke leiding is haar zelfs in eigen kamp uit de handen geglipt.

De leiders van de jesjiewoth en de rabbanim voeren daarentegen de scepter. Kortom, we staan voor een overwinning van Me'a Sje'ariem in het religieuze deel der bevolking en voor een debacle van het mizrachistische ideaal. De Mizrachi nl. legde er altijd de nadruk op, dat nauwgezet religieus leven samen moet gaan met daadwerkelijke opbouw van Erets Israël. De Mizrachi zag in de militaire dienst, voor 1948 in hagana-verband, en na 1948 in het Israëliësch leger, een plicht waaraan niemand zich onttrekken mocht. De eenheid van het volk en de religie was voor de Mizrachi het leidende motief. Het samengaan van Joods weten en algemene kennis was naar mizrachistische opvatting een waarborg voor het voortbestaan van het Joodse volk. Al deze opvattingen zijn vervaagd en worden door extremisten in het mizrachistische kamp als religieus niet geheel verantwoord beschouwd. Aan de andere kant verwijderd de meerderheid der bevolking zich meer en meer van de Joodse tradities, zodat men de indruk krijgt, dat de controversen, die nu af en toe naar voren komen in verband met godsdienstige vraagstukken, zoals de vleesoorlog rondom Marbeek, niet anders dan een klein voorspel zijn van een hevige cultuurstrijd, die in de naaste toekomst in zijn volle omvang zal uitbarsten. Verschillende factoren hebben historisch gezien tot deze ontwikkeling geleid. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werden enkele belangrijke jesjiewoth in Oost-Europa met leiders en leerlingen gered, die kans zagen nog op tijd aan de vijand te ontsnappen. Deze jesjiewoth werden gedeeltelijk in Erets Jisraël heropgericht en trokken vele nieuwe leerlingen aan. Deze jesjiewoth waren altijd principieel tegen de seculaire studie en hebben nimmer de synthese gekend van "Thora 'im dereg erets". Zij waren oorzaak van een nieuwe religieuze opbloei in Erets Jisraël, maar ook van een radicalisatie van vele religieuze kringen. Me'a Sje'ariem heeft dus sterke partners gekregen."

Aldus Menachem E. Bolle, directeur van een orthodoxe middelbare school in Jeruzalem. Het geluid is verontrustend. Deze geschetste ontwikkeling heeft ook in de diaspora geleid tot het ontstaan van ultra-orthodoxe

groepen, die ondanks contact met het nationale Israël, dank zij contact met een zeer speciaal Israël, zich zo verbonden gaan voelen met de "Touro" van Hirsch, dat wederom een Trennung dreigt. Zelfs in Nederland worden symptomen duidelijker, die wijzen in de richting van een volstrekte, geestelijke gettovorming. Met als eigenaardigste component: een gecultiveerde voorliefde voor het voormalige Oosteuropese Chassidisme. Dat het bezoeken van Israëlsche en andere Jesjiewot (Talmudscholen) tot de normale verschijnselen is gaan behoren, is tekenend en verblijdend. Dat deze extreme Joden naar de kant der buitenwereld zich ook uiterlijk weer gaarne onderscheiden van de niet-Joden (baarden, baardhoeken, de z.g. pei'es, het in het openbaar dragen van keppeltjes, etc. etc.) wijst op een neiging naar radicalisering, die zelfs in het Amsterdamse diaspora de contouren van een (geestelijk) archaïstisch getto te voorschijn roept. Met alle gevaarlijke, reactionaire uitwassen van die "Weg zurück".

Tussen Reform en Ultra-orthodoxie vechten de Kerkgenootschappen (het Portugese vormt nauwelijks nog een realiteit) moeizaam en zonder succes voor een "officieel" Nederlands Jodendom, dat *niet* meer bestaat. Het indifferentisme van de burgerlijke liberale Joden, die zichzelf los dachten of wisten van persoonlijke Joodse verantwoordelijkheden en die (voor zover ze nog in groepscategorieën dachten) misschien wel "ergens" nog diep of minder diep waren gebonden aan "het" Jodendom ("ik ben een Jood in mijn hart"), had zichzelf al vóór 1940 overleefd. Dit alles is historie geworden.

Maar wat dan?

Kiezen *wij* de klassiek-Joodse weg. Tegenover de opvatting, dat met het ontstaan van Israël het galoet als fase in de historie der Joden heeft opgehouden, worde gesteld dat in de diaspora het galoet nu nog de historische kenbron bij uitnemendheid is.

Willen wij onszelf als Joden handhaven, dan moeten wij beginnen vóór de breuk van de 18e en 19e eeuw. Uitgaande van de legale bronnen, waaruit alle zionistische en Joodse klassieken hebben geput, dienen wij ons de vraag voor te leggen, hoe een diaspora-Jodendom, dat niet naar Israël gaat, kan worden behoeft voor deraïllementen. Met name: voor een totale degeneratie, die wordt opgediend op Israëlsche schotels.

Wij moeten de ogen durven openen voor de dialectische eigenaardigheid, dat de geseculariseerde invloed van het tot Israël gestolde zionisme, *de* assimilerende factor bij uitnemendheid is geworden. Met deze conclusie: dat een onverzwakt handhaven van de zuivere Joodse voorwaarden die eens het zionisme stelde, van ons eist *dit* nationalisme te verwerpen. Nimmer was de kans op nivellering zo groot als na 1948. Wij hebben wederom be-

hoeft aan een Joods-gefundeerde levensbeschouwing, die onze kern beschermt en ons terugbrengt binnen de 4 ellen der Halacha. Nodig is een nieuwe oriëntatie op de oude status der Joodse natie, rondom de traditionele Kehillot. Tegenover Israël zullen wij de moed moeten opbrengen zelfstandig andere postulaten te stellen.

Israël leidt onmiskenbaar tot een structuur, die geen speciale Joodse vergezichten opent, in die traditionele zin, waarin wij de historie van ons volk leerden begrijpen en liefhebben. De krachten, die het Joodse volk staande hielden en die in eerste en laatste instantie ook tot onze Staat hebben geleid, waren van een hogere orde.

In het galoet is begrip hiervoor gemakkelijker te verwerven dan in de ongebonden vrijheid van Israël. Dat in de ontwikkeling van het echte Joodse nationalisme geheel eigen diep-religieuze krachten verborgen lagen en liggen, zal het uitgangspunt moeten zijn bij het weder verwerven van ons grootste bezit: de traditie.

Voor *ons* ligt er een synthese: die van het oude Jodendom en een Israël, dat als ideaal worde benaderd uit de bronnen der historie. Wij, die gebleven zijn, laten wij simpel het enige verdedigen, dat niet slechts Israël, maar bovenal *ons* aangaat: het Jodendom, ons bovenmenselijke en als zodanig naar menselijke normen niet geheel te doorgronden geestelijk bezit.

LITERATUUR

Algemeen

H. Graetz: *Geschichte der Juden*, Leipzig 1853-1876. – S. Dubnow: *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, Berlin 1925-1929 (uit het Russisch vertaald). – Een verhelderende analyse van de Joodse historiografie bij Lea Dasberg: *Untersuchungen über die Entwertung des Judenstatus im 11. Jahrhundert*, Den Haag 1965. – Howard M. Sachar: *The Course of Modern Jewish History*, London 1958, met uitgebreide bibliografie. – Diverse citaten werden ontleend aan J. Höxters *Vijfdelige Quellenbuch zur jüdischen Geschichte und Literatur*, Frankfurt am Main 1930. – Onuitputtelijk als bron van inlichtingen blijft nog altijd het *Jüdisches Lexikon*, herausgegeben von G. Herlitz und B. Kirschner, Berlin 1927.

Bij hoofdstuk 1

S. Baron: *Die Judenfrage auf dem Wiener Kongress*, Wien und Berlin 1920. – Hannah Arendt: *Rahel Varnhagen*, München 1962. – S. Kaznelson: *Beethovens ferne und unsterbliche Geliebte*, Zürich 1954. – Essentieel over de late 18e eeuw is Selma Stern: *The Court Jew, A contribution to the History of the Period of Absolutism in Central Europe*, Philadelphia 1950. – Sociologisch belangrijk is Jacob Katz: *Tradition and Crisis, Jewish Society at the End of the Middle Ages*, Jerusalem 1958 (Hebreeuws). – Over Lessing, Hanna Arendt: *Von der Menschlichkeit in finsternen Zeiten*, München 1960. – Van Lessing: *Die Juden, Ein Lustspiel in einem Aufzuge* (uitgave Soncino-Gesellschaft), 1929. – Voor sociografische en sociologische gegevens in het algemeen, zie J. Lestschinsky: *The dispersion of the Jews*, Jerusalem 1961. – Voor de vooroorlogse cijfers M. Wischnitzer: *Die Juden in der Welt*, Berlin 1935. – Artur Ruppins werken (o.m. diens *Soziologie der Juden*, Berlin 1930) zijn verouderd. – *The Jewish Journal of Sociology* (Publ. on behalf of the *World Jewish Congress*) verschaft het allernieuwste materiaal. – De citaten van Heine ontleend aan H. Bieber: *Jüdisches Manifest*, New York 1946. – De bron voor Heine-studie vormt de "erste Gesamtausgabe" van zijn brieven door F. Hirth, Mainz 1950. – L. Polak: *Heine's verhouding tot het Jodendom*, Amsterdam 1923. – Over Zunz, N. N. Glatzer: *Leopold Zunz, Jude, Deutscher, Europäer*, Tübingen 1964. Voor de Nederlandse verhoudingen zie J. Meijer: *Erfenis der Emancipatie, Het Nederlandse Jodendom in de eerste helft van de 19e eeuw*, Haarlem 1963. – Een bronnenstudie over de geschiedenis der Joden in Nederland door J. Meijer en Lea Dasberg (onder auspiciën van het Ned. Isr. Kerkgenootschap) is thans in voorbereiding.

Bij hoofdstuk 2

B. Segalowitsch: *Benjamin Disraelis Orientalismus*, Berlin 1930. – Over de Rothschilds, E. C. Conte Corti: *Der Aufstieg des Hauses Rothschild*, Leipzig 1927 en *Das Haus R. in der Zeit seiner Blüte*, Leipzig 1928. – S. W. Baron: *The impact of the Revolution of 1848 on Jewish Emancipation in Jewish Social Studies*, 1949. – S. Posener: *Adolphe Crémieux*, Philadelphia 1940. – Over het geval-Philips zie J. Meijer: *Zij lieten hun sporen achter, Joodse bijdragen tot de Nederlandse beschaving*, Utrecht 1964.

Bij hoofdstuk 3

L. Geiger: *Abraham Geiger*, Berlin 1910. – M. E. Bolle: *De opheffing van de autonomie der Kehilloth (Joodse Gemeenten) in Nederland* (diss. Amsterdam, 1960). – L. Finkelstein: *Jewish Self Government in the middle ages*, New York 1924. – S. Dubnow: *Geschiede des Chassidismus*, Berlin 1931. – G. Scholem: *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1941. – G. Scholem: *Judaica*, Frankfurt am Main 1963. – De citaten op pag. 38 en 39 naar S. Dubnow: *Weltgeschichte*.

Bij hoofdstuk 4

Over antisemitisme, algemeen inleidend H. J. Pos en anderen: *Antisemitisme en Jodendom*, Arnhem 1939. – Een knappe sociologische analyse blijft F. Bernstein: *Der Antisemitismus als Gruppenerscheinung. Versuch einer Soziologie des Judenbasses*, Berlin 1926. – Vergelijk ook F. Bernstein: *Over Joodse Problematiek*, Arnhem 1935. – *Essays on Antisemitism*, ed. by Koppel S. Pinson (*Jew. Social Studies* No. 2), New York 1946. – I. L. Seeligmann in *Winkler Prins Encyclopaedie* (zesde druk) s.v. *Antisemitisme*. – F. M. Dostojewski: *Politieke Geschriften* (vertaald door H. Roland Holst), Amsterdam z.j. – *Jüd. Lexikon* s.v. *Protokolle der Weisen von Zion*. – J. Klatzkin: *Probleme des modernen Judentums*, Berlin 1930. – H. Keilson: *In de ban van de tegenstander*, Lochem z.j. – J. P. Sartre: *Portret van een Antisemit*, 's-Gravenhage 1947. – W. Sulzbach: *Die zwei Wurzeln und Formen des Judenbasses*, Stuttgart 1959. – H. S. Chamberlain: *Lebenswege meines Denkens*, München 1919. – Citaat pag. 46 naar Dubnow: *Weltgeschichte*. – Kuypers attitude naar eigen onderzoek. – Pierre van Paassen: *De dagen onzer jaren*, Amsterdam z.j. – Over de Dreyfus-affaire bestaat een enorme literatuur. – P. Desachy: *Bibliographie de l'affaire Dreyfus*, Paris 1905, gaf al 728 nummers tot eind 1905! Drs. M. C. Brands te Amsterdam stelde zijn scriptie over de eigentijdse Nederlandse persreacties op "de" affaire welwillend ter beschikking.

Bij hoofdstuk 5

A. Bein: *Theodor Herzl*, Wien 1934. – Voor Nederlandse lezers E. Edersheim: *Theodor Herzl. Profeet van de staat Israël*, Amsterdam 1959. – J. Melkman: *Theodor Herzl, keur uit zijn geschriften*, Amsterdam z.j. – N. Sokolov: *History of Zionism*, London 1919. – N. Sokolov: *Hibbath Zion (The love for Zion)*, Jerusalem 1934. – A. Böhm: *Die Zionistische Bewegung*, Berlin 1935 (onvoltooid standaardwerk). – M. Buber: *Der Jude und sein Judentum, Gesammelte Aufsätze und Reden*, Köln 1963. – J. Meisl: *Haskalah, Geschichte der Aufklärungsbewegung unter den Juden in Russland*, Berlin 1919. – A. Shohet: *Beginnings of the Haskalah among German Jewry*, Jerusalem 1960 (Hebreeuws). – M. Waxman: *A history of Jewish Literature*, I-IV, New York 1938-1947. – J. Klausner: *Geschichte der neuhebräischen Literatur*, Berlin 1921. – J. L. Palache (en anderen): *De Hebreeuwse Literatuur van den na-Talmoodischen tijd tot op onze dagen*, Amsterdam z.j. – E. Silberner: *Moses Hess, Briefwechsel* (met medewerking van W. Blumenberg), Den Haag 1959. – I. Berlin: *The life and opinions of Moses Hess*, Cambridge 1959.

Bij hoofdstuk 6

C. Roth: *A life of Menasseh ben Israel; Rabbi, Printer and Diplomat*, Philadelphia 1945. – J. F. Baer: *Galut*, Berlin 1936. – H. Wätjen: *Das Holländische Kolonialreich in Brasilien*, Haag-Gotha 1921. – J. S. da Silva Rosa: *Iets over den Amsterdamschen Opperrabbijn Isaac Aboab*, Amsterdam 1913. – A. Wiznitzer: *The Records of the earliest Jewish Community in the New World*, New York 1954. – *Vom Sinn des*

Judentums, ein Sammelbuch zu Ehren Nathan Birnbaums, Frankfurt am Main 1924. – Citaten 69, 70 en 71 naar Höxter: *Quellenbuch*. – Voor beschouwingen over Nederland vergelijk J. Meijer: *Tussen Götterdämmerung en Morgenrood, Beschouwingen over Joden in Nederland omstreeks 1900*, Amsterdam 1952. – Over de houding der Socialisten tegen de Joden zie E. Silberner: *Western Socialism and the Jewish Question*, Jerusalem 1955 (Hebreeuws; ook in Duitse vertaling verschenen). – S. Ph. de Vries: *Maïne le-Zion, Een betoog voor het Zionisme van Joodsch-traditioneel standpunt*, Haarlem 1905. – J. Meijer: *Moeder in Israël. Een geschiedenis van het Amsterdamse Asjkenazische Jodendom*, Haarlem 1964.

Bij hoofdstuk 7

Het citaat op pag. 75/6 naar M. v. d. Heijden en J. Melkman: *Herzl en Bialik, Wegbereiders van een Joodse toekomst*, eveneens de vertaalde brieven op pag. 82, Amsterdam 1940. – A. Bein: *Het Zionistische Kolonisatiewerk*, Amsterdam 1940 (hier o.m. geciteerd op pag. 78). – Voorts werd gebruik gemaakt van de *Jüdische Anthologie*, die onder de naam *Israel Volk und Land* in 1935 te Berlijn uitgegeven werd door Hechaluz, Deutscher Landesverband. Vgl. bijv. citaat op pag. 79/80. – A. Ruppin: *Dreissig Jahre Aufbau in Palästina*, Berlin 1937. – Hugo Hermann: *Palästinakunde*, Wien 1935. – A. van Deursen: *Van Kanaän tot Israël*, Meppel 1954. – L. Simon: *Achad Ha'am, a biography*, Philadelphia 1960. – Achad Ha'am: *Am Scheidewege, Gesammelte Aufsätze*, Berlin 1923.

Bij hoofdstuk 8

B. Segel: *Der Weltkrieg und das Schicksal der Juden*, Berlin 1918. – *Die Juden im Kriege. Denkschrift des Jüdischen Socialistischen Arbeiterverbandes Poale-Zion an das Internationale Sozialistische Bureau*, Den Haag 1917. – H. H. van Kol: *De Joden en de vrede*, Amsterdam 1919. – *Catalogus van de tentoonstelling van Joodsche Oorlogslitteratuur*, Amsterdam 1917. – V. Kellner: *A. D. Gordon. Auswahl aus seinen Schriften*, Berlin 1937. – Over T. E. Lawrence, Anthony Nutting: *Lawrence van Arabië*, Amsterdam 1961. – Robert Graves: *Lawrence and the Arabs*, Londen 1927 en (zeer kritisch) R. Aldington: *Lawrence of Arabia, A Biographical Enquiry*, Londen 1953. – Over de politieke achtergronden o.m. H. Boas: *Het Midden Oosten in overgang*, Amsterdam 1947. – De rede van Herzl tot Wilhelm II op pag. 94 naar A. Bein: *Th. Herzl*. – Vgl. voor de "Duitse" steun nog de recente bronnenpublicatie Herzl, Hechler, *The Grand Duke of Baden and the German Emperor 1896-1904* (Documents found by Hermann and Bessi Ellern). – J. B. Schechtman: *Rebel and Statesman, The Vladimir Jabotinsky Story*, New York 1956. – Ch. Weizmann: *In dienst van mijn volk* (Autobiografie), Assen 1949.

Bij hoofdstuk 9

J. Kreppel: *Juden und Judentum von heute*, Zürich-Wien-Leipzig 1925 (apologeetisch!). – J. S. Bartstra: *Handboek tot de staatkundige geschiedenis der landen van onze beschavingskring van 1648 tot heden, 's-Hertogenbosch 1948*. – Een gedetailleerde analyse van deze periode rondom de jaren 1918-1924 in een te verschijnen biografie van Jacob Israël de Haan, die in opdracht van het Ministerie van O.K.W. werd voltooid. – *Zehn Jahre Balfour-Declaration, 1917-1927, Eine Sammel-Schrift*, Wien 1927. – De opsomming der pogroms (pag. 100) door M. Lieber in: *Programma Joodsche Protestdag*, 27 juli 1919, te Amsterdam.

Bij hoofdstuk 10

H. B. Grinstein: *The Rise of the Jewish Community of New York, 1654-1860*, Philadelphia 1945. – Oscar and Mary Flug Handlin: *A century of Jewish Immigration to the United States* (in *Am. Jew. Year Book*, Volume 50, 1948/1949). – Harry Graaf Kessler: *Walther Rathenau*, Arnhem 1929. – Theodor Lessing: *Jüdischer Selbsthass*, Berlin 1930. – A. Marcus: *Die Wirtschaftliche Krise des deutschen Juden*, Berlin 1931. – K. Zielenziger: *Juden in der deutschen Wirtschaft*, Berlin 1930. – H. G. Adler: *Die Juden in Deutschland. Von der Aufklärung bis zum Nationalsozialismus*, München 1960. – I. H. van Eeghen: (uit Amsterdamse dagboeken) *De Jeugd van Netje en Eduard Asser, 1819-1833*, Amsterdam 1964. – Zie voor citaat op pag. 120/121, A. Querido, A. Donker en Th. Wink: *Emanuel Querido*, Amsterdam 1955.

Bij hoofdstuk 11

S. Zweig: *Die Welt von Gestern*, Stockholm 1955. – De vertaling van het gedicht van Bialik naar J. L. Palache: *De Hebreeuwse Litteratuur*. – De vertaling uit Tsjernichowski naar M. J. Premela: *Kenarieten van deze tijd* (*Nederland-Israël* III, 4). – *Palestine Royal Commission Report*, London 1937. – De citaten naar Leo Baeck, Mordechai Tennenbaum en "Schuschu Simon" werden ontleend aan J. Presser: *Antwoord aan het kwaad, getuigenissen 1939-1945*, Amsterdam 1961. – B. A. Sijes: *De Februari-staking*, 's-Gravenhage 1954. – J. Pressers opmerking over het aandeel der Joden aan de illegaliteit in: *Het verzet van Joden in Nederland 1940-1945 (Schrijfsels en schriften)*, Amsterdam 1961.

Bij hoofdstuk 12

Gegevens op pag. 150 over de olie in het Midden-Oosten naar een serie artikelen van J. A. Mommersteeg in *De Joodse Wachter*, jaargang 1951. – Van de overweldigende massa literatuur over en naar aanleiding van het probleem-Israël noemen wij slechts het *Israël-nummer* van *Wending* (vierde Jaargang, juli-aug. 1949; met o.a. bijdragen van C. Hoffmann: *De Joden in Amerika*, J. J. Schokking: *Groot-Britannië tussen Joden en Arabieren, tussen de Sovjet-Unie, Amerika en zichzelf* en F. Boasson, *Het probleem der Christenwordende Joden in deze tijd*). – E. Flesseman-Van Leer: *De Staat Israël, een theologische beoordeling* (*Ned. Theol. Tijdschrift*, III, 1948/9). – Ch. de Beus en anderen: *Op het spoor van Israël, Studies ten dienste van het gesprek met Israël*, 's-Gravenhage 1961. – K. H. Miskotte: *Het Jodendom als vraag aan de kerk in Grensgebied*, Nijkerk z.j. – Over het probleem "wie is Jood", zie *Religion and History, Lectures delivered at the Ninth Convention of the Israel Historical Society*, Jerusalem 1964. – Vgl. voor de huidige Joodse centra in het Westen, M. Davis: *Centres of Jewry in the Western Hemisphere, A Comparative Approach* (*The Jewish Journal of Sociology*, Vol. V, 1963, London). – Demografische cijfers over Nederland in *De Joden in Nederland na de tweede wereldoorlog. Een demografische analyse*, Amsterdam 1961. Een vervolg op E. Boekman: *Demografie van de Joden in Nederland*, Amsterdam 1936.

BEKNOPT REGISTER VAN PERSONEN

- Abramowitsch, Salomon (Mendele), 68
 Abravanel, Isaac, 64
 Allenby, 94
 Asch, Schalom, 68
 Asscher, A., 145
 Asser, Carel, 117
 Asser, Mozes Salomon, 117

 Baeck, Leo, 116, 131, 137, 138
 Balfour, 98, 135
 Beethoven, 117
 Ben Zwi, J., 90, 94, 104
 Bernstein, F. (Perets), 121, 122, 125, 126
 Bescht, 33, 34, 35
 Bialik, 105, 133
 Birnbaum, Nathan, 59, 68
 Bismarck, 44, 46
 Börne, Ludwig, 11, 16, 24
 Buber, Martin, 34, 36, 54, 62, 116, 118, 119, 122, 128
 Buber, Salomon, 118

 Chamberlain, Houston Steward, 45, 46, 53
 Chassé, 28
 Chmilnickij, Bogdan, 32
 Churchill, 92
 Cohen, Dr. D., 145, 146
 Cohen, Hermann, 85, 116
 Collem, A. van, 72
 Costa, Isaac da, 73
 Crémieux, Adolphe, 23, 26, 27

 Dayan, Mosjé, 153
 Deen, Izak van, 29
 Disraeli (Beaconsfield), Benjamin, 20, 21, 153
 Dohm, Christian Wilhelm, 16
 Dostojewski, 42
 Dreyfus, Alfred, 48, 49, 51
 Dünner, J. H., 74

 Einstein, Albert, 116

 Elia, uit Wilna, 36
 Erasmus, 117

 Faroeck, 153
 Feisal, 93, 103
 Fonseca, Isaac Aboab da, 65
 Ford, Henry, 113
 Frances, E. M., 145
 Frankfurter, Felix, 103
 Freud, S., 128
 Frischmann, David, 57
 Froe, A. de, 142

 Gans, Eduard, 16, 18
 Geiger, Abraham, 30, 31, 166
 George, Lloyd, 92
 Ginzberg, Uscher (Achad Ha'am), 58, 80, 81, 98
 Gobineau, A. de, 44, 45
 Goerion, David Ben, 79, 90, 94, 104, 155, 162
 Gold, Michael, 66
 Goldstein, Israël, 65
 Gordon, Ahron David, 90, 91
 Gordon, J. L., 57
 Graetz, Heinrich, 136

 Ha'am Achad, zie Ginzberg, Uscher
 Haan, Jacob Israël de, 56, 76, 84, 103, 110, 166
 Harden, Maximilian, 114
 Heine, Heinrich, 11, 16, 18, 20, 21, 24, 26, 27, 117
 Herzl, Theodor, passim
 Heijermans, Herman, 71, 72, 87
 Hirsch, Baron, 75, 76

 Jabotinsky, Wladimir, 93, 104
 Jehoeda, Eliezer ben, 57, 133
 Joseph II, 55

 Kann, J. H., 53, 89
 Kishon, Ephraïm, 162

- Klatzkin, Jakob, 127
 Klauszner, Joseph, 56
 Kol, H. H. van, 86
 Kuyper, Abraham, 47, 48

 Lawrence, T. E., 93, 99, 103
 Lehren, gebroeders, 77
 Lessing, Gotthold Ephraïm, 10, 11, 45
 Levin, Rosa, 117
 Lieme, Nehemia de, 107, 146
 Lilienblum, 57
 Lipman, S. P., 27
 Loewe ben Betsalel, 54
 Loopuit, J. A., 87
 Luxemburg, Rosa, 116

 Macaulay, 21
 Mapu, Abraham, 55
 Marr, Wilhelm, 40
 Marx, Karl, 28, 61
 Menasseh ben Israël, 20, 64, 116
 Mendelssohn, Moses, 10, 11, 55, 117,
 118, 130
 Miskotte, K. H., 34, 119
 Mohilewer, 57
 Montefiore, Moses, 27
 Multatuli, 72

 Napoleon I, 11, 12, 13, 37
 Napoleon III, 43
 Nasser, 153
 Netter, Ch., 77
 Nierop, F. S. van, 108
 Nietzsche, Friedrich, 44, 45
 Nordau, Max, 89

 Onderwijzer, A. S., 108

 Peel, Robert, 21
 Peretz, J. L., 57, 68
 Philips, familie, 28
 Pierson, Allard, 22
 Pinsker, Leon, 57, 58, 59
 Polak, Henri, 124
 Presser, 113, 142, 147

 Querido, Emanuel, 120, 121
 Querido, Israël, 72, 143

 Rathenau, 114, 115, 116
 Ricardo, David, 20
 Riesser, G., 24, 25
 Rosenfeld, Morris, 68, 75
 Rosenzweig, Franz, 116
 Rothschild, Edmond de, 76, 78
 Rothschild, Nathan Mayer, 23, 76
 Ruppin, Dr. Arthur, 89
 Russel, John, 23

 Samuel, Herbert, 103
 Sarlouis, L. H., 145
 Schneerson, Z., 37
 Sinzheim, David, 12
 Smolenskin, 39, 57
 Sokolov, Nachum, 101
 Spektor, Rabbi Jitzchak Elchanan, 112
 Spinoza, 116
 Stöcker, Adolf, 46, 47
 Süsz, Jud, 10

 Tacitus, 41
 Thiers, 28
 Thomas, Pater, 26, 27
 Troelstra, P. J., 87, 88
 Trumpeldor, 105
 Tsjernichowski, 134

 Varnhagen, Rahel, 10, 117
 Visser, L. E., 147
 Vossius, 116
 Vries, S. Ph. de, 74

 Wagner, Richard, 45
 Wassermann, Jakob, 69
 Weizmann, Chaim, 96, 98, 101, 135
 Werfel, Franz, 121
 Westerweel, Joop, 146
 Wilhelm I, 124
 Wilhelm II, 46, 94
 Witkin, Josef, 83
 Wolff, Sam de, 122
 Wolffsohn, David, 81

 Zangwill, Israël, 83
 Zola, Emile, 48
 Zunz, Leopold, 17
 Zweig, Stefan, 121, 128

In deze reeks verschenen verder:

Dr. H. van Guldener

Moderne kunst — kijken en begrijpen

Dr. C. J. Schuurman

De medemens en wij

Contact met de medemens, met onszelf en met de wereld als geheel. 2e druk

Dr. C. J. Schuurman

Op zoek naar de mens

Het mannelijke en vrouwelijke in oneindig gevarieerde wisselwerking

Prof. Th. H. Lunsingh Scheurleer

Van haardvuur tot beeldscherm

Vijf eeuwen interieur- en meubelkunst in Nederland

Prof. dr. H. Brugmans

Europese momentopnamen

Europa in 330, 800, 1000, 1300, 1492, 1555, 1648, 1789, 1815, 1848, 1900, 1917, 1947, 1962

B. van Gelder

zoekers naar waarheid

Een inleiding tot de zogenaamde sekten, godsdienstige bewegingen en stromingen in Nederland

Prof. dr. A. Chorus

De Nederlander uiterlijk en innerlijk

Een karakteristiek. 3e druk

Prof. dr. E. J. Slijper

De geheimen van reuzen en dwergen in het dierenrijk

Extra-delen:

Harold Nicolson

De Eeuw van de Rede

Figuren uit de 18e eeuw flitsend belicht

Edmond Taylor

De val van de vorstenhuizen

De ineenstorting van de oude wereldorde 1905-1922

Van Israëlieten tot Israëliërs

Door twee omstandigheden die zich de laatste vijftientig jaar hebben voorgedaan, is het Joodse volk in het centrum van de wereldbelangstelling geplaatst. De eerste was de poging tot uitroeiing van de Joden gedurende de Tweede Wereldoorlog; de andere de oprichting van de staat Israël in 1948. Juist na de catastrofe die aan zes miljoen Joden – ongeveer een derde van het totale aantal – het leven kostte, trof de wereld het elan en de vitaliteit die een nationale wedergeboorte mogelijk maakten. Deze studie maakt duidelijk dat die beide gebeurtenissen geen coïncidenties waren, maar dat een historische evolutie deze verschijnselen verklaarbaar en begrijpelijk maakt. De auteur heeft daartoe de ontwikkeling van de Joodse geschiedenis tijdens de laatste anderhalve eeuw geschetst. Uitgaande van de periode waarin de emancipatie van de Joden in West-Europa een feit schijnt te worden, laat hij zien hoe en waardoor de gelijkschakeling ten slotte mislukte. Daarbij wordt ook uitvoerig stilgestaan bij het antisemitisme en de tegenpool die als reactie daarop ontstond, het zionisme. Deze laatste beweging, waaraan de naam van de Joodse journalist Theodor Herzl verbonden is, luidde de eindfase in van de moeizame weg die de Israëlieten van omstreeks 1800 moesten afleggen, voordat zij als Israëliërs hun geschiedenis in het land van herkomst konden voortzetten.

DE AUTEUR, Dr. Jaap Meijer, werd geboren in 1912. Na in Amsterdam op het Nederlands-Israëlitisch Seminarium te zijn opgeleid voor het staatsexamen A, studeerde hij geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. In 1941 promoveerde hij – onder professor dr. Jan Romein – op een Joodse dissertatie over Isaac da Costa. Na een tweejarig verblijf in concentratiekampen (o.m. in Bergen Belsen) keerde hij in juni 1945 terug naar Nederland, waar hij sedertdien voornamelijk heeft gepubliceerd over de geschiedenis van de Joden. Hij is als leraar geschiedenis verbonden aan het Coornhertlyceum te Haarlem.